

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
İctimai Elmlər Bölməsinin Xəbərlər İqtisadiyyat Seriyası
Elmi-praktiki jurnal

Jurnal 1966-cı ildən AMEA Rəyasət Heyətinin qərarı ilə nəşr olunur. Hazırda jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin” siyahısına daxildir.

2025 – 1 (yanvar-iyun)

REDAKSIYA HEYƏTİ

BAŞ REDAKTOR:

*Şahbaz Musa oğlu Muradov i.e.d., professor,
AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi*

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ:

Yaşar Əzimağa oğlu Məmmədov i.e.d., dosent

MƏSUL KATİB

Gülnarə Akif qızı Fətəliyeva i.f.d.

REDAKSIYA HEYƏT ÜZVLƏRİ

*Əli Xudu oğlu Nuriyev – AMEA-nın müxbir üzvü,
i.e.d., professor. əməkdar elm xadimi*

*Qorxmaz Cahangir oğlu İmanov - AMEA-nın müxbir üzvü,
i.e.d., professor*

Ağarza Ağahəsən oğlu Rüstəmov – i.e.d., professor

Vahid Tapdıq oğlu Novruzov – i.e.d., professor

Gülşən Zahid qızı Yüzbaşıyeva – i.e.d., professor

Nazim Muzəffər oğlu Müzəffərli (İmanov) – i.e.d., professor

Tərbiz Nəsim oğlu Əliyev - i.e.d., professor

Rəna Polad qızı Sultanova – i.e.d., professor

Tofiq Həsən oğlu Hüseynov – i.e.d., professor

Rəşad Şahbaz oğlu Muradov – i.e.d., professor

Rəsmiyyə Sabir qızı Abdullayeva – i.e.d., dosent

Allahyar Niyaz oğlu Muradov – i.f.d, dosent

Azər Mürsid oğlu Səfərov – i.f.d., dosent

Ünvan: Az 1143, Bakı şəhəri. H.Cavid prospekti 31, AMEA-nın əsas binası III mərtəbə

Email: info@es-journal.az

Telefon: (+99412) 510 37 92

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İctimai Elmlər Bölməsinin Xəbərlər
İqtisadiyyat Seriyası Elmi-praktiki jurnal 2025 - 1 (yanvar-iyun). Bakı 2025. 99 səh.*

Yığılmağa verilmişdir: 21.06.2025..

Çapa imzalanmışdır: 25.06.2025.

Kağız formatı: 60x84. 6,1 ş.ç.v.

“Elm» nəşriyyatı

Tiraj: 150

MÜNDƏRİCAT

Şahbaz Muradov

Azərbaycan Respublikası regionlarında demoqrafik vəziyyət:
əsas dəyişikliklər, yeni meyllər, reallıqlar, problemlər.....4

Яшар Мамедов

Спектр развития глобальных фондовых рынков: оценка и перспективы
в современной практике.....30

Gülzarə Akif qızı Fətəliyeva

İKT infrastrukturunu və iqtisadiyyatın rəqəmsallaşma səviyyəsinin
qiymətləndirilməsi.....44

Nəriman Hacıyev

Qlobal çağırışlar və informasiya texnologiyaları sahəsində
yeni nəsil kadr hazırlığı.....62

Bəxtiyar İsmayılov

Azərbaycanın müasir nəqliyyat sisteminin təşkili və inkişafı.....75

Nicat Muradov

Azərbaycan Respublikası sənayesində iş qüvvəsindən istifadə edilməsi:
əsas dəyişikliklər, yeni meyllər və problemlər.....87

İqtisadi nəzəriyyə. Ümumi iqtisadiyyat.
2025 (1). səh.4-29. 2025 (1). pp. 4-29. 2025 (1). сtp. 4-29.
DOI: <https://doi.org/10.59849/2519-8130.2025.1.4>

Şahbaz Muradov
i.e.d., prof. AMEA-nın müxbir üzvü
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu
“Demoqrafiya və məşğulluq problemləri” şöbəsinin müdiri
UOT:31;33;338.; JEL:A11;A13;A19;F63;I31;I38.
Azərbaycan Respublikası regionlarında demoqrafik vəziyyət: əsas dəyişikliklər, yeni
meyllər, reallıqlar, problemlər

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasının regionlarında son illərdə müşahidə olunan demoqrafik dəyişikliklər kompleks şəkildə təhlil edilir. Demoqrafik göstəricilər – əhalinin say artımı, doğum və ölüm səviyyələri, miqrasiya, yaş və cins strukturu, eləcə də urbanizasiya tendensiyləri əsasında aparılan analiz, ölkənin regionları üzrə demoqrafik mənzərənin müxtəlifliyini əks etdirir. Tədqiqatda qeyd olunur ki, əhalinin ümumi artım tempinə baxmayaraq, bu artım əsasən Bakı şəhəri və Abşeron iqtisadi rayonu kimi inkişaf etmiş ərazilərdə cəmləşmişdir, halbuki dağlıq və sərhədyanı regionlarda əhalinin azalması və gənc nəsil arasında miqrasiya halları daha çox müşahidə olunur. Məqalədə xüsusi olaraq doğum səviyyəsindəki enmənin və orta ömür müddətinin artmasının bir sıra regionlarda əhalinin yaşlanması ilə nəticələndiyi göstərilir. Bu tendensiya əmək qabiliyyətli əhali kateqoriyasının azalması və sosial təminat sisteminə düşən yükün artması ilə müşayiət olunur. Digər tərəfdən, bəzi regionlarda nisbətən yüksək doğum səviyyəsi və şəhərləşmə proseslərinin sürətlənməsi nəticəsində sıxlıq, infrastruktur çatışmazlığı və sosial xidmətlərə tələbatın artması kimi yeni çağırışlar meydana çıxır. Tədqiqat həmçinin miqrasiya axınlarının tənzimlənməməsinin regionlararası bərabərsizlikləri dərinləşdirdiyini, iqtisadi imkanlardan və sosial xidmətlərdən qeyri-bərabər istifadə hallarını gücləndirdiyini əsaslandırır. Məqalədə əldə olunan nəticələr əsasında demoqrafik siyasətin regionlara yönəlik daha diferensial yanaşmalar əsasında aparılmasının zəruriliyi vurğulanır. Xüsusilə, az əhalili və iqtisadi cəhətdən zəif regionlarda doğumun stimullaşdırılması, sosial rifahın artırılması, əmək bazarının genişləndirilməsi və əhalinin yerli mühitdə saxlanılmasına yönəlmiş məqsədyönlü proqramların həyata keçirilməsi tövsiyə olunur. Bu tədqiqat regional inkişaf strategiyalarının təkmilləşdirilməsi və əhalinin dayanıqlı inkişafına nail olunması baxımından nəzəri və praktiki baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: əhali, demoqrafik proseslər, doğum, ölüm, təbii artım, nikah və boşanma, reproduktiv-fertil yaş, əhalisakinliyi, demoqrafik siyasət.

Shahbaz Muradov
Doctor of Economic Sciences, Professor, Corresponding Member of ANAS
Head of the “Demography and Employment Issues” Department, Institute of Economics,
Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
Demographic situation in the regions of the Republic of Azerbaijan: key changes, emerging
trends, realities, and challenges

Abstract

This article presents a comprehensive analysis of recent demographic changes observed in the regions of the Republic of Azerbaijan. Based on key demographic indicators—population growth, birth and death rates, migration, age and gender structures, and urbanization trends—the study reveals the regional diversity of the country's demographic landscape. Despite an overall population increase, the study highlights that growth is mainly concentrated in developed areas

such as Baku and the Absheron economic region, while mountainous and border regions experience population decline and higher rates of youth migration. The article particularly emphasizes that declining birth rates and increasing life expectancy have led to population aging in several regions. This trend results in a reduction in the working-age population and increased pressure on the social security system. On the other hand, in some regions, relatively high birth rates and accelerated urbanization have brought new challenges such as overcrowding, insufficient infrastructure, and growing demand for social services. The study also shows that unregulated migration flows deepen interregional disparities and reinforce unequal access to economic opportunities and social services. Based on these findings, the article stresses the need for a more differentiated regional demographic policy. Specifically, it recommends implementing targeted programs to stimulate birth rates, improve social welfare, expand the labor market, and retain the population in sparsely populated and economically weaker regions. This research holds significant theoretical and practical value for enhancing regional development strategies and achieving sustainable demographic progress.

Keywords: population, demographic processes, birth, death, natural increase, marriage and divorce, reproductive age, population settlement, demographic policy.

Шахбаз Мурадов

д.э.н., профессор, член-корреспондент НАНА

Заведующий отделом «Проблемы демографии и занятости» Института экономики

Министерства науки и образования Азербайджанской Республики

Демографическая ситуация в регионах Азербайджанской Республики: основные изменения, новые тенденции, реалии, проблемы

Резюме

В данной статье проводится комплексный анализ демографических изменений, наблюдаемых в регионах Азербайджанской Республики в последние годы. На основе таких демографических показателей, как рост численности населения, уровни рождаемости и смертности, миграция, возрастно-половая структура и тенденции урбанизации, раскрывается региональное разнообразие демографической картины страны. Несмотря на общий рост численности населения, в исследовании подчёркивается, что этот прирост в основном сосредоточен в таких развитых зонах, как город Баку и экономический район Абшерон. В то же время в горных и приграничных регионах наблюдается сокращение численности населения и усиление миграции среди молодёжи. Особое внимание уделяется снижению уровня рождаемости и увеличению средней продолжительности жизни, что приводит к старению населения в ряде регионов. Эта тенденция сопровождается уменьшением численности трудоспособного населения и ростом нагрузки на систему социального обеспечения. В то же время, в некоторых регионах ускоренная урбанизация и высокая рождаемость создают новые вызовы в виде перенаселённости, нехватки инфраструктуры и растущего спроса на социальные услуги. Исследование также указывает на то, что нерегулируемые миграционные потоки усиливают межрегиональные неравенства и приводят к неравномерному доступу к экономическим возможностям и социальным благам. На основании полученных результатов подчёркивается необходимость дифференцированного подхода в проведении демографической политики на региональном уровне. В частности, рекомендуется реализация целевых программ по стимулированию рождаемости, улучшению социальной защиты, расширению рынка труда и закреплению населения на местах в малонаселённых и экономически слабых регионах. Исследование имеет важное теоретическое и

практическое значение для совершенствования стратегий регионального развития и обеспечения устойчивого демографического роста.

Ключевые слова: население, демографические процессы, рождаемость, смертность, естественный прирост, брак и развод, репродуктивный возраст, оседлость населения, демографическая политика.

Giriş

Azərbaycan Respublikasının başlıca məhsuldar qüvvələrini və ölkə iqtisadiyyatının iş qüvvəsi ilə təmin edilməsinin əsasını təşkil edən əhalinin təbii təkrar istehsalının əsas göstəricilərinin (əhalinin doğum, ölüm, təbii artım, nikah və boşanma səviyyəsi) durumunu və ona təsir edən amillərin aşkara çıxarılıb qiymətləndirilməsinə dair konkret demoqrafik siyasət tədbirlərinin işlənib hazırlanmasına ehtiyacın olması bu məqalənin yazılmasını zəruri etmişdir. Bu zərurəti nəzərə alaraq, məqalədə dünya regionlarında müşahidə olunan əsas demoqrafik dəyişikliklər, yeni meyllər və reallıqlar sistemləşdirilərək, bu proseslərin Azərbaycanda da təsir imkanları elmi əsaslarla qiymətləndirilmişdir. Azərbaycanda demoqrafik sabitliyin qorunması üçün aşağıdakı istiqamətlər üzrə tədbirlər aktuallaşır:

- Gənc ailələrə sosial dəstək mexanizmlərinin gücləndirilməsi;
- Doğumu təşviq edən maddi stimullar və sosial paketlər;
- Əyalətlərdə məşğulluğun və sosial infrastrukturun gücləndirilməsi ilə daxili miqrasiyanın qarşısının alınması;
- Miqrasiya axınlarının səmərəli tənzimlənməsi və əmək bazarına inteqrasiyanın təmin olunması.

Müasir dünyada demoqrafik vəziyyət və reallıqlar

Qloballaşma, texnoloji inkişaf, urbanizasiya və sosial transformasiyalar fonunda müasir dövr demoqrafik proseslər baxımından çoxşaxəli və dinamik bir mərhələyə daxil olub. Dünyanın müxtəlif regionlarında əhali artımı, yaş strukturu, miqrasiya axınları, doğum və ölüm səviyyələri kimi demoqrafik göstəricilər ciddi dəyişikliklərə məruz qalır [16]. Bu dəyişikliklər qlobal siyasətə, iqtisadi inkişafa, əmək bazarına və sosial rifaha birbaşa təsir göstərir. Hər bir regionun demoqrafik reallıqları spesifik xüsusiyyət daşısa da, müəyyən ümumi tendensiyalar da formalaşmaqdadır. Müasir dünyada əhalinin artım səviyyəsində dərin qeyri-bərabərlik müşahidə olunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının proqnozlarına əsasən, XXI əsrin ortalarında dünya əhalisinin böyük hissəsi Afrika və Asiya regionlarında cəmlənəcəkdir. Bu, inkişaf etmiş ölkələrdə doğum səviyyəsinin azalması və əhali qocalmasının fonunda baş verir. Belə ki:

- Avropa İttifaqında orta doğum səviyyəsi 1.5 uşağa enmişdir (əvəzləyici səviyyə – 2,1);
- Afrika ölkələrində bu göstərici 4–6 arasında dəyişir;
- Şərqi Asiyada (Çin, Cənubi Koreya, Yaponiya) əhali sayı azalma mərhələsinə keçmişdir.

Əhalinin yaş strukturunda baş verən dəyişikliklər xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə əmək qabiliyyətli yaşda olan əhalinin azalması və pensiya yaşlıların artması ilə müşayiət olunur. Bu:

- Pensiya və sosial müdafiə sistemlərinə təzyiq artırır;
- Əmək bazarında işçi qüvvəsi çatışmazlığı yaradır;
- Səhiyyə xərclərinin kəskin artımına səbəb olur.

Qlobal səviyyədə miqrasiya və urbanizasiya prosesləri demoqrafik mənzərəni dəyişir. Şəhərlərə köç, kənd yerlərinin boşalması, miqrant axınının qəbul edən ölkələrin sosial-iqtisadi sistemlərinə təsiri müasir demoqrafik təhlilin mühüm aspektlərindəndir. Xüsusilə:

- Avropa və Şimali Amerikada miqrasiya əhalinin artımını təmin edən əsas mənbədir;
- Cənub-Şərqi Asiyada urbanizasiya səviyyəsi 60%-i keçmişdir;
- Yaxın Şərqdə münaqişə zonaları kütləvi məcburi köç və qaçqınlıq doğurur.

Avropa qitəsi dünya üzrə ən sürətli yaşlanan əhali strukturuna malik regiondur. Aşağı doğum səviyyəsi və ömrün uzunluğu nəticəsində əhalinin orta yaşı durmadan artır. Bu vəziyyət sosial təminat sistemlərinə, pensiya fondlarına və səhiyyə sektoruna böyük təzyiq yaradır. Əhalinin sayında sabitlik və ya azalma meylləri müşahidə olunur. Bu problemi yumşaltmaq məqsədilə bir çox ölkələr miqrasiya siyasətində liberallaşmaya gedir, lakin bu, eyni zamanda mədəni integrasiya və sosial uyğunlaşma problemlərini də gündəmə gətirir.

Asiya dünyanın demoqrafik baxımdan ən müxtəlif regionudur. Çin və Hindistan kimi ölkələrdə böyük əhali kütlələri və urbanizasiya prosesi diqqətçəkici səviyyəyə çatıb. Çin bir uşaq siyasətinin nəticələrini hiss etməkdədir: yaşlanan əhali və azalan işçi qüvvəsi. Hindistanda isə əhali artımı davam etsə də, regionlar arasında qeyri-bərabərlik, yoxsulluq və gender fərqləri bu sahədə əsas problemlər sırasındadır. Cənub-Şərqi Asiyada isə sürətli şəhərləşmə və əmək miqrasiyası demoqrafik dinamikanı formalaşdırır.

Afrika dünyada ən sürətli əhali artım tempinə malik olan regiondur. Əhalinin yarıdan çoxu 25 yaşdan aşağıdır və bu gənc əhali strukturu həm potensial fərsətlər, həm də çağırışlar doğurur. Təhsil, səhiyyə və məşğulluq imkanlarının kifayət qədər inkişaf etməməsi sosial və iqtisadi problemlərin dərinləşməsinə səbəb olur. Əgər idarəetmə mexanizmləri bu potensialı düzgün istiqamətləndirə bilməsə, gələcəkdə sosial gərginliklər qaçılmaz ola bilər.

ABŞ və Kanada kimi ölkələrdə əhali artımı əsasən miqrasiya hesabına təmin edilir. Bu ölkələrə axın edən immiqrantlar etnik və mədəni müxtəlifliyi artırır, eyni zamanda iqtisadi dinamizmin saxlanması üçün yardımçı olur. Bununla belə, immiqrasiya məsələsi sosial integrasiya, vətəndaş hüquqları və milli təhlükəsizlik kontekstində müxtəlif debatlar üçün səbəb olur. ABŞ-da yaşlı əhali sayının artması və təbii artımın zəifləməsi də diqqətəlayiq meyllərdəndir.

Latın Amerikası ölkələrində doğum səviyyəsi son onilliklərdə azalsa da, əhali artımı hələ də davam edir. Şəhərləşmə yüksək templərlə gedir və bu, bir tərəfdən iqtisadi inkişaf imkanları yaratsa da, digər tərəfdən qeyri-rəsmi məskunlaşma, yoxsulluq və sosial bərabərsizlik kimi problemləri dərinləşdirir. Eyni zamanda, gənc əhalinin işsizliyi və sosial mobillik imkanlarının məhdudluğu da regionun demoqrafik mənzərəsində mühüm rol oynayır.

Yaxın Şərq regionunda siyasi qeyri-sabitlik, münaqişələr və məcburi miqrasiya demoqrafik strukturu ciddi şəkildə dəyişdirir. Qaçqın axınları və daxili köç prosesləri əhali paylanmasında qeyri-bərabərliklərə və sosial böhranlara səbəb olur. Eyni zamanda, bəzi ölkələrdə yüksək doğum səviyyəsi ilə yanaşı işsizlik və resurs çatışmazlığı kimi çağırışlar da mövcuddur. Müasir dövrün demoqrafik reallıqları hər bir region üçün unikal çağırışlar formalaşdırır [19]. Yaşlanan əhali, miqrasiya axınları, şəhərləşmə, gənc əhali potensialı və gender balansı kimi məsələlər global demoqrafik gündəmin əsas prioritetlərini təşkil edir. Bu problemlərin effektiv idarə olunması üçün:

- Regional fərqləri nəzərə alan siyasətlər hazırlanmalı;
- Əmək bazarı islahatları ilə əhali strukturuna uyğunlaşma təmin olunmalı;
- Təhsil və səhiyyə infrastrukturuna sərmayələr artırılmalı;
- Miqrasiya və integrasiya prosesləri daha çevik və inklüziv olmalıdır.

Demoqrafik transformasiyalar dövlətlərin sosial-iqtisadi inkişafında fundamental rola malikdir və bu dəyişikliklərə proaktiv yanaşma gələcək rifahın əsas şərtidir.

Azərbaycan Respublikası regionlarında demoqrafik vəziyyət və ona təsir edən amillərin təhlili və qiymətləndirilməsi

Azərbaycan Respublikası özünəməxsus demoqrafik inkişaf xüsusiyyətlərinə və müsbət demoqrafik vəziyyətə malik olan ölkələrdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Azərbaycan Respublikası keçmiş postsovet respublikaları arasında demoqrafik vəziyyətin müsbət olduğu 7 ölkədən biri olub Tacikistan, Qırğızıstan, Qazaxıstan və Türkmənistandan sonra 5-ci yeri tutur və əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən təbii artımın səviyyəsinə görə dünya miqyasında olduğundan 4,8 nəfər, Tacikistandan 16,8 nəfər, Qırğızıstandan 18,8 nəfər, Qazaxıstan və Türkmənistandan 8,8 nəfər

geridə qalır (cədvəl 1). Burada onu da qeyd edək ki, 2023-cü ildə 1990-cı illə müqayisədə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən təbii artımın səviyyəsi Türkmənistanda 13,2 nəfər və ya 48,5 faiz azalaraq 27,2 nəfərdən 14 nəfərə, Tacikistanda 10,6 nəfər və ya 32,5 faiz azalaraq 32,6 nəfərdən 22 nəfərə; Qırğızıstanda 5,3 nəfər və ya 23,8 faiz azalaraq 22,3 nəfərdən 17 nəfərə, Özbəkistanda 22,6 nəfər və ya 4,5 dəfə azalaraq 27,6 nəfərdən 5 nəfərə, Ermənistanda 14,3 nəfər və ya 5,8 dəfə azalaraq 17,4 nəfərdən 3 nəfərə düşmüş, Qazaxıstanda 14 nəfər olaraq sabit qalmış; Azərbaycanda isə 3 nəfər və ya 36,6 faiz azalaraq 8,2 nəfərdən 5 nəfərə düşmüşdür. Halbuki, demoqrafik vəziyyətin mənfi olduğu digər postsovet respublikalarda əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən ölüm səviyyəsi bu və ya digər dərəcədə artmaqla doğum səviyyəsini üstələmiş və bu səbəbdən də həmin respublikalarda əhalinin təbii artımı daim azalmış və indi də azalmaqda davam edir. Belə ki, 2005-2023-cü illərdə Rusiyada əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən təbii artımın səviyyəsi mənfi 2-5 nəfər; Belarusda mənfi 4-6 nəfər; Moldovada mənfi 1-3 nəfər; Litvada mənfi 3-7 nəfər; Latviyada mənfi 4-8 nəfər; Estoniyada mənfi 1-4 nəfər; Ukraynada mənfi 6-13 nəfər arasında tərəddüd etməklə dəyişmiş, bu səbəbdən də həmin ölkələrdə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən təbii artımın səviyyəsi də əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilmişdir [5].

Cədvəl 1.

Keçmiş Sovet Respublikalarında əhalinin təbii təkrar istehsalı göstəriciləri

	Əhalinin sayı (milyon nəfər)	1990			Əhalinin sayı (min nəfər)	2023		
		Doğum	Ölüm	Təbii artım		Doğum	Ölüm	Təbii artım
Dünya	-	-	-	-	8009	17,0	8,0	9,0
Azərbaycan	7,1	25,9	6,1	10,8	10,2	11,1	6,9	5,2
Ermənistan	3,3	24,0	6,6	17,4	3,0	12,0	9,0	3,0
Gürcüstan	5,5	17,0	8,4	8,6	3,8	11,0	13,0	-2,0
Qazaxıstan	16,7	21,7	7,7	14,0	19,9	71,0	7,0	14,0
Özbəkistan	20,3	33,7	6,1	27,6	36,4	26,0	21,0	5,0
Tacikistan	5,2	38,8	6,2	32,6	10,2	27,0	5,0	22,0
Qırğızıstan	4,4	29,3	7,0	22,3	6,8	22,0	5,0	17,0
Türkmənistan	3,6	34,2	7,0	27,2	7,1	21,0	7,0	14,0
Rusiya	148,0	13,4	11,2	2,2	146,9	9,0	14,0	-5,0
Belorus	10,2	13,1	10,7	3,2	9,2	9,0	13,0	-4,0
Ukrayna	47,1	12,7	12,1	0,6	36,7	8,0	21,0	-13,0
Moldova	4,4	17,7	9,7	8,0	3,4	11,0	14,0	-3,0
Litva	3,7	15,3	10,7	4,6	2,9	8,0	15,0	-7,0
Latviya	2,7	14,1	13,0	1,1	1,9	8,0	16,0	-8,0
Estoniya	1,6	14,1	12,3	1,8	1,4	9,4	13,0	-4,0

Mənbə; Cədvəl [5] mənbəyi əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, (cədvəl 2) demoqrafik vəziyyətin müsbət xarakter daşdığı Qazaxıstan və Orta Asiya Respublikalarında əhalinin artım surəti 1990-2023-cü illərdə 119,2 faizlə (Qazaxıstan) 197,2 faiz (Türkmənistan) arasında; 2005-2023-cü illərdə isə 130,8 faizlə (Qırğızıstan) 150,0 faiz (Tacikistan) arasında artmaqla dəyişdiyi halda; demoqrafik vəziyyətin mənfi xarakter daşdığı qeyd edilən respublikalarda 1990-2023-cü illərdə bu artım 0,7 faizlə (Rusiya) 29,6 faiz (Latviya) arasında; 2005-2023-cü illərdə isə Rusiya və Estoniya istisna olunmaqla 4,8 faizlə (Moldova) 22,1 faiz (Ukrayna) arasında tərəddüd etməklə azalmışdır. Azərbaycan Respublikasında isə əhalinin təbii artımında baş vermiş müsbət dəyişikliklər nəticəsində əhalinin sayı 1990-2023-cü illərdə 142,4 faiz; 2005-2023-cü illərdə isə 120,2 faiz artmışdır [5].

Cədvəl 2.

Keçmiş Sovet Respublikalarında əhalinin sayının dinamikası (milyon nəfər)

	1990	2005	2023	2023 (%)	
	Əhalinin sayı	Əhalinin sayı	Əhalinin sayı	1990-cı ilə nisbətən %-lə	2005-cü ilə nisbətən %-lə
Dünya	-	6447	8009	-	155,1
Azərbaycan	7,1	8,4	10,2	142,4	120,2
Ermənistan	3,3	3,0	3,0	90,9	0,0
Gürcüstan	5,5	4,5	3,8	69,1	84,4
Qazaxıstan	16,7	15,1	19,9	119,2	131,8
Özbəkistan	20,3	26,4	36,4	179,3	137,9
Tacikistan	5,2	6,8	10,2	196,2	150,0
Qırğızıstan	4,4	5,2	6,8	154,5	130,8
Türkmenistan	3,6	5,2	7,1	197,2	136,5
Rusiya	148	143	146,9	99,3	101,8
Belorus	10,2	9,8	9,2	90,2	93,9
Ukrayna	47,1	47,1	36,7	77,9	77,9
Moldova	4,4	4,2	3,4	77,3	95,2
Litva	3,7	3,4	2,9	78,9	79,5
Latviya	2,7	2,3	1,9	70,4	82,6
Estoniya	1,6	1,3	1,4	87,5	107,7

Mənbə; Cədvəl [5] mənbəyi əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

1990-2023-cü illərdə respublikamızda, onun şəhər və kənd yerlərində əhalinin sayında və cins tərkibində baş vermiş dəyişiklikləri isə 3-cü cədvəlin məlumatlarından görmək olar. Həmin cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi müstəqilliyimizin ilk illərində (1990-1995-ci illər) respublikamızın əhalisinin sayı 107,0 faiz artaraq 7138,9 min nəfərdən 7643,5 min nəfərə, o cümlədən kişilərin sayı 107,8 faiz artaraq 3481,7 min nəfərdən 3753,4 min nəfərə, qadınların sayı isə 106,5 faiz artaraq 3650,2 min nəfərdən 3888,9 min nəfərə çatmış və nəticədə əhalinin arasında qadınların xüsusi çəkisi 0,3 faiz bənd azalaraq 51,2 faizdən 50,9 faizə düşmüşdür. Bu illər ərzində şəhər əhalisinin sayı isə 104,1 faiz artaraq 3847,3 min nəfərdən 4005,6 min nəfərə; kənd əhalisinin sayı isə 110,8 faiz artaraq 3284,6 min nəfərdən 3637,6 min nəfərə çatmış və kənd əhalisinin xüsusi çəkisi 1,6 faiz bənd azalaraq 54,0 faizdən 52,4 faizə düşmüşdür. Qeyd edilən dövrdə ölkəmizdə əhalinin artım sürətinin azalması burada yaranmış böhranlı vəziyyətlə, ilk növbədə əhalinin yaşayış səviyyəsinin pisləşməsi və 1988-ci ildən başlayaraq ölkəmizə olan erməni təcavüzü ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, 1988-1993-cü illərdə ermənilərin ölkəmizə təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın ərazisinin 20 faizi, yəni keçmiş Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı 7 rayon işğal edilmiş, 1 milyon nəfərədək soydaşımız öz vətənlərində qaçqın və köçkün vəziyyətinə düşmüş, 30 min Azərbaycan vətəndaşı həlak olmuş, 200 mindən çox adam yaralanmış və əlil olmuş, minlərlə adam əsir düşüb, girov götürülmüş, itkin düşmüşdür [5].

1992-ci ilin fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə keçmiş Dağlıq Qarabağın Xocalı şəhərində baş vermiş faciə zamanı bütöv bir şəhər erməni qoşunları tərəfindən yerlə yeksan edilmiş, 613 nəfər dinc azərbaycanlı, o cümlədən 63 uşaq, 106 qadın vəhşicəsinə öldürülmüş, 487 nəfər şikəst edilmiş, 1275 sakin – qocalar, uşaqlar, qadınlar isə əsir aparılaraq dəhşətli təhqirlərə və həqarətə məruz qalmışlar. Ümumiyyətlə götürüldükdə isə qeyd edilən dövrdə ölkəmizdə demoqrafik vəziyyətin pisləşməsi, həmçinin sosial-infrastruktur sahələrinin son dərəcə zəif inkişaf etməsi və əhalinin əksəriyyət hissəsinin onların xidmətlərindən lazımi dərəcədə istifadə etmək imkanlarına malik olmaması; işğal olunmuş ərazilərdə 300 mindən çox iş yerlərinin itirilməsi; ölkə əhalisi arasında müxtəlif xəstəliklərin artması; əhali tərəfindən istehlak edilən ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə və satışına nəzarətin həddən artıq zəif olması; ekoloji tarazlığın pozulmasının sürətləndirilməsi və ona nəzarətin zəif olması; sağlam yaşayış tərzinin ləng formalaşması; ölkədə əhalinin miqrasiyası proseslərinin tənzimlənməməsi; demoqrafik inkişaf sahəsində dövlət proqramının olmaması və nəhayət demoqrafiya sahəsində

həyata keçirilən ayrı-ayrı tədbirlərin **ardıcıl, məqsədyönlü və sistemli xarakteri daşıması** və s. bağlı olmuşdur [7; 9].

Cədvəl 3.

Azərbaycan Respublikasında, onun şəhər və kənd yerlərində əhalinin artım dinamikası

	Əhalinin sayı (min nəfər)	Onlardan		Bütün əhaliyə nisbətən qadınlar (%-lə)	Bütün əhalidən		Bütün əhali arasında %-lə	
		Kişilər	Qadınlar		Şəhər əhalisi (min nəfər)	Kənd əhalisi (min nəfər)	Şəhər əhalisi	Kənd əhalisi
1990	7131,9	3481,7	3650,2	51,2	3847,3	3284,6	54,0	46,0
1995	7643,5	3754,6	3888,9	50,9	4005,6	3637,9	52,4	47,6
1999	7953,4	3883,1	4070,3	51,1	4064,3	3889,1	51,1	48,9
2000	8032,8	3922,8	4110,0	51,2	4116,4	3916,4	51,1	48,9
2003	8269,2	4058,0	4211,2	50,9	4237,6	4031,6	51,2	48,8
2005	8447,4	4156,6	4291,2	49,2	4423,4	4024,0	52,4	47,6
2009	8922,4	4414,4	4508,0	49,5	4739,1	4183,3	53,1	46,9
2010	8997,6	4455,5	4542,1	49,5	4774,9	4222,7	53,1	46,9
2015	9593,0	4775,8	4817,0	49,8	5098,2	4494,7	53,1	46,9
2019	9951,4	4948,5	5002,9	50,3	5440,3	4511,1	54,7	45,3
2020	1006,1	5028,0	5039,1	50,1	5311,0	4755,1	52,8	47,2
2023	10154,0	5053,4	5100,6	50,2	5537,5	4616,5	54,5	45,4
1990-1995-ci illərdə %-lə	107,0	107,8	106,5	-0,3	104,1	110,8	-1,6	+1,6
1990-2023-cü illərdə	142,4	145,1	139,7	+1,0	143,9	140,5	+0,5	-0,5

Mənbə; Cədvəl [5] mənbəyi əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

1991-ci il oktyabr ayının 18-də “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı” qəbul edildikdən, yəni Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra burada baş vermiş ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi dəyişikliklər bütün başqa sahələrdə olduğu kimi ölkə əhalisinin sayca dəyişməsinə və quruluşuna da təsirsiz qalmamışdır. 3-cü cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi 1990-2023-cü illərdə respublikamızın əhalisinin sayının 142,4 faiz artaraq 7131,9 min nəfərdən 10154,0 min nəfərə, o cümlədən kişilərin sayının 145,1 faiz artaraq 3481,7 min nəfərdən 5053,4 min nəfərə, qadınların sayının isə 139,7 faiz artaraq 3650,2 min nəfərdən 5100,6 min nəfərə gəlib çatmış və nəticədə ölkə əhalisi arasında onların xüsusi çəkisi 1,0 faiz bənd faiz azalaraq 51,2 faizdən 50,2 faizə düşmüşdür. Müqayisə edilən dövrdə şəhər əhalisinin sayı 143,9 faiz artaraq 3847,3 min nəfərdən 5537,5 min nəfərə, kənd əhalisinin sayı isə 140,5 faiz artaraq 3284,6 min nəfərdən 4616,5 min nəfərə qalxmış və ölkə əhalisinin arasında şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi artaraq 54,0 faizdən 54,5 faizə yüksəlmiş, kənd əhalisinin xüsusi çəkisi isə azalaraq 46,0 faizdən 45,5 faizə düşmüşdür [5].

Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikası əhalisinin artımının əsas mənbəyini doğum səviyyəsi ilə ölüm səviyyəsi arasındakı fərqi özündə əks etdirən əhalinin təbii artımı təşkil etmişdir. Bu və ya digər ölkədə əhalinin təbii artımı və onun səviyyəsi ayrı-ayrılıqda götürülmüş hər hansı bir amildən deyil, kompleks amillərdən asılıdır. Bu amillərin təsiri isə ayrı-ayrı ictimai-iqtisadi quruluşlarda və onların müxtəlif inkişaf mərhələlərində mövcud olan istehsal münasibətlərinin xarakterindən və məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bütün hallarda əhalinin təbii təkrar istehsalı prosesi, yəni əhalinin doğub törəməsi, onun təbii artımı qanununda öz əksini tapır və başqa bir qanunun – sosial-demoqrafik qanunun məzmununa daxildir. Bu qanun özündə demoqrafik prosesləri əks etdirdiyindən, müxtəlif ölkələrdə əhalinin təbii təkrar istehsal səviyyəsi həmin ölkələrin malik olduğu təkcə tarixi inkişaf xüsusiyyətləri və

mövcud istehsal münasibətləri ilə deyil, həm mövcud ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni, bioloji, sosial-psixoloji, etno-demoqrafik, ailə-məişət, təbii şərait, hüquqi, mənəvi-əxlaqi və sair amillərlə şərtlənir [11].

Tədqiq edilən dövrdə (1990-2023-cü illər) respublikamızın ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarında demoqrafik göstəricilərin səviyyəsində baş vermiş dəyişiklikləri 4-cü cədvəldə verilmiş məlumatlardan aydın görmək olar. Belə ki, 1990-cı ildə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum səviyyəsi ölkə üzrə 25,9 nəfər təşkil etməklə ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda 19,5 nəfərlə (Bakı şəhəri) 31,4 nəfər (Quba-Xaçmaz) arasında; ölüm səviyyəsi isə ölkə üzrə 6,1 nəfər olmaqla ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda 4,1 nəfərlə (Mil-Muğan) 7,3 nəfər (Şəki-Zaqatala) arasında, təbii artım səviyyəsi isə ölkə üzrə 19,8 nəfər təşkil etməklə ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda 12,9 nəfərlə (Bakı şəhəri) 27,0 nəfər (Mil-Muğan) arasında; 2023-cü ildə isə müvafiq surətdə doğum səviyyəsi ölkə üzrə 11,1 nəfər təşkil etməklə ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda 9,7 nəfərlə (Bakı şəhəri) 17,2 nəfər (Lənkəran-Astara), ölüm səviyyəsi isə ölkə üzrə 5,9 nəfər təşkil etməklə 3,9 nəfərlə (Lənkəran-Astara) 8,8 nəfər (Şərqi-Zəngəzur) arasında; təbii artım səviyyəsi isə ölkə üzrə 5,2 nəfər təşkil etməklə ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda 3,6 nəfərlə (Bakı şəhəri) 8,4 nəfər (Abşeron-Xızı və Dağlıq Şirvan) arasında tərəddüd etməklə dəyişmişdir. 4-cü cədvəlin məlumatlarından o da aydın olur ki, 2023-cü ildə respublikamızda doğum səviyyəsinin ən yüksək olduğu iqtisadi rayonlara Lənkəran-Astara (17,2 nəfər); Şərqi-Zəngəzur (15,5 nəfər); Abşeron-Xızı və Dağlıq Şirvan (14,5 nəfər); ən aşağı olduğu iqtisadi rayonlara Naxçıvan MR (9,2 nəfər); Şəki-Zaqatala (9,3 nəfər) və Bakı şəhəri (9,7 nəfər); ölüm səviyyəsinin ən yüksək olduğu iqtisadi rayonlara Şərqi-Zəngəzur (8,8 nəfər); Qazax-Tovuz (7,7 nəfər) və Gəncə-Daşkəsən (7,0 nəfər); ən aşağı səviyyədə olduğu iqtisadi rayonlara Lənkəran-Astara (3,9 nəfər); Şəki-Zaqatala (4,3 nəfər); Mərkəzi-Aran (4,4 nəfər) və Bakı şəhəri (4,7 nəfər); təbii artımın ən yüksək olduğu iqtisadi rayonlara isə Abşeron-Xızı (8,4 nəfər); Dağlıq-Şirvan (8,4 nəfər); Lənkəran-Astara (7,3 nəfər) və Şərqi-Zəngəzur (6,7 nəfər); ən aşağı olduğu iqtisadi rayonlara isə Bakı şəhəri (3,6 nəfər); Gəncə-Daşkəsən (4,3 nəfər) və Naxçıvan MR ilə Qazax-Tovuz (4,5 nəfər) iqtisadi rayonları aiddir [5].

Əhalinin təbii təkrar istehsal göstəricilərində baş vermiş bu sonuncu dəyişikliklərə bir çox sosial-iqtisadi demoqrafik, etno-demoqrafik və sair amillərlə yanaşı 2019-2021-ci illərdə respublikamızda tüğyan etmiş Covid-19 pandemiyasının da müəyyən təsiri olmuşdur. Demoqrafik vəziyyəti xarakterizə edən bu göstəricilərin ölkəmizin müxtəlif iqtisadi rayonlarının şəhər və kənd yerlərindəki durumunu isə 5-ci cədvəlin məlumatlarından görmək olar. Həmin cədvəlin məlumatlarından görünür ki, əgər 2005-ci ildə respublikamızın ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarında əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum səviyyəsi 15,0 nəfərlə (Qarabağ və Gəncə-Daşkəsən) 22,6 nəfər (Dağlıq Şirvan) arasında, ölüm səviyyəsi 5,2 nəfərlə (Qarabağ) 7,5 nəfər (Qazax-Tovuz) arasında; təbii artım səviyyəsi isə 8,4 nəfərlə (Bakı şəhəri və Gəncə-Daşkəsən) 16,4 nəfər (Lənkəran-Astara) arasında tərəddüd etmişdirsə; şəhər yerlərində müvafiq surətdə doğum səviyyəsi üzrə 12,6 nəfərlə (Naxçıvan MR) 19,8 nəfər (Dağlıq-Şirvan və Lənkəran-Astara) arasında, ölüm səviyyəsi üzrə 3,5 nəfərlə (Şərqi-Zəngəzur) 7,4 nəfər (Gəncə-Daşkəsən) arasında; təbii artım səviyyəsi üzrə 7,0 nəfərlə (Naxçıvan MR) 13,6 nəfər (Dağlıq-Şirvan) arasında tərəddüd etmişdirsə; kənd yerlərində isə müvafiq surətdə doğum səviyyəsi 14,4 nəfərlə (Şəki-Zaqatala) 21,8 nəfər (Şirvan-Salyan) arasında, ölüm səviyyəsi üzrə 3,6 nəfərlə (Abşeron-Xızı) 10,7 nəfər (Quba-Xaçmaz) arasında, təbii artım səviyyəsi üzrə isə 4,6 nəfərlə (Abşeron-Xızı) 16,4 nəfər (Şirvan-Salyan) arasında tərəddüd etməklə dəyişir. Bunların nəticəsi olaraq qeyd edilən dövrdə ölkə üzrə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum səviyyəsi 16,9 nəfər, ölüm səviyyəsi 6,2 nəfər; təbii artım səviyyəsi 10,7; o cümlədən şəhər yerlərində müvafiq surətdə doğum səviyyəsi 14,6 nəfər, kənd yerlərində 19,5 nəfər; ölüm səviyyəsi müvafiq surətdə hər iki dövr üzrə 6,2 nəfər; təbii artım səviyyəsi isə müvafiq surətdə 8,4 və 13,3 nəfər olaraq təşkil etmişdir [5].

Cədvəl 4.

Azərbaycan Respublikası və regionlarda əhalinin təbii hərəkəti (əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən)

İqtisadi rayonlar	1990			1995			2000			2021			2023		
	Doğum	Ölüm	Təbii artım	Doğum	Ölüm	Təbii artım	Doğum	Ölüm	Təbii artım	Doğum	Ölüm	Təbii artım	Doğum	Ölüm	Təbii artım
Azərbaycan Respublikası	25,9	6,1	19,8	18,9	6,7	12,2	14,7	5,9	8,8	11,2	7,7	3,5	11,1	5,9	5,2
Bakı şəhəri	19,5	6,6	12,9	14,9	7,4	7,5	41,6	5,8	5,8	9,9	8,9	1,0	9,7	6,1	3,6
Naxçıvan MR	28,9	5,0	23,9	25,1	6,1	19,0	16,1	5,4	10,7	8,8	6,3	2,5	9,2	4,7	4,5
Abşeron-Xızı	25,0	3,8	21,2	20,5	7,0	13,5	13,5	5,1	8,4	9,7	7,2	2,5	14,5	6,1	8,4
Dağlıq Şirvan	29,8	7,0	22,8	23,2	7,6	15,6	19,6	6,9	12,7	13,8	7,2	6,6	14,5	6,1	8,4
Gəncə-Daşkəsən	24,6	6,1	18,5	18,1	7,0	11,1	13,7	6,3	7,4	10,4	8,2	2,2	11,3	7,0	4,3
Qarabağ	28,2	5,9	22,3	14,9	4,1	10,8	13,9	4,3	9,6	11,2	6,5	4,7	11,6	5,7	5,9
Qazax-Tovuz	26,1	6,7	19,4	21,9	8,7	13,2	17,5	7,3	10,6	12,0	8,4	3,6	11,8	7,7	4,5
Quba-Xaçmaz	31,4	7,2	24,2	21,3	8,4	12,9	18,1	7,3	10,8	10,1	7,4	2,7	12,3	6,0	6,3
Lənkəran-Astara	26,7	6,0	20,7	24,4	6,8	17,6	19,7	5,6	14,1	13,2	6,1	7,1	17,2	3,9	8,3
Mərkəzi Aran	30,6	6,6	24,8	23,3	8,0	15,3	15,6	6,5	9,1	11,6	6,6	5,0	10,5	4,4	6,1
Mil-Muğan	31,1	4,1	27,0	22,8	5,1	17,4	15,6	5,4	10,2	13,4	6,4	7,0	13,8	6,5	7,3
Şəki-Zaqatala	30,4	7,3	23,1	24,5	8,3	16,2	16,3	5,5	10,8	11,4	7,8	3,6	9,3	4,3	5,0
Şərqi Zəngəzur	28,8	6,8	22,0	12,1	3,6	8,5	17,1	4,1	13,0	12,1	8,0	4,1	15,5	8,8	6,7
Şirvan-Salyan	26,7	4,6	22,1	21,5	6,1	15,4	15,5	5,5	10,0	12,1	6,9	5,2	12,4	6,7	5,7

Mənbə; Cədvəl [5] mənbəyi əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, 2005-ci ildə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum səviyyəsinin ən yüksək səviyyəsi Dağlıq-Şirvan (22,6 nəfər); Lənkəran-Astara (21,8 nəfər); Quba-Xaçmaz (19,5 nəfər); Mil-Muğan (18,6 nəfər); Şirvan-Salyan (18,5 nəfər) və Şərqi Zəngəzurdə (18,3 nəfər); ən aşağı səviyyəsi Bakı şəhərində (14,9 nəfər); Gəncə-Daşkəsən və Qarabağda (15,0 nəfər); təbii artımın ən yüksək səviyyəsi isə Lənkəran-Astara (16,9 nəfər); Abşeron-Xızı və Dağlıq-Şirvanda (15,7 nəfər); ən aşağı səviyyəsi Abşeron-Xızıda (4,6 nəfər) qeydə alınmışdır. Oxşar vəziyyət 2023-cü ildə də müşahidə olunmuşdur. 2023-cü ildə respublikamızda əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum səviyyəsi 11,1 nəfər təşkil etməklə ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda 9,2 nəfərlə (Naxçıvan MR) 17,2 nəfər (Lənkəran-Astara) arasında, müvafiq surətdə ölüm səviyyəsi 5,9 nəfər olmaqla 3,9 nəfərlə (Lənkəran-Astara) 8,8 nəfər (Şərqi-Zəngəzur); təbii artım səviyyəsi isə 5,2 nəfər olmaqla 3,6 nəfərlə (Bakı şəhəri) 8,4 nəfər (Abşeron-Xızı və Dağlıq-Şirvan) arasında; o cümlədən şəhər yerlərində müvafiq surətdə doğum səviyyəsi üzrə 9,8 nəfər olmaqla 8,3 nəfərlə (Abşeron-Xızı) 16,2 nəfər (Şirvan-Salyan) arasında; ölüm səviyyəsi 6,1 nəfər təşkil etməklə 4,9 nəfərlə (Naxçıvan MR) 11,9 nəfər (Şirvan-Salyan) arasında; təbii artım səviyyəsi 3,7 nəfər təşkil etməklə 2,2 nəfərlə (Şəki-Zaqatala) 9,9 nəfər (Lənkəran-Astara) arasında; kənd yerlərində isə doğum səviyyəsi 12,6 nəfər təşkil etməklə ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda 9,7 nəfərlə (Naxçıvan MR) 14,6 nəfər (Abşeron-Xızı) arasında; ölüm səviyyəsi 5,7 nəfər təşkil etməklə 4,6 nəfərlə (Naxçıvan MR) 7,8 nəfər (Abşeron-Xızı) arasında; təbii artım səviyyəsi isə 6,9 nəfər təşkil etməklə 5,1 nəfərlə (Naxçıvan MR) 8,7 nəfər arasında

(Lənkəran-Astara) tərəddüd etməklə dəyişmişdir. Həmin cədvəlin məlumatlarından aydın olur ki, hazırda respublikamızın şəhər yerlərində doğum səviyyəsinin ən yüksək səviyyəsi Şirvan-Salyan iqtisadi rayonunda (16,2 nəfər), ən aşağı səviyyəsi Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunda (8,3 nəfər); ölüm səviyyəsinin ən yüksək səviyyəsi Şirvan-Salyanda (11,9 nəfər); ən aşağı səviyyəsi Naxçıvan MR-da (4,9 nəfər); təbii artımın ən yüksək səviyyəsi Dağlıq-Şirvanda (8 nəfər), ən aşağı səviyyəsi Şəki-Zaqatalada (2,2 nəfər) qeydə alınmışdır. Kənd yerlərinə gəldikdə ölkə üzrə doğum səviyyəsi 12,6 nəfər təşkil etməklə onun ən yüksək səviyyəsi Abşeron-Xızıda (14,6 nəfər), ən aşağı səviyyəsi Naxçıvan MR-da (9,7 nəfər); ölüm səviyyəsi ölkə üzrə 3,7 təşkil etməklə ən yüksək səviyyəsi Abşeron-Xızıda (7,8 nəfər); ən aşağı səviyyəsi Naxçıvan MR-da (4,6 nəfər); təbii artım səviyyəsi isə ölkə üzrə 6,9 nəfər təşkil etməklə ən yüksək səviyyəsi Qarabağda (9,6 nəfər); ən aşağı səviyyəsi isə Qazax-Tovuzda (4,9 nəfər) qeydə alınmışdır [5].

Demoqrafik göstəricilərdə baş vermiş bütün qeyd edilən dəyişikliklər qanunauyğun xarakter daşımaqla ölkəmizdə, o cümlədən ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarında, onların şəhər və kənd yerlərində əhalinin ümumi sayının artıb-azalması 6-cı cədvəlin məlumatlarında öz əksini tapmışdır. Həmin cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi son 19 il ərzində (2005-2024-cü illərdə) respublikamızda əhalinin sayı 120,5 faiz, o cümlədən şəhər yerlərində 125,9 faiz, kənd yerlərində 115,1 faiz artdığı halda, ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda (Gəncə-Daşkəsən istisna edilməklə) bu regionun da əhalisinin sayı 5,0 faiz, o cümlədən şəhər yerlərində 6,8 faiz, kənd yerlərində isə 4,3 faiz azalmışdır) 109,5 faizlə (Şirvan-Salyan) 194,4 faiz (Abşeron-Xızı) arasında, o cümlədən şəhər yerlərində 109,3 faizlə (Mərkəzi-Aran) 393,1 faiz (Abşeron-Xızı) arasında, kənd yerlərində isə 103,0 faizlə (Qazax-Tovuz) 384,1 faiz (Abşeron-Xızı) arasında tərəddüd etməklə dəyişmişdir. Bu illər ərzində Azərbaycan Respublikasında əhalinin sayının ən yüksək sürətlə artdığı iqtisadi rayonlara Abşeron-Xızı (194,1 faiz), Dağlıq-Şirvan (192,1 faiz), ən az sürətlə artan iqtisadi rayonlara isə Mərkəzi-Aran (109,3 faiz), Şərqi-Zəngəzur (109,5 faiz) və Gəncə-Daşkəsən (109,9 faiz); o cümlədən şəhər yerləri üzrə ən yüksək sürətlə çoxaldığı iqtisadi rayonlara Abşeron-Xızı (393,1 faiz), Bakı şəhəri (149,9 faiz) və Şəki-Zaqatala (132,3 faiz) ən az sürətlə artdığı iqtisadi rayonlara Mərkəzi-Aran (109,3 faiz); Şirvan-Salyan (109,5 faiz) və Gəncə-Daşkəsən (109,9 faiz); kənd yerləri üzrə ən yüksək sürətlə çoxaldığı iqtisadi rayonlara Abşeron-Xızı (384,1 faiz); Şirvan-Salyan (133,2 faiz) və Mil-Muğan (129,6 faiz), ən az sürətlə çoxaldığı iqtisadi rayonlara isə Qazax-Tovuz (103,0 faiz); Şərqi-Zəngəzur (107,0 faiz) və Şəki-Zaqatala (109,1 faiz) iqtisadi rayonları daxildir [5].

Respublikamızda, onun ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarında, şəhər və kənd yerlərində əhalinin sayca artıb-azalmasına bir çox sosial-iqtisadi, sosial-demoqrafik, etno-demoqrafik və sair amillər təsir göstərmişdir. Belə amillərdən biri də əhalinin cins-yaş quruluşunda baş vermiş dəyişikliklərdən ibarətdir. Çünki, əhalinin təbii təkrar istehsalı prosesinin baş verməsi ilk növbədə ailələrdə doğulan uşaqların sayından, onların cins və yaş quruluşundan asılıdır. Bu prosesin həyata keçirilməsində hər iki cinsin – kişi və qadının özünəməxsus rolu vardır. Ancaq burada qadınların, xüsusilə də 15-49 yaşda, daha doğrusu reproduktiv, (fertil) yaşda olan qadınların rolu əvəzsizdir. Belə ki, rəsmi statistik məlumatlara əsasən 2023-cü ildə respublikamızda diri doğulmuş 112,6 min nəfər uşağın 36,4 min nəfəri və ya 32,3 faizi 20-24 yaşda, 33,8 min nəfəri və ya 30,0 faizi 25-29 yaşda, 9,8 min nəfəri və ya 8,7 faizi isə 18-19 yaşda olan anaların payına düşmüşdür. Bu göstəricilər şəhər və kənd yerlərində isə bir qədər fərqli olmuşdur. Həmin ildə şəhər yerlərində diri doğulmuş 54,4 min nəfər uşağın 14,6 min nəfəri və ya 26,8 faizi 20-24 yaşda; 18,2 min nəfəri və ya 33,5 faizi; 2,9 min nəfəri və ya 5,4 faizi 18-19 yaşda olan anaların, kənd yerlərində isə diri doğulmuş 58,2 min nəfər uşağın 21,8 min nəfəri və ya 37,4 faizi 20-24 yaşda; 15,6 min nəfəri və ya 26,7 faizi 25-29 yaşda, 6,9 min nəfəri və ya 11,9 faizi isə 18-19 yaşda olan anaların payına düşmüşdür [5]. Bu isə o deməkdir ki, əhalinin doğum səviyyəsi əhalinin tərkibində olan 15-49 (fertil) yaşda, xüsusilə də 18-19, 20-24 və 25-29 yaşda

olan qadınların sayından və xüsusi çəkisindən çox asılıdır. Ona görə də əhalinin cins-yaş quruluşunda baş vermiş dəyişikliklərin öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Rəsmi cari statistikada bu məlumatlar olmadığından ölkəmizdə aparılmış əhalinin siyahıyaalınması məlumatlarına müraciət etməli olmuşuq. 1999-cu və 2019-cu illərdə Respublikamızda keçirilmiş əhalinin ümumi siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən son 20 il ərzində ölkəmizdə əhalinin sayı 125,1 faiz artaraq 7953,4 min nəfərdən 9951,4 min nəfərə, o cümlədən qadınların sayı 122,9 faiz artaraq 4070,3 min nəfərdən 5002,9 min nəfərə çatmışdır. Bu illər ərzində 0-14 yaşda uşaqların sayı isə 16,9 faiz azalaraq 2532,1 min nəfərdən 2180,9 min nəfərə, o cümlədən qızların sayı 23,7 faiz azalaraq 1226,8 min nəfərdən 1075,1 min nəfərə düşmüşdür. Müqayisə edilən dövrdə 15-49 yaşda olan əhalinin sayı 180,7 faiz artaraq 4299,0 min nəfərdən 5276 min nəfərə, qadınların sayı isə 119,1 faiz artaraq 2215,3 min nəfərdən 2638,4 min nəfərə, 50 və yuxarı yaşda olan əhalinin sayı isə 2,2 dəfədən çox (221,0 faiz) artaraq 1129,3 min nəfərdən 2495,0 min nəfərə, qadınların sayı isə təqribən 2,1 dəfə (205,3 faiz) artaraq 628,2 min nəfərdən 1289,4 nəfərə gəlib çatmışdır. Bu dəyişikliklərə müvafiq olaraq əhalinin tərkibində 0-14 yaşda olanların xüsusi çəkisi 9,9 faiz bənd azalaraq 31,8 faizdən 21,5 faizə, o cümlədən qızların xüsusi çəkisi 8,6 faiz bənd azalaraq 30,1 faizdən 21,5 faizə; 15-49 yaşda olan əhalinin xüsusi çəkisi 1,0 faiz bənd azalaraq 54,0 faizdən 53,0 faizə, o cümlədən qadınların xüsusi çəkisi 1,7 faiz bənd azalaraq 54,4 faizdən 52,7 faizə; 50 və yuxarı yaşda olan əhalinin xüsusi çəkisi isə 10,9 faiz bənd artaraq 14,2 faizdən 25,1 faizə, qadınların xüsusi çəkisi isə 10,3 faiz bənd artaraq 15,5 faizdən 25,8 faizə yüksəlmişdir.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, gələcəkdə qadın əhali kütləsi arasında həm fertil yaşda (reproduktiv), yəni, 15-49 yaşda olan qadınların, Həm də 0-14 yaşda olan gənclər arasında qızların xüsusi çəkisinin azalması doğum səviyyəsinə mənfi təsir göstərəcəkdir. Yuxarıda təqdim etdiyimiz tədqiqatlardan aydın görünür ki, hazırda ölkə əhalisinin tərkibində qadınların xüsusi çəkisi 50,8 faiz, o cümlədən şəhər yerlərində 50,8, kənd yerlərində isə 49,5 faiz təşkil edir və respublikamızın ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarında 49,5-51 faiz arasında, o cümlədən şəhər yerlərində 49,6-51,3 faiz arasında, kənd yerlərində 48,9-50,0 faiz arasında tərəddüd edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, əhalinin təbii təkrar istehsalının əsasını təşkil edən doğum səviyyəsinin durumu bilavasitə 15-49 yaşda olan qadınların sayından asılıdır. Çünki, hazırda respublikamızda doğulan uşaqların 99,9 faizi həmin yaşda olan qadınların payına düşür. Tədqiqatlar göstərir ki, 1999-cu və 2019-cu illərdə ölkəmizdə keçirilmiş əhalinin ümumi siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən bu dövrdə ölkəmizdə 15-49 yaşda olan kişilərin sayı 889,9 min nəfər və ya 151,5 faiz artaraq 1727 min nəfərdən 2617,0 min nəfərə, qadınların sayı isə 839,2 min nəfər və ya 146,6 faiz artaraq 1799,2 min nəfərə çatmış; əhalinin tərkibində kişilərin xüsusi çəkisi 0,8 faiz bənd artaraq 49,0 faizdən 49,8 faiz yüksəlmiş, qadınların xüsusi çəkisi isə 0,8 faiz bənd azalaraq 51,0 faizdən 49,0 faizə düşmüşdür. Bu illərdə respublikamızda yaşayan 20-24 yaşda olan kişilərin sayı 36,4 min nəfər və ya 111,0 faiz artaraq 330,4 min nəfərdən 366,8 min nəfər, qadınların sayı cəmi 11,7 min nəfər və ya 103,3 faiz artaraq 356,8 min nəfərdən 368,5 min nəfərə; 25-29 yaşda olan kişilərin sayı 114,4 min nəfər və ya 134 faiz artaraq 335,6 min nəfərdən 450 min nəfərə; qadınların sayı isə 107 min nəfər və ya 128,8 faiz artaraq 370,7 min nəfərdən 477,7 min nəfərə gəlib çatmışdır (5;8).

Cədvəl 5.

Azərbaycan Respublikası və regionlarda əhalinin sayı və tərkibi (min nəfər)

İqtisadi rayonlar	2005-ci il	2015-ci il	2024-cü il	2005-2024-cü illərdə %	2015-2024-cü illərdə %
Azərbaycan Respublikası	8447,4	9593,0	10180,8	120,5	106,1
Şəhər əhalisi	4423,4	5098,3	5547,8	125,9	108,8
Kənd əhalisi	4024,0	4694,7	4633,0	115,1	98,7
1. Bakı şəhəri	1919,4	2204,2	2344,9	122,2	106,4
2. Naxçıvan MR	377,8	439,8	468,6	124,1	106,5
Şəhər əhalisi	110,9	128,2	166,2	149,9	129,6
Kənd əhalisi	266,9	311,6	302,4	113,3	97,1
3. Abşeron-Xızı	450,9	551,8	876,5	194,4	158,8
Şəhər əhalisi	419,2	508,1	754,7	393,1	148,5
Kənd əhalisi	31,7	43,7	121,8	384,2	278,7
4. Dağlıq Şirvan	266,8	304,0	320,4	192,1	105,4
Şəhər əhalisi	81,0	104,3	111,6	137,8	97,0
Kənd əhalisi	185,8	199,3	208,8	112,4	104,4
5. Gəncə-Daşkəsən	542,5	589,5	597,8	110,2	101,4
Şəhər əhalisi	387,0	418,0	425,4	109,9	101,8
Kənd əhalisi	155,5	171,5	172,4	110,9	100,5
6. Qarabağ	780,3	858,4	741,3	95,0	86,4
Şəhər əhalisi	261,2	288,4	244,9	93,8	84,9
Kənd əhalisi	518,9	570,0	496,4	95,7	87,1
7. Qazax-Tovuz	585,4	651,3	677,8	115,8	104,1
Şəhər əhalisi	139,4	153,0	166,4	119,7	108,7
Kənd əhalisi	446,3	498,3	511,4	103,0	102,6
8. Quba-Xaçmaz	466,1	525,7	547,1	117,4	104,1
Şəhər əhalisi	154,9	175,8	184,2	118,9	104,8
Kənd əhalisi	311,2	349,9	362,9	116,6	105,2
9. Lənkəran-Astara	779,5	893,3	937,7	120,3	105,0
Şəhər əhalisi	182,0	242,8	246,8	135,6	101,6
Kənd əhalisi	597,5	650,5	690,9	115,6	106,2
10. Mərkəzi Aran	630,9	699,7	720,6	114,2	103,0
Şəhər əhalisi	271,1	291,8	295,3	109,0	101,2
Kənd əhalisi	359,8	407,9	425,3	118,2	104,3
11. Mil-Muğan	422,2	486,6	520,2	123,2	106,9
Şəhər əhalisi	103,1	126,4	133,6	129,6	105,7
Kənd əhalisi	319,1	360,3	390,4	122,3	108,3
12. Şəki-Zaqatala	545,6	599,9	626,6	112,7	104,6
Şəhər əhalisi	134,3	169,3	177,7	132,3	105,0
Kənd əhalisi	411,5	430,6	448,9	109,1	146,7
13. Şərqi-Zəngəzur	276,3	370,6	302,5	109,5	81,6
Şəhər əhalisi	54,9	65,0	64,6	117,7	99,4
Kənd əhalisi	222,3	255,6	237,9	107,0	93,8
14. Şirvan-Salyan	408,9	468,2	494,8	121,8	110,7
Şəhər əhalisi	211,2	223,2	231,3	109,5	103,6
Kənd əhalisi	197,7	245,0	263,3	133,2	107,5

Mənbə; Cədvəl [5] mənbəyi əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qeyd edə bilərik ki, müqayisə edilən dövrdə 20-24 yaşda olan kişilərin sayı həmin yaşda olan qadınların sayından 3,1 dəfə, artım faizi isə 3,3 dəfə; 25-29 yaşda olan kişilərin sayı isə qadınların sayından 6,9 faiz, artım faizi isə 5,2 faiz bənd yüksək olmuşdur. Onu da nəzərə alsaq ki, 2023-cü ildə respublikamızda diri doğulmuş 112,6 min nəfər uşağın 36,4 min nəfəri və ya 32,3 faizi, o cümlədən şəhər yerlərində diri doğulmuş 54,4 min nəfər uşağın 14,6 min nəfəri və ya 26,8 faizi; kənd yerlərində isə diri doğulmuş 58,2 min nəfər uşağın 21,8 min nəfəri və ya 37,4 faizi 20-24 yaşda olan anaların, müvafiq surətdə şəhər yerlərində diri doğulmuş uşaqların 18,2 min nəfəri və ya 33,5 faizi; kənd yerlərində diri doğulmuş uşaqların isə 15,6 min nəfəri və ya

26,7 faizi; 25-29 yaşda olan anaların payına düşmüşdür [5; 8], onda həmin anaların ölkəmizin əhalisinin təbii təkrar istehsalındakı rolunu sübut etməyə ehtiyac qalmır.

Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, demoqrafiya elmində belə bir ümumi qanunauyğunluq vardır ki, əhalinin əvvəlki sayındakı sadə təkrar istehsalını təmin etmək üçün gərək ümumi doğum əmsalı ən azı 2,15 təşkil etsin. Real doğum əmsalını bu göstəriciyə (2,15-ə) bölməklə əhalinin təkrar istehsalı tipini müəyyən etmək olar. Əgər real ümumi doğum əmsalı 2,15-dən kiçik olarsa bu o deməkdir ki, doğumun intensivliyi aşağıdır və sonrakı nəsillərdən olan insanların sayı əvvəlki nəsillərdən olan insanların sayından az olacaqdır. Bu əmsal 4,3-dən yuxarı olduqda doğumun intensivliyinin də yuxarı olduğu və hər bir sonrakı nəsillərdən olan insanların sayının əvvəlki nəsillərdən olan insanların sayından təqribən iki dəfə çox olacağını deməyə əsas verir. Ümumiyyətlə götürüldükdə isə demoqrafiya elmində qəbul edilmiş qanunauyğun hal olaraq ümumi doğum əmsalı 2,15-lə 4,3 arasında tərəddüd edirsə bu o deməkdir ki, doğumun intensivliyinə yüksək və nə də aşağı səviyyədə deyil, orta səviyyədədir. Belə bir ümumi qanunauyğunluq da vardır ki, ölüm səviyyəsinin mövcud durumu nəzərə alınmaqla fertil yaşda (15-49 yaş) olan qadınların hər biri həmin yaş dövrü ərzində orta hesabla ən azından 2,1-2,3 nəfər uşaq doğmalıdır ki, nəslin sadə təkrar istehsalını təmin etmək mümkün olsun. Yəni, ata və ananı əvəzləmək mümkün olsun. Apardığımız tədqiqatların nəticələri göstərir ki, ölkəmizdə əhalinin normal təkrar istehsalı prosesini həyata keçirmək üçün respublikamızda mövcud olan və yeni yaradılan ailələrin ən azı 70-80 faizində 2-3 nəfər; o cümlədən ailələrin 40-45 faizində 2 nəfər; 30-40 faizində isə 3 nəfər uşaq doğulub tərbiyə edilməlidir. Ancaq, son illərdə bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da əhalinin təbii təkrar istehsalının əsas göstəricisi olan ümumi nəsilvermə (Fertil əmsal) sürətlə azalmaqla davam etməkdədir. Belə ki, əgər bu göstəricinin səviyyəsi 2011-ci ildə 2,4, o cümlədən şəhər yerlərində 2,2; kənd yerlərində 2,6 təşkil etmişdirsə 2023-cü ildə xeyli azalaraq müvafiq surətdə 1,6; 1,4 və 1,8 olmuşdur [5; 6].

Cədvəl 6.

Azərbaycan Respublikasında onun iqtisadi rayonlarında əhalinin cins quruluşu (2024)

	Azərbaycan Respublikası				Şəhər yeri	Kənd yeri
	Cəmi əhali (min nəfər)	O cümlədən		Qadınların xüsusi çəkisi %-lə	Cəmi əhali (min nəfər)	Cəmi əhali (min nəfər)
		Kişilər (min nəfər)	Qadınlar (min nəfər)			
Azərbaycan Respublikası	10180.8	5067.2	5113.6	50.2	5547.8	4633.0
Bakı şəhəri	2344.9	1150.0	1194.9	51.0	2344.9	-
Naxçıvan MR	468.6	233.9	234.7	50.1	166.2	302.4
Abşeron-Xızı	432.8	218.9	213.9	49.4	319.0	113.8
Dağlıq Şirvan	320.4	161.2	158.2	49.4	111.6	208.8
Gəncə-Daşkəsən	597.8	296.8	301.0	50.3	425.4	172.4
Qarabağ	741.3	374.7	366.6	49.4	244.9	496.4
Qazax-Tovuz	677.8	339.5	338.3	49.9	166.4	511.4
Quba-Xaçmaz	547.1	275.2	271.9	49.7	184.2	362.9
Lənkəran-Astara	937.2	473.4	464.3	49.5	246.8	690.4
Mərkəzi Aran	720.6	356.2	364.4	50.5	295.3	425.3
Mil-Muğan	524.2	261.8	262.4	50.0	133.8	390.4
Şəki-Zaqatala	302.5	152.3	150.2	49.6	64.6	237.9
Şirvan-Salyan	494.8	244.8	250.0	50.5	231.3	263.5

Mənbə; Cədvəl [5] mənbəyi əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Hazırda nəsilvermə əmsalı dünyada 2,4; inkişaf etmiş ölkələrdə - 1,6; inkişaf etməkdə olan ölkələrdə - 2,6; nisbətən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə - 4,2; dünyanın ən çox əhalisinin yaşadığı

Çində - 1,8; Hindistanda – 2,3; ABŞ-da – 1,8; dünyanın ən böyük müsəlman ölkələri – Pakistanda – 3,1; İranda – 2,0; Türkiyədə - 2,1; Ərəbistanda – 2,4; BƏƏ-də - 1,8; keçmiş sovet respublikalarında: Rusiyada – 1,6; Belarusda – 1,6; Ukraynada – 1,3; Estoniyada – 1,6; Latviyada – 1,7; Litvada – 1,6; Özbəkistanda – 2,5; Qazaxıstanda – 3,0; Qırğızıstanda – 3,1; Tacikistanda – 3,8; Türkmənistanda – 3,”; Gürcüstanda – 2,1; Ermənistanda – 1,6 və sair təşkil edir. Burada onu da vurğulamaq lazımdır ki, respublikamızda keçirilmiş əhalinin siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən 2009 və 2019-cu illər ərzində ölkənin qadın əhalisi arasında 0-14 yaşda olanların sayı 151,7 min nəfər və ya 12,6 faiz azalaraq 1226,8 min nəfərdən 1075,1 min nəfərə, onların cəmi qadın əhalisi arasındakı xüsusi çəkisi isə 3,0 faiz bənd azalaraq 24,5 faizdən 21,5 faizə fertil yaşda, yəni 15-49 yaşda olan qadınların sayı isə 11,1 min nəfərə artmasına baxmayaraq cəmi qadın əhalisi arasındakı onların xüsusi çəkisi isə 2,6 faiz bənd azalaraq 25,6 faizdən 23,0 faizə düşmüşdür [5; 6].

Bütün bunlar isə onu deməyə əsas verir ki, gələcəkdə qeyd edilən yaşda olan qızların sayının mütləq və nisbi qaydada azalması ölkəmizdə demoqrafik vəziyyətin kəskinləşməsinə və buradan irəli gələn bir çox mənfi sosial-iqtisadi, sosial-demoqrafik və sosial-psixoloji nəticələrə gətirib çıxara bilər. Qeyd edilən yaş qruplarından olan gənclər arasında qızların xüsusi çəkisinin azalmasının əsas səbəblərindən biri də son onilliklər ərzində bəzi ailələrdə qız uşaqlarının doğulmasının süni yollarla qarşısının alınmasında ibarətdir. Belə ki, uzun illərin və tarixi inkişafın sınağından çıxmış demoqrafik hadisə və proseslərdə baş vermiş qanunauyğunluq onu göstərir ki, bir qayda olaraq diri doğulan hər 100 qız uşağına 105-106 oğlan uşağı doğulur [2;10]. Bu qanunauyğunluğu əsas götürsək məlum olur ki, müstəqilliyimizə qovuşma ərəfəsində, yəni 1990-cı ildə ölkəmizdə hər 100 nəfər diri doğulan qız uşaqlarına düşən diri doğulan oğlan uşaqlarının sayı 106,5 nəfər, o cümlədən şəhər yerlərində 106,4, kənd yerlərində isə 106,5 nəfər; 1993-cü ildə müvafiq surətdə 107,2; 107,8 və 106,7 nəfər təşkil etmişdirsə, 1995-ci ildə xeyli artaraq müvafiq surətdə - 110,1; 113,1 və 107,7 nəfər təşkil etmiş və sonrakı illərdə isə daha da çoxalmağa başlamışdır. Bu dəyişiklikləri aşağıdakı 9-cu cədvəlin məlumatlarından aydın görmək mümkündür. Həmin cədvəlin məlumatlarından məlum olur ki, hər 100 diri doğulan qız uşaqlarına düşən oğlanların sayı özünün ən yüksək səviyyəsinə 1999-2009-cu illərdə gəlib çatmış, yəni bu göstərici 114,5-117,6 nəfər, o cümlədən şəhər yerlərində 115,6-119,0 nəfər təşkil etmiş, kənd yerlərində isə bu göstəricinin səviyyəsi indiyədək yüksək olaraq qalmaqdadır. Əlbəttə, diri doğulan uşaqların arasında qızların sayının mütləq və nisbi surətdə azalması heç şübhəsiz ki, yaxın və uzaq gələcəkdə ölkəmizdə əhalinin cins quruluşunun pozulmasına və buradan irəli gələn bəzi demoqrafik çətinliklərə, xüsusilə də gənclərin ailə qurmasının çətinləşməsinə, əhalinin artım surətinin azalmasına gətirib çıxara bilər [9; 11]. Çünki doğulan uşaqların sayı konkret ərazidə məskunlaşmış əhalinin tərkibində reproduktiv (doğmaq qabiliyyəti) qabiliyyətə malik olan qadınların sayından və onların ailə qurması vəziyyətindən çox asılıdır. Ona görə də ana bətnində ikən qız uşaqlarının dünyaya gəlməsinin süni yollarla qarşısının alınmasına dövlət səviyyəsində qadağa qoyulmalı və həmin prosesə müdaxilə edən tibb işçilərinə qarşı inzibati və hüquqi cəhətdən məsuliyyətə cəlb edilməsinə dair tədbirlər sistemi işlənib hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

Cədvəl 7.

Azərbaycan Respublikasında diri doğan hər 100 nəfər qız uşağına düşən oğlanların sayı (nəfər)

	Azərbaycan Respublikasında cəmi diri doğulan uşaqlar (nəfər)			Onlardan					
				Şəhər yerlərində			Kənd yerlərində		
	Oğlanlar	Qızlar	Hər 100 qıza düşən oğlanlar	Oğlanlar	Qızlar	Hər 100 qıza düşən oğlanlar	Oğlanlar	Qızlar	Hər 100 qıza düşən oğlanlar
1960	85221	80628	105,7	34015	31970	106,4	51206	48658	105,2
1970	7700	73976	104,1	32341	30944	104,5	44659	43032	103,4
1980	93739	87892	106,6	38933	36652	106,2	40665	38724	105,0
1990	94385	88604	106,5	44331	41677	106,4	50054	46927	106,5
1993	90342	84276	107,2	42423	39360	107,8	47919	44916	106,7
1995	75105	68210	110,1	34519	30536	113,1	40586	37674	107,7
1999	62759	54780	114,5	27211	22872	119,0	35548	31908	114,0
2000	62590	54404	115,1	26900	22731	118,3	36690	31673	112,7
2003	61299	52168	117,5	27803	23254	119,5	33496	28914	115,9
2005	76180	65721	115,9	34705	29636	117,1	41474	36065	114,2
2009	82216	69923	117,6	40171	34529	116,3	42045	35394	118,8
2010	89134	76509	116,5	43802	37950	115,6	45332	38559	117,7
2015	88415	77795	113,6	43037	38112	113,0	45378	38276	118,5
2019	75160	66019	113,9	36366	32299	112,6	38794	33720	115,1
2020	67407	59164	113,4	32547	28968	112,4	34860	30196	115,5
2021	60184	52100	115,5	28507	25258	113,0	31677	26842	118,0
2023	59814	52806	113,3	28539	25911	110,1	31275	26895	116,3

Mənbə; Cədvəl [5] mənbəyi əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Respublikamızda diri doğulan uşaqların və əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğulanların sayının azalmasına təsir edən əsas demoqrafik amillərdən biri də son 18 il (2005-2023-cü illər) ərzində respublikamızda doğuşların sayının (ölü doğulanlar da nəzərə alınmaqla) 20,8 faiz azalaraq 141,1 mindən 111,8 minə düşməsinə rəğmən, abortların sayı təqribən 4,0 dəfə artaraq 19,6 mindən 78,8 minə çatmış və nəticədə hər 100 doğuşa düşən abortların sayı təqribən 3,4 dəfə artaraq 13,9-dan 46,9-a yüksəlmişdir. Ayrı-ayrı yaş qruplarından olan qadınlar arasında bu göstərici xeyli fərqli olmuşdur. Belə ki, əgər müqayisə edilən dövrdə 15-49 yaşda olan hər 1000 qadına düşən abortların sayı 3,6 dəfə artaraq 7,8-dən 27,9-za çatmışdırsa 20-24 yaşlı qadınlar arasında 2,1 dəfə artaraq 12,8-dən 26,5-ə; 25-29 yaşda olan qadınlar arasında 1,7 dəfə artaraq 18,9-dan 59,1-ə; 30-34 yaşlı qadınlar arasında 3,1 dəfədən çox artaraq 14,5-dən 46,9-za; 35 və yuxarı yaşda olan qadınlar arasında isə 3,8 dəfədən çox artaraq 3,3-dən 12,7-yə qalxmışdır. Ən acınacaqlı hal isə ondan ibarətdir ki, ölkəmizdə nikaha daxil olma yaşı 18 yaş müəyyən edildiyi halda 15-17 yaşda olan qızlar arasında bu göstərici 2010-cu ildən sonra 0,2-0,6 arasında tərəddüd etmiş; 18-19 yaşlı qadınlar arasında isə 3,5 dəfə artaraq 5,5-dən 19,2-yə qalxmışdır [5].

Bütün bunlar isə heç şübhəsiz ki, ölkəmizdəki demoqrafik vəziyyətə mənfi təsirini göstərməmiş deyildir. Məlumdur ki, əhalinin təbii təkrar istehsalının əsasını kişi və qadınların nikaha daxil olmaları təşkil edir. Bu isə o deməkdir ki, əhalinin nikah və boşanma səviyyəsi ölkəmizdə yaranmış demoqrafik vəziyyətə təsir edən ən başlıca amillərdən biridir. Nikah isə ailənin yaranması və uşaqların doğulmasının ilkin şərtidir. Ölkədə qəbul edilmiş qayda və qanunlara uyğun olaraq nikahın bağlanıb-bağlanmamasından asılı olmayaraq ər-lə-arvad arasında daha çox həqiqi və səmimi münasibətlərin mövcud olması da mühüm şərtidir. Ancaq nikahın hüquqi forması da cəmiyyətin diqqətindən kənarda qala bilməz. Buna səbəb isə nikahdan kənar doğum hadisəsinin də mövcud olmasıdır. Bizim ölkəmizdə həqiqi nikah dedikdə nikahın ər və arvad tərəfindən VADQ orqanlarında rəsmən bağlanması başa düşülür. Çünki ər və arvad arasında hüquqi münasibət onların nikahlarının VADQ orqanlarında qeyd **etdirilməsi** ilə müəyyən edilir. Ailənin qurulması nikahın bağlanması, dağılması isə boşanma ilə bağlıdır. Buna görə də mü-

hüm demografik hadisə kimi nikah və boşanmaların artıb-azalması nəslin davam etdirilməsi, əhalinin təbii təkrar istehsalı, insan potensialının formalaşması və inkişafının təmin edilməsi baxımından böyük maraq doğurur [11; 22].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “15” noyabr 2011-ci il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında kişi və qadınlar üçün nikaha daxil olmaq yaşı 18 yaş olaraq müəyyənləşdirilərək qanuniləşdirilmişdir. Bu yaş həddi bəzi zəruri hallarda yerli dövlət orqanlarının qərarı ilə 1 yaş azaldıla bilər. Azərbaycan Respublikasında 2005-2023-cü illərdə nikah və boşanmaların vəziyyətində baş vermiş dəyişiklikləri 10-cu cədvəlin məlumatlarından görmək olar. Həmin məlumatlardan görünür ki, qeyd edilən dövrdə respublikamızda nikahların sayı 24,4 faiz azalaraq 71643-dən 54200-ə; boşanmaların sayı isə əksinə 2,4 dəfədən çox (243,8 faiz) artaraq 8895-dən 21688-ə çatmışdır. Bu illər ərzində şəhər yerlərində nikahların sayı 13,0 faiz azalaraq 35593-dən 28858-ə düşmüş, boşanmaların sayı isə 2,4 dəfədən çox (243,8 faiz) artaraq 8895-dən 21688-ə çatmışdır. Bu illər ərzində şəhər yerlərində nikahların sayı 13,0 faiz azalaraq 35593-dən 28858-ə düşmüş, boşanmaların sayı isə 2,2 dəfə artaraq 6964-dən 14840-a qalxmışdır; kənd yerlərində isə müvafiq surətdə nikahların sayı şəhər yerlərində olduğuna nisbətən daha sürətlə, yəni 29,7 faiz azalaraq 26050-dən 25342-yə düşmüş; boşanmaların sayı isə yenə də şəhər yerlərində olduğuna nisbətən daha da sürətlə, yəni təqribən 3,2 dəfə (319,1 faiz) artaraq 2031-dən 6848-ə qalxmışdır [5].

Cədvəl 8.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan Respublikası, şəhər və kəndlərində əhalinin nikah və boşanmaları

	Ölkə üzrə				Şəhər yerlərində				Kənd yerlərində			
	Nikahların sayı (nəfər)	Boşanmaların sayı (nəfər)	Əhalinin hər 1000 nəfərinə		Nikahların sayı (nəfər)	Boşanmaların sayı (nəfər)	Nikahların sayı (nəfər)	Boşanmaların sayı (nəfər)	Nikahların sayı (nəfər)	Boşanmaların sayı (nəfər)	Nikahların sayı (nəfər)	Boşanmaların sayı (nəfər)
			Nikahların sayı	Boşanmaların sayı								
2005	71643	8895	8,5	1,1	35593	6864	8,1	1,6	36050	2031	9,1	0,5
2010	79772	9061	8,9	1,0	41502	6753	8,8	1,4	37580	2308	9,0	0,6
2015	68773	12764	7,2	1,3	36623	8658	7,2	1,8	32150	4106	7,2	0,9
2019	63869	17148	6,4	1,7	32984	11210	6,3	2,1	30885	5938	6,6	1,3
2020	35348	14628	3,5	1,5	18314	9531	3,5	1,8	17034	5097	3,6	1,1
2021	56314	17191	5,6	1,7	30971	11226	5,8	2,1	25343	5965	5,4	1,3
2022	61939	15983	6,1	1,6	32985	10612	6,0	1,9	28954	5371	6,3	1,5
2023	54200	21688	5,3	2,1	28858	14840	5,2	2,7	25342	6848	5,5	1,5
2005-2023-cü illərdə %-lə	75,6	243,8	-3,2	+1,0	87,0	216,2	-2,9	+1,1	70,3	319,1	-3,6	+1,0

Mənbə; Cədvəl [5] mənbəyi əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Eyni vəziyyəti həmin göstəricilərin əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən sayı haqqında da demək olar. Belə ki, əgər qeyd edilən dövrdə ölkə üzrə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən nikahların sayı 3,2 bənd azalaraq 8,5-dən 5,3-ə düşmüşdursə, boşanmaların sayı 1,0 bənd artaraq 1,1-dən 2,1-ə qalxmış; müvafiq surətdə şəhər yerlərində nikahların sayı 2,9 bənd azalaraq 8,1-dən 5,2-ə düşmüş; boşanmaların sayı 1,1 bənd artaraq 1,6-dan 2,7-yə qalxmış; kənd yerlərində isə şəhər yerlərinə nisbətən nikahların sayı daha sürətlə, yəni 3 bənd azalaraq 9,1-dən 5,5-ə; boşanmaların

sayı isə şəhər yerlərinə nisbətən xeyli az, yəni 1 bənd artaraq 0,5-dən 1,5-ə yüksəlmişdir. Tədqiq edilən dövrdə (2005-2023-cü illər) respublikamızın ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarında, onların şəhər və kənd yerlərində nikah və boşanmaların səviyyəsində baş vermiş dəyişikliklər fərqlənib. Araşdırmalardan aydın olur ki, 2005-2023-cü illəri əhatə edən 18 il ərzində respublikamızın bütün iqtisadi rayonlarında, onların şəhər və kənd yerlərində əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən nikahların sayı daimi azaldığı halda, bunun əksinə olaraq boşanmaların sayı durmadan artmışdır. Ölkə miqyasında əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən nikahların sayı 34,6 faiz azalaraq 8,1-dən 5,3-ə düşmüş; boşanmaların sayı isə 1,9 dəfədən çox (191 faiz) artaraq 1,1-dən 2,1-ə qalxmışdır. Ölkəmizin ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarında əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən nikahların sayının ən çox azalması Abşeron-Xızı (54,3 faiz) və Naxçıvan MR-da (50,5 faiz); ən az azalması isə Qazax-Tovuz (17,6 faiz); Gəncə-Daşkəsən (27,8 faiz) və Şərqi-Zəngəzur (29,2 faiz); boşanmaların sayının ən çox artımı isə Mil-Muğan (450 faiz); Qarabağ (388,9 faiz); Naxçıvan MR (333,3 faiz); Qazax-Tovuz, Lənkəran (283,3) və Dağlıq-Şirvan (271,4 faiz); ən aşağı artımı isə Abşeron-Xızı (166,7 faiz); Quba-Xaçmaz (180,0 faiz); Şirvan-Salyan (225 faiz) iqtisadi rayonlarında qeydə alınmışdır. 2023-cü ilin rəsmi statistikasına əsasən Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonları arasında əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən nikahların ən yüksək səviyyəsi Quba-Xaçmaz (10,2 nikah); Naxçıvan MR, Dağlıq-Şirvan (9,9 nikah); Abşeron-Xızı, Şirvan-Salyan (9,2 nikah) və Lənkəran-Astara (9,0 nikah); ən aşağı səviyyəsi isə Qarabağ (6,1 nikah), Gəncə-Daşkəsən (7,2 nikah) və Qazax-Tovuz (7,4 nikah); boşanmaların ən yüksək səviyyəsi isə Bakı şəhəri (2,0 boşanma); Dağlıq-Şirvan (1,5 boşanma), Abşeron-Xızı və Gəncə-Daşkəsən (1,2 boşanma); 2023-cü ildə isə nikahların ən yüksək səviyyəsi Qarabağ (6,5 nikah); Şərqi-Zəngəzur (6,3 nikah) və Qazax-Tovuz (6,1 nikah); ən aşağı səviyyəsi isə Naxçıvan MR (4,9 nikah); Abşeron-Xızı (4,2 nikah) və Gəncə-Daşkəsən (5,2 nikah); boşanmaların ən yüksək səviyyəsi isə Bakı şəhərində (3,1 boşanma), Şəki-Zaqatala (2,7 boşanma); Gəncə-Daşkəsən (2,5 boşanma); Şərqi-Zəngəzur (2,4 boşanma); Qarabağ (2,3 boşanma); Naxçıvan MR və Abşeron-Xızı (2 boşanma) iqtisadi rayonlarda qeydə alınmışdır. Bu göstəricilər iqtisadi rayonların şəhər və kənd yerlərində də xeyli fərqlənməklə diqqəti cəlb edir. Rəsmi statistik məlumatlara əsasən 2023-cü ildə respublikamızda nikaha daxil olmuş 54200 bəyin 9541 nəfərini və ya 18,3 faizini 18-24 yaşda olanlar; 22484 nəfəri və ya 41,5 faizini 25-29 yaşda olanlar; eyni sayda nikaha daxil olmuş gəlinlərin isə 223 nəfərini və ya 0,4 faizini 18 yaşadək olanlar, 32671 nəfərini və ya 60,3 faizini 18-24 yaşda olanlar; 10776 nəfərini və ya 20,7 faizini isə 25-29 yaşda olanlar təşkil etmişlər. Bu göstəriciləri boşanan bəy və gəlinlərin yaş durumu üzrə nəzərdən keçirdikdə isə aydın olur ki, 2023-cü ildə respublikamızda 21688 nəfər boşanmış kişilərin 471 nəfəri və ya 2,2 faizi 18-24 yaşda olanların; 5358 nəfəri və ya 24,7 faizi 25-29 yaşda olanların; eyni sayda boşanmış qadınların isə 2621 nəfəri və ya 21,8 faizi 18-24 yaşda olanların; 4819 nəfəri və ya 22,1 faizi isə 25-29 yaşda olan gənclərin payına düşmüşdür. Bütünlükdə götürüldükdə isə 2023-cü ildə ölkəmizdə boşanan kişilərin 70,1 faizi; boşanan qadınların isə 79,5 faizi 18-39 yaşında olanların payına düşmüşdür [5].

Ölkəmizdə boşanmaların ən geniş vüsət aldığı son 13 il ərzində (2010-2023-cü illər) onun ümumi sayı 196,6 min və öhdəsindəki uşaqların ümumi sayı 145,3 min nəfər təşkil etmişdir. 2023-ci ildə respublikamızda boşanan qadınların 59,8 faizini uşağı olanlar, o cümlədən 26,3 faizini 1 uşağı olanlar, 33,8 faizini isə iki və daha çox uşağı olanlar təşkil etmişlər. Burada diqqəti çəkən əsas məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, boşanan kişi və qadınların 26,7 faizi 5 ilə qədər, 26,8 faizi 5-9 ilə qədər, 35,7 faizi 10-19 ilə qədər, 10,8 faizi 20 il və yuxarı müddətdə ailə həyatı yaşamış insanların payına düşür [5].

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ də respublikamızda diri doğulan uşaqların xeyli bir qismi rəsmi qeydə alınmamış nikahdan doğulanların payına düşür. Belə ki, əgər 2000-ci ildə ölkəmizdə rəsmi qeydə alınmamış nikahdan doğulan uşaqlar diri doğulan bütün uşaqların 5,4 faizini, o cümlədən şəhər yerlərində 7,7, kənd yerlərində 3,6 faizini təşkil etmişdirsə 2023-cü ildə bu göstəricinin

səviyyəsi artaraq ölkə üzrə 13,9 faizə, o cümlədən şəhər yerlərində 11,1 faizə, kənd yerlərində isə 16,5 faizə yüksəlmişdir. Rəsmi qeydə alınmamış nikahda olan qadınların sayı isə qeyd edilən dövrdə (2000-2023-cü illər) təqribən 2,5 dəfə artaraq (247,6 faiz) 6,3 min nəfərdən 15,6 min nəfərə çatmışdır [5]. Ölkəmizdə nikah və boşanmalar sahəsində belə vəziyyətin yaranması müxtəlif səbəblərlə, o cümlədən ayrı-ayrı yerlərdə mövcud qanunvericilik aktlarının tələblərinə etinasızlıq göstərilməsi, bir-çox valideynlərin qızlarını təhsildən ayıraraq vaxtından əvvəl ərə vermələri və bu zaman onların VADQ orqanlarına deyil, din xadimlərinə müraciət edərək kəbin kəsdirmələri, bəzi qızların isə, hətta, kəbinləri belə olmadan ərə verilməsi və sairə bağlıdır.

Bütünlükdə götürüldükdə demoqrafik inkişaf sahəsində, o cümlədən də nikah və boşanmalarda yaranmış vəziyyət ayrı-ayrılıqda götürülən hər hansı bir və ya bir neçə amillə deyil, kompleks sosial-iqtisadi, demoqrafik, sosial-psixoloji, fizioloji, mədəni, mənəvi-əxlaqi və sair amillərlə bağlıdır və bütün bunlar ilk növbədə hər bir ailədə özünü büruzə verir. Ona görə də ailənin öyrənilməsinə, bu sahədə bir çox elm sahəsindən olan nümayəndələrin iştirakı ilə kompleks xarakterli tədqiqatlar aparılmasına; ailənin müqəddəsliyinin geniş təbliğ edilməsinə, bu işə ibtidai təhsil məktəblərindən başlanılmasına; ailənin sevgi-məhəbbət üzərində qurulmasının zəruriliyinin təbliğinə geniş yer verilməli, ailənin möhkəm təməllər üzərində qurulmasına köməklik göstərilməsinə xüsusi qayğı və diqqətlə yanaşılması bütünlükdə cəmiyyətin, hər bir vətəndaşın, cəmiyyət üzvünün və dövlətin əsas vəzifəsi sayılır. Hazırda ailə siyasəti ölkəmizdə uğurla həyata keçirilməkdə olan dövlətin sosial siyasətinin mühüm prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ailə dəyərlərinə yüksək qiymət verərək “22” aprel 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin iclasındakı çıxışında demişdir ki: “Mən məsuliyyətlə deyər bilərəm ki, bizim xalq üçün ailə dəyərləri doğmadır və ürəyə yaxındır. Həqiqətən də bu, bizim milli dəyərlərimizdir. Bizim ölkənin inkişafında, müstəqilliyimizin daha da möhkəmləndirilməsi hədəflərində və milli dəyərlərin tam oturmaması üçün ailə dəyərlərinin üstün tutulması mübahisəsizdir [12;13]. Ancaq çox təəssüflər olsun ki, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən 2011-ci il sentyabr ayının 19-29-da ölkə ərazisində keçirilmiş “Azərbaycanda boşanma hallarının səbəblərinin öyrənilməsinə dair” statistik müşahidə materiallarına əsasən müəyyən edilmişdir ki, ölkəmizdə 18 yaşadək qızların cəmi 37,4 faizi öz arzusu ilə; 25,9 faizi valideynlərinin təzyiqi ilə; 10,7 faizi ailənin maddi vəziyyətinin çətin olması ilə; 7,9 faizi ərinin maddi durumunun yaxşı olması ilə; 6,4 faizi isə qaçırılması ilə əlaqədar olaraq nikaha daxil olmuşlar [5; 6]. Bu neqativ halların qarşısının alınması hər şeydən əvvəl ailənin bir sosial təsisat kimi möhkəmləndirilməsini tələb edir. Bir çox görkəmli dünya demoqraflarının da haqlı olaraq düşündüyü kimi, bu problemin həll edilməsi çox dərin və geniş tədqiqatlar aparılmasını tələb edir [5].

O ki, qaldı konkret olaraq boşanmaların sürətlə artmasının qarşısının alınmasına burada qəti resept vermək çətinidir. Bəzi müəlliflər bu məsələnin həllinə birtərəfli yanaşaraq boşanmanın baş verməsini əsas etibarilə ər-arvadın xasiyyətlərinin uyğun gəlməməsi, evlənənlərin ər-arvadlıq, ana və atalıq rolunu yerinə yetirməyə hazır olmamaları, xəyanət, hissiyyətin itirilməsi, sərxoşluq, düşünmədən, götür-qoy etmədən tələsik evlənmək kimi səbəblərlə izah edərək, onun sosial, iqtisadi, tibbi, psixoloji, etnik və sair bu kimi əsl səbəblərindən yan keçirirlər. Buna görə də hazırda ölkə demoqrafları, sosioloqları, psixoloqları, iqtisadçı və sair elm sahələrində məşğul olan digər alimlərimizin diqqəti məhz həmin amillərin kompleks şəkildə tədqiq edilib öyrənilməsinə, milli və regional xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla boşanma və ayrılma hallarının sürətlənməsinin qarşısının alınması üçün zəruri olan tədbirlər sisteminin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsinə yönəldilməlidirlər. Bununla yanaşı, gələcəkdə nəinki hər bir ailədə, həm də orta və ali məktəblərdə gənclərin ailə qurmağa hazırlanması, onlarda bunun üçün mənəvi-psixoloji hazırlıq yaradılması, ailə, ər-arvadlıq, ata-analıq, qardaş-bacılıq funksiyalarının yerinə yetirilməsinin nə qədər şərəfli və müqəddəs olduğunu, boşanmanın və bunun nəticəsində atasız və yaxud da anasız qal-

mağın, habelə tək uşaqlılığın, qardaş-bacısızlığın mənfi cəhətləri, cəmiyyətdə ailənin və uşaqların nə kimi böyük rola malik olması geniş təbliğ edilib gənclərin şüuruna aşılması da bu tədbirlər sisteminə daxil edilməli və mühüm bir vəzifə kimi qarşıda durmalıdır.

Nəslin kəsilməsi prosesi kimi başa düşülən ölüm hadisəsi isə doğumdan sonra ölkə əhalisinin artıb-azalmasına, cins-yaş quruluşuna və milli tərkibinin dəyişilməsinə təsir edən ikinci mühüm amildir [11]. Hazırda dünyanın əksəriyyət ölkələrində olduğu kimi respublikamızda da əhalinin formalaşmasında onun doğum səviyyəsi ilə yanaşı, ölüm səviyyəsi də özünəməxsus rol oynayır. 2023-ci ilin rəsmi statistik məlumatlarına əsasən əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən ölənlərin sayı dünyada – 8 nəfər; o cümlədən keçmiş Sovet Respublikaları Rusiya Federasiyasında - 14 nəfər; Ukraynada – 21 nəfər; Belarusda – 13 nəfər; Moldovada – 14 nəfər; Qazaxıstanda – 7 nəfər; Qırğızıstanda – 5 nəfər; Tacikistanda – 5 nəfər; Türkmənistanda – 7 nəfər; Özbəkistanda – 5 nəfər; Estoniyada – 13 nəfər; Latviyada – 16 nəfər; Litvada – 19 nəfər; Ermənistanda – 9 nəfər; Gürcüstanda – 6 nəfər; Azərbaycan Respublikasında isə - 6 nəfərdir. Tədqiqatlar göstərir ki, hazırda respublikamızın ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarında əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən ölənlərin sayı respublikamızda 5,9 nəfər təşkil etməklə ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda 3,9 nəfərlə (Lənkəran-Astara) 8,8 nəfər (Şərqi-Zəngəzur) arasında tərəddüd etməklə dəyişmiş və 2000-ci illə müqayisədə bəzi iqtisadi rayonlarda onun artması ilə, digərlərində isə azalması ilə müşahidə olunmuşdur. 9-cu cədvəlin məlumatlarından aydın olur ki, müqayisə edilən dövrdə (2000-2023-cü illər) ölkənin bəzi iqtisadi rayonlarında əhalinin hər nəfərinə düşən ölənlərin sayı 105,2 faizlə (Bakı şəhəri) 214,6 faiz bənd (Şərqi-Zəngəzur) arasında artaraq dəyişdiyi halda, digərlərində 13 faiz bənd (Naxçıvan MR) 30,4 faiz bənd arasında (Lənkəran-Astara) azalmaqla dəyişmişdir. Həmin məlumatlara əsasən respublikamızda ölənlərin əksəriyyəti **yeni törəmələr** (12,3-16,3 faizi) və qan dövranı sistemi xəstəliklərindən (55,6-60 faizi) ölənlərin payına düşür [5].

Cədvəl 9.

Azərbaycan Respublikasının regionalarında əhalinin hər 100 nəfərinə düşən ölənlərin sayı

	2000-ci il	2023-cü il	2000-2023-cü illərdə %-lə
Azərbaycan Respublikası	5,4	5,4	100
Bakı şəhəri	5,8	6,1	105,2
Naxçıvan MR	5,4	4,7	87,0
Abşeron-Xızı	5,1	6,1	119,6
Dağlıq-Şirvan	6,9	6,1	88,4
Gəncə-Daşkəsən	6,3	7,0	111,1
Qarabağ	4,3	5,7	132,6
Qazax-Tovuz	7,3	7,7	105,5
Quba-Xaçmaz	7,3	6,0	82,2
Lənkəran-Astara	5,6	3,9	69,6
Mərkəzi-Aran	6,5	4,4	75,4
Mil-Mugan	5,4	6,5	120,4
Şəki-Zaqatala	5,5	4,3	78,2
Şərqi-Zəngəzur	4,1	8,8	214,6
Şirvan-Salyan	5,5	6,7	121,8

Mənbə; Cədvəl [5] mənbəyi əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Yuxarıdakı cədvəldə verilmiş məlumatlardan görünür ki, 2005-2023-cü illəri əhatə edən 18 il ərzində respublikamızda ölənlərin arasında bəzi infeksiya və parazit xəstəliklərdən ölənlərin payı azalaraq 2,4 faizdən 1,3 faizə; qan dövranı sistemi xəstəliklərindən ölənlərin payı 56,5 faizdən 55,2 faizə düşdüyü halda yenitörəmələrdən ölənlərin payı 12,3 faizdən 16,3 faizə, tənəffüs sistemi xəstəliklərindən ölənlərin payı 0,6 faizdən 2 faizə; həzm sistemi xəstəliklərindən ölənlərin payı isə 0,6 faizdən 2,3 faizə qalxmışdır.

Cədvəl 10.

Azərbaycan Respublikasının regionlarında ölənlərin əsas səbəbləri (%)

	Bütün səbəblərdən ölənlərin sayı	Onlardan				
		Bəzi infeksion və parazitər xəstəliklərdən	Yenitörəmələrdən	Qan dövranı sistemi xəstəliklərən	Tələffüz sistemi xəstəliklərdən	Həzm sisteminin xəstəliklərdən
Azərbaycan Respublikası						
2005	51962	2,4	12,3	56,5	0,6	0,6
2015	54697	0,9	13,3	60,0	3,1	5,2
2023	60150	1,3	16,3	55,2	2,0	2,3
Bakı şəhəri						
2005	12046	235	2,0	82,9	2,0	3,7
2015	12485	1,2	15,7	61,0	1,2	4,0
2023	14261	2,4	16,8	53,0	1,5	3,6
Naxçıvan MR						
2005	2111	2,3	12,4	54,7	5,9	10,5
2015	1859	0,9	15,1	54,6	3,2	7,9
2023	2194	0,4	15,7	52,6	5,6	5,6
Digər regionlar						
2005	37805	2,2	11,5	55,6	7,2	6,5
2015	40353	8,3	12,5	60,0	3,7	5,4
2023	43695	1,0	16,2	56,4	2,0	3,6

Mənbə; Cədvəl [5] mənbəyi əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu göstəricilər Bakı şəhərində az, Naxçıvan MR və ölkəmizin digər rayonlarında isə xeyli fərqli olaraq dəyişmişdir. Hazırda Bakı şəhərində ölənlərin 53,0 faizi qan dövranı sistemi xəstəliklərindən; 16,8 faizi yenitörəmələrin; Naxçıvan MR-da isə 52,6 faizi qan dövranı sistemi xəstəliklərindən; 15,7 faizi yenitörəmələrdən; digər regionlarda isə 56,4 faizi qan dövranı sistemi xəstəliklərindən, 16,2 faizi yenitörəmələrdən ölənlərin payına düşür. Burada diqqəti çəkən məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, müqayisə edilən dövrdə bütün səbəblərdən ölənlərin sayı 115,8 faiz artaraq 51,9 min nəfərdən 60,1 min nəfərə qalxmasına rəğmən qan dövranı sistemi xəstəliklərindən ölənlərin sayı 112,9 faiz artaraq 29392 nəfərdən 33183 nəfərə; yenitörəmələrdən ölənlərin sayı 153,9 faiz artaraq 6381 nəfərdən 9818 nəfərə, o cümlədən Bakı şəhərində qan dövranı sistemi xəstəliklərindən ölənlərin sayı 104,6 faiz artaraq 7228 nəfərdən 7563 nəfərə, yenitörəmələrin sayı isə 135,4 faiz artaraq 1771 nəfərdən 2398 nəfərə qalxmış; Naxçıvan MR-da qan dövranı sistemi xəstəliklərindən ölənlərin sayı 0,2 faiz azalaraq 1155 nəfərdən 1153 nəfərə düşmüş; yenitörəmələrdən ölənlərin sayı isə 131,3 faiz artaraq 262 nəfərdən 344 nəfərə qalxmış; digər iqtisadi rayonlarda isə qan dövranı sistemi xəstəliklərindən ölənlərin sayı 117,4 faiz artaraq 21009 nəfərdən 24467 nəfərə, yenitörəmələrdən ölənlərin sayı isə 162,7 faiz artaraq 4348 nəfərdən 7074 nəfərə yüksəlmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 2024-cü ilin əvvəlinə olan məlumatlara əsasən Azərbaycan Respublikası əhalisinin sayı 10180,8 min nəfər təşkil etmişdir ki, onun da 2344,9 min nəfəri və ya 23,0 faizi Bakı şəhərinin, 468,6 min nəfəri və ya 4,6 faizi Naxçıvan MR-nın, 7767,3 min nəfəri və ya 72,4 faizinin isə digər regionların payına düşməsinə rəğmən [5], respublikamızda bütün səbəblərdən ölənlər 60,2 min nəfər əhalinin 14,3 min nəfəri və ya 23,8 faizi, yenitörəmələrdən ölənlər 9,8 min nəfərin 2,4 min nəfəri və ya 24,5 faizi; qan dövranı sistemi xəstəliklərindən ölənlər 33,2 min nəfərin 7,6 min nəfəri və ya 22,9 faizi Bakı şəhərinin; bütün səbəblərdən ölənlərin 9,2 min nəfəri və ya 3,6 faizi; yenitörəmələrdən ölənlərin 0,3 min nəfəri və ya 3,1 faizi; qan dövranı sistemi xəstəliklərindən ölənlərin 1,2 min nəfəri və ya 3,6 faizi Naxçıvan MR-nın; bütün səbəblərdən ölənlərin 43,7 min nəfəri və ya 72,6 faizi; yeni törəmələrdən ölənlərin 7,1 min nəfəri və ya 72,4 faizi, qan dövranı sistemi xəstəliklərindən ölənlərin isə 24,5 min nəfəri və ya 73,6 faizi isə digər regionların payına düşmüşdür. 2023-cü ilin məlumatlarına əsasən həmin

ildə ölkəmizdə ölənlərin 41,8 faizi 0-64 yaşda olanların, o cümlədən 4,9 faizi 0-14; 2,6 faizi 15-29; 34,3 faizi 30-64 yaşında olan əhəlinin, 58,2 faizi isə 65 və yuxarı yaşda olanların, o cümlədən 25,2 faizi 65-74; 18,0 faizi 75-84; 15,0 faizi isə 85 və yuxarı yaşda olanların payına düşmüşdür. 14-cü cədvəldə öz əksini tapmış rəsmi statistik məlumatlardan görünür ki, respublikamızın ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarında ölənlərin yaş quruluşu bir-birindən xeyli fərqli surətdə özünü təzahür etdirir. Belə ki, əgər Bakı şəhərində ölənlərin 41,2 faizi 0-64 yaşında olanların, 58,2 faizi 65 və yuxarı yaşında olanların payına düşürsə, bu göstərici müvafiq surətdə Naxçıvan MR-da 40,5 və 59,5 faiz; Abşeron-Xızıda – 44,3 və 55,7 faiz, dağlıq Şirvan – 42,5 və 52,5 faiz; Gəncə-Daşkəsən – 41,8 və 58,2 faiz; Qarabağda – 42,5 və 57,5 faiz; Qazax-Tovuzda – 38,9 və 61,1 faiz; Quba-Xaçmazda – 43,3 və 56,7 faiz; Lənkəran-Astarada – 42,5 və 57,5 faiz; Mərkəzi-Aran – 43,0 və 57,0 faiz; Mil-Muğanda – 44,1 və 55,0 faiz; Şəki-Zaqatalada – 39,3 və 60,7 faiz; Şərqi-Zəngəzurdə 39,0 və 61,0 faiz; Şirvan-Salyanda isə 45,5 və 54,5 faiz təşkil edir. Ölkəmizdə və onun iqtisadi rayonlarında, şəhər və kənd yerlərində körpə ölümünün vəziyyətinə gəldikdə isə bunu 14-cü cədvəlin məlumatlarından aydın görmək olar. Həmin məlumatlara əsasən son 13 il (2010-2023-cü illər) ərzində respublikamızda ölənlər hər 1000 nəfər diri doğulmuş 1 yaşınadək ölənlər uşaqlarının sayı 1,6 dəfədən çox (161,6 faiz) artaraq 11,2 nəfərdən 18,1 nəfərə, o cümlədən şəhər yerlərində 1,5 dəfədən çox (151,7 faiz) 14,5 nəfərdən 24,2 nəfərə; kənd yerlərində isə 1,5 dəfədən çox (153,1 faiz) artaraq 8,1 nəfərdən 12,4 nəfərə qalxmışdır. Bu göstərici ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu istisna edilməklə 127,2 faizlə (Bakı şəhəri) 342,8 faiz arasında, o cümlədən şəhər yerlərində 106,4 faizlə (106,4 faiz) 508,0 faiz (Mərkəzi-Aran) arasında; kənd yerlərində isə Abşeron-Xızı, Şərqi-Zəngəzur və Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonları istisna edilməklə 108,5 faizlə (Gəncə-Daşkəsən) 183,1 faiz arasında (Mil-Muğan) tərəddüd edərək dəyişmişdir. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, 2023-cü ildə hər 1000 nəfər diri doğulan uşaqlara düşən ölənlərin sayı dünyada 3 nəfər; Qərbi Avropada 3 nəfər; Şərqi Avropada 5 nəfər; Cənubi Avropada 3 nəfər; keçmiş Sovet Respublikaları – Rusiya Federasiyasında 4,6 nəfər, Belorusda 2,4 nəfər, Moldovada 9 nəfər, Qazaxıstanda 24 nəfər, Qırğızıstanda 8 nəfər; Tacikistanda 25 nəfər; Türkmənistanda 33 nəfər; Özbəkistanda 9 nəfər; Estoniyada 2,2 nəfər; Latviyada 2,4 nəfər; Litvada 3 nəfər; Ermənistanda 7 nəfər; Gürcüstanda 8 nəfər, Azərbaycanda isə 18,1 nəfər olmuşdur [5; 14; 20].

Hazırda Azərbaycan Respublikasında hər 1000 nəfər diri doğulan 1 yaşadək uşaqlara düşən ölüm səviyyəsi xeyli yüksəkdir və son illərdə xeyli artmışdır. Həmin cədvəlin məlumatlarına əsasən 2010-cu ilə nisbətən respublikamızda qeyd edilən göstəricinin səviyyəsi təqribən 1,7 dəfə (166,9 faiz), o cümlədən şəhər yerlərində təqribən 1,7 dəfə (166,9 faiz), kənd yerlərində isə 1,5 dəfədən çox (153,1 faiz) artmışdır. Bu göstərici 2010-cu ildə ölkənin ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarında Abşeron-Xızı istisna olmaqla 127,2 faizlə (Bakı şəhəri) 243,8 faiz; o cümlədən şəhər yerlərində 108,7 faizlə (Şirvan-Salyan) 378,8 faiz (Lənkəran-Astara); kənd yerlərində isə Abşeron- Xızı və Şərqi-Zəngəzur istisna olmaqla 108,5 (Gəncə-Daşkəsən) 183,1 faiz (Mil-Muğan) arasında tərəddüd etməklə dəyişmişdir. 2023-cü ilin məlumatlarına əsasən hər 1000 nəfər diri doğulan bir yaşınadək ölənlərin sayının ən yüksək səviyyəsi Abşeron-Xızı (23,4 nəfər), Dağlıq-Şirvan, Gəncə-Daşkəsən (20,1 nəfər) və Mərkəzi-Aran (18,8 nəfər); ən aşağı səviyyəsi Abşeron-Xızı (3,9 nəfər); Qarabağ, Şərqi-Zəngəzur (12,8 nəfər), o cümlədən şəhər yerlərində ən yüksək səviyyəsi Lənkəran-Astara (44,7 nəfər); Şərqi-Zəngəzur (37,8 nəfər); Qazax-Tovuz (33,4 nəfər); Quba-Xaçmaz (28,4 nəfər) və Mil-Qarabağ (27,5 nəfər); ən aşağı səviyyəsi Abşeron-Xızı (7,9 nəfər); Şirvan-Salyan (11,2 nəfər) və Şərqi-Zəngəzur (11,3 nəfər); kənd yerlərində isə ən yüksək səviyyəsi Mərkəzi-Aran (17,7 nəfər), Dağlıq-Şirvan (16,8 nəfər) və Gəncə-Daşkəsən (14 nəfər); ən aşağı səviyyəsi isə Naxçıvan MR (1,9 nəfər); Abşeron-Xızı (7,1 nəfər) və Şəki-Zaqatala (9,9 nəfər) iqtisadi zonalarında qeydə alınmışdır. Bu göstəricilərin səviyyəsi Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunun şəhər yerlərində - 33,4 nəfər; Lənkəran-Astara şəhər yerlərində -

44,7 nəfər; Şəki-Zaqatalanın şəhər yerlərində 37,8 nəfər; Mil-Muğanın şəhər yerlərində 27,5 nəfər; Quba-Xaçmazın şəhər yerlərində - 28,4 nəfər; Zaqatala rayonunun şəhər yerlərində - 60,2 nəfər; Bərdə rayonunun kənd yerlərində - 49,1 nəfər, Zaqatala rayonunun kənd yerlərində - 30,1 nəfər, Masallı rayonunun şəhər yerlərində - 37,1 nəfər, Şamaxı rayonunun kənd yerlərində - 41,4 nəfər təşkil etmişdir [5].

Həmin məlumatlara əsasən, respublikamızda hər 10.000 nəfər diri doğulan uşaqlara düşən ölümlərin sayı 1,6 dəfədən çox (161,0 faiz) artaraq 112,5 nəfərdən 181,1 nəfərə, o cümlədən perinatal dövr üzrə meydana çıxan bəzi hallardan ölümlərin sayının təqribən 5,4 dəfə (536,6 faiz) artmasına rəğmən bəzi infeksiyon və parazitər xəstəliklərdən ölümlərin sayı 43,3 faiz azalaraq 7,4 nəfərdən 4,2 nəfərə; tənəffüs sistemi xəstəliklərindən ölümlərin sayı 76,8 faiz azalaraq 32,4 nəfərdən 9,2 nəfərə; anadangəlmə anomaliyalar (inkişaf qüsurları) deformasiyalar və xromosom pozuntularından ölümlərin sayı 41,0 faiz azalaraq 20,5 nəfərə; travmalar, zəhərlən-mələr və xarici təsirlərin digər nəticələrindən ölümlərin sayı isə 16,7 faiz azalaraq 1,8 nəfərdən 20,5 nəfərdən 12,1 nəfərə düşmüşdür. Nəticədə bütün səbəblərdən ölən körpə uşaqların ölüm səbəbləri arasında bəzi infeksiyon və parazitər xəstəliklərdən ölümlərin xüsusi çəkisi 5,0 faiz bənd azalaraq 6,1 faizdən 1,1 faizə; müvafiq surətdə tənəffüs sistemi xəstəliklərindən ölümlərin xüsusi çəkisi 23,2 faiz bənd azalaraq 32,4 faizdən 9,2 faizə, travmalar, zəhərlənmələr və xarici təsirlərin nəticələrindən ölümlərin xüsusi çəkisi 0,8 faiz bənd azalaraq 1,6 faizə düşmüş; perinatal dövr üzrə meydana çıxan bəzi hallardan ölümlərin xüsusi çəkisi 61,2 faiz bənd artaraq 1,9 faizdən 63,1 faizə; anadangəlmə anomaliyalar (inkişaf qüsurları) deformasiyalar və xromosom pozuntularının xüsusi çəkisi isə 4,9 faiz artaraq 1,8 faizdən 6,7 faizə yüksəlmişdir. Tədqiq edilən dövrdə ölkəmizdə əhalinin, o cümlədən uşaqların ölüm səviyyəsində yaranmış vəziyyətə əhaliyə göstərilən səhiyyə xidmətinin səviyyəsi də təsirsiz qalmamışdır. Müasir dövrdə Respublikamızda səhiyyənin əsas inkişaf göstəricilərində baş vermiş dəyişikliklər 11-ci cədvəldə öz əksini tapmışdır. Həmin məlumatlardan görünür ki, son 17 il ərzində (2006-2023-cü illər) səhiyyənin inkişaf səviyyəsini səciyyələndirən göstəricilərin demək olar ki, əksəriyyətində müsbət dəyişikliklər deyil, mənfi meyillər baş alıb getmişdir. Belə ki, 2006-2023-cü illərdə respublikamızda bütün ixtisaslardan olan həkimlərin sayının cəmi 109,8 faiz, əhaliyə ambulatoriya-poliklinika yardımı müəssisələrinin sayının cəmi 104,4 faiz; ambulatoriya-poliklinika müəssisələrinin gücünün (bir növbədə gəlirlərin sayı) cəmi 103,3 faiz artmasından başqa yerdə qalan bütün əsas göstəricilərinin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır.

Təkcə bunları demək kifayətdir ki, 2006-2023-cü illərdə ölkəmizdə əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən bütün ixtisaslardan olan həkimlərin sayı 9,1 faiz bənd azalaraq 36,3 nəfərdən 33,0 nəfərə; orta tibb işçilərinin sayı 24,3 faiz bənd azalaraq 72,1 nəfərdən 55,9 nəfərə, xəstəxana çarpayılarının sayı isə 1,5 dəfədən çox (54,1 faiz) azalaraq 81,7-dəfədən 37,5-ə düşmüşdür.

Cədvəl 11.

Azərbaycan Respublikasında səhiyyənin əsas inkişaf göstəricilərinin dinamikası

	2006	2011	2016	2020	2024	2006-2024-cü illərdə %-lə
Bütün ixtisaslardan olan həkimlərin sayı (min nəfər)	30,6	33,1	32,5	31,8	33,6	109,8
Əhalinin hər 10,000 nəfərinə düşən bütün ixtisaslardan olan həkimlərin sayı (nəfər)	36,3	36,8	33,9	32,0	33,0	90,9
Orta tibb işçilərinin sayı (min nəfər)	60,8	60,1	54,9	55,7	55,6	91,4
Əhalinin hər 10,000 nəfərinə düşən orta tibb işçilərinin sayı (nəfər)	72,1	66,8	57,3	55,9	54,6	75,7
Xəstəxana müəssisələrinin sayı (vahid)	729	516	559	570	338	46,4
Onlardan: Xəstəxana çarpayılarının sayı (min vahid)	68,9	45,8	44,9	44,3	38,2	55,4
Əhalinin hər 10,000 nəfərinə düşən xəstəxana çarpayılarının sayı (vahid)	81,7	50,9	46,9	44,5	37,5	45,9
Xəstə uşaqlar üçün çarpayılardan sayı (vahid)	11,7	7,0	6,1	6,0	4,3	36,7
Hamilə və zəif qadınlar üçün çarpayılardan sayı (vahid)	7,4	4,6	4,6	4,4	3,5	47,3
Əhaliyə ambulatoriya-poliklinika yardımı göstərən müəssisələrin sayı (vahid)	1595	1688	1750	1726	1665	104,4
Onlardan: qadın məsləhətxanalarının və qadın məsləhətxanası olan müəssisələrin sayı (vahid)	321	214	137	137	106	33
Uşaq poliklinikaları və uşaq şöbəsi olan tibb müəssisələrinin sayı (vahid)	602	258	250	248	230	33,2
Ambulatoriya-poliklinika müəssisələrinin gücü (bir növbədə gəlislərin sayı) – min nəfər	104,1	102,1	107	106,5	107,5	103,3
Əhalinin hər 10,000 nəfərinə	123,4	113,6	111,6	107	105,6	85,6
Körpələr evlərinin sayı (vahid)	4	4	4	4	3	75
Onlardakı yerlərin sayı (vahid)	37	355	215	215	200	54,1
Onlardakı uşaqların sayı (nəfər)	156	143	179	121	82	50,6

Mənbə; Cədvəl [5] mənbəyi əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarında səhiyyənin inkişafının əsas göstəricilərinin müasir səviyyəsini isə 18-ci cədvəlin məlumatlarından aydın görmək olar. Həmin cədvəlin məlumatlarından görünür ki, ilin əvvəlində respublikamızda əhalinin hər 10 min nəfərinə düşən həkimlərin sayı ölkə üzrə 33 nəfər təşkil etməklə ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda 5,2 nəfərlə (Şərqi-Zəngəzur) 97,0 nəfər (Bakı şəhəri) arasında; müvafiq surətdə orta tibb işçilərinin sayı 17,9 nəfərlə (Şərqi-Zəngəzur) 104,6 nəfər (Bakı şəhəri) arasında; xəstəxana çarpayılarının sayı 14,3 çarpayı ilə (Qazax-Tovuz) 83,5 çarpayı (Bakı şəhəri) arasında; ambulatoriya-poliklinika müəssisələrinin gücü 47,4 ilə (Abşeron-Xızı) 179,3 (Naxçıvan MR) arasında tərəddüd etməklə dəyişir. Qeyd edilən ildə əhalinin hər 10 min nəfərinə düşən həkimlərin ən çox olduğu Bakı şəhərində (97,0 nəfər); Gəncə-Qazax (23,8 nəfər); Abşeron-Xızı (21,8 nəfər); Şəki-Zaqatala (15,9 nəfər) və Qazax-Tovuzda (14,8 nəfər) ən az olduğu Şərqi-Zəngəzur (5,2 nəfər); Mil-Qarabağ (7,9 nəfər) və Lənkəran-Astara (9,3 nəfər); orta tibb işçilərinin ən çox olduğu Bakı şəhərində (104,6 nəfər); Gəncə-Daşkəsən (57,3 nəfər); Şərqi-Zəngəzur (56,2 nəfər); Naxçıvan MR (48,7 nəfər) və Qazax-Tovuz (44,9 nəfər); xəstəxana çarpayılarının isə ən çox olduğu Bakı şəhərində (83,5 çarpayı); Şərqi-Zəngəzur (48,3 çarpayı); Gəncə-Daşkəsən (46,7 çarpayı) və Naxçıvan MR-da (36,1 çarpayı) qeydə alınmışdır [5; 6].

Cədvəl 12.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonlarında səhiyyənin əsas göstəriciləri (2024)

	Həkimlərin sayı (nəfər)	Orta tibb işçilərinin sayı (nəfər)	Xəstəxanaların sayı	Əhaliyə ambulatoriya- poliklinika yardımı göstərən müəssisələrin sayı	Ambulatoriya- poliklinika müəssisələrinin gücü
Azərbaycan Respublikasında	33695	55591	338	1665	107549
Bakı şəhəri	22746	24539	155	316	38143
Naxçıvan MR	672	2280	28	113	8402
Abşeron-Xızı	1908	3169	26	62	4152
Dağlıq-Şirvan	333	940	4	63	2434
Gəncə-Daşkəsən	1422	3426	19	84	7045
Qarabağ	790	2683	14	167	7350
Qazax-Tovuz	951	3046	9	144	5378
Quba-Xaçmaz	714	1982	11	100	5655
Lənkəran-Astara	870	2787	13	175	6566
Mərkəzi Aran	1041	3020	12	91	5566
Mil-Qarabağ	416	1475	6	97	3248
Şəki-Zaqatala	996	3524	9	93	6130
Şərqi-Zəngəzur	157	543	24	81	1941
Şirvan-Salyan	679	2207	8	79	5539

Mənbə; Cədvəl [5] mənbəyi əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Nəticə

Dünyada və Azərbaycanda demoqrafik dinamika cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqədə formalaşır. Qlobal çağırışlar fonunda Azərbaycanın da üzləşdiyi doğumun azalması, nikah institusional zəifləməsi, regional fərqlərin artması kimi problemlər, dövlətin bu sahədə məqsədyönlü, elmi əsaslara söykənən demoqrafik siyasət aparmasını tələb edir. Apardığımız araşdırmanın nəticəsində müəyyən edilib ki, hazırda Azərbaycan Respublikasının demoqrafik inkişafının ümumi vəziyyəti ölkənin bütün regionlarında əhalinin doğum səviyyəsinin aşağı düşməsi, ölüm səviyyəsinin nisbətən sabit qalması, körpə və ana ölümünün yüksək olması, nikaha daxil olmaların azalması, boşanma hallarının sürətlə artıb-çoxalması, əhalinin yaş quruluşunda gənclərin (0-14 və 15-29 yaş) xüsusi çəkisinin azalması; 60 və yuxarı yaşda olanların xüsusi çəkisinin artması, əhalinin tərkibində qadınların xüsusi çəkisinin tədricən azalması; şəhər yerlərində yaşayan əhalinin xüsusi çəkisinin artması və sair dəyişikliklərlə səciyyələnir. Bütün bunların nəzərə alınb tənzimlənməməsi gələcəkdə respublikanın demoqrafik inkişaf vəziyyətinin nəzərə cərpacaq dərəcədə dəyişməsinə, dövlət tərəfindən sosial sığortanın və pensiya təminatının maliyyələşdirilməsinin gərginləşməsinə, azuşaqlı ailə modelinin formalaşmasına səbəb olmaqla, gənclər kontingentinin azalmasına və ailələrin qurulmasında çətinlik törədilməsinə gətirib çıxarda bilər, bu vəziyyət isə nəticə etibarilə ölkənin milli təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərə bilər. Ölkəmizdə yaranmış demoqrafik vəziyyətin və əhalisakinliyinin inkişaf dinamikası və quruluşunda baş vermiş dəyişikliklərin təhlil edilib öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi əsasında müəyyən edilmişdir ki, burada ilk növbədə aşağıdakı sosial-iqtisadi və demoqrafik problemlər həll edilməlidir:

- Əhalinin doğum səviyyəsinin sürətlə azalmasına və ömür uzunluğunun nisbətən aşağı olmasına (xüsusilə əmək qabiliyyətli yaşda kişilər arasında) təsir edən amillərin aradan qaldırılması;
- Nikaha daxil olma hallarının azalmasına və boşanma hallarının sürətlə artmasına təsir edən amillərin aşkara çıxardılıb qarşısının alınması;
- Ana və uşaq ölümünün artmasına təsir edən amillərin aşkara çıxarılıb qarşısının alınması;
- Əhalinin cins-yaş quruluşunun təkmilləşdirilməsi və əhalinin tərkibində fertil yaşda (15-49 yaşda) qadınların xüsusi çəkisinin artmasına təsir edən amillərin gücləndirilməsi,

qadınların, o cümlədən, gənc yaşda ana-qadınların işsizlik səviyyəsinin azaldılması; peşə-ixtisas və təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi sahəsində tədbirlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;

- Əhəlinin ümumi sağlamlığının, o cümlədən, ailələrdə reproduktiv sağlamlığın qorunması ilə bağlı demoqrafik siyasət tədbirlərinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;
- Nikaha daxil olan gənclərin tibbi-psixoloji və ailə planlaşdırılması üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi;
- Erkən nikaha daxil olmanın sosial-demoqrafik nəticələrinin aşkara çıxarılıb ümumiləşdirilməsi və onun mənfi nəticələrinin aradan qaldırılmasına dair kompleks tədbirlər sisteminin işlənilib hazırlanması;
- Azuşaqlı ailələrin sayının və xüsusi çəkisinin azalmasına təsir edən amillərin qarşısının alınması və ailələrdə uşaqların sayının çoxaldılmasının stimullaşdırılmasına dair təsirli sosial-iqtisadi tədbir sisteminin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;
- Uşaqların saxlanması və tərbiyəsinə yönəldilən xərclərin artırılması və bu xərclərin dövlət tərəfindən ödənilməsinə dair təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinin təmin edilməsi.

Nəhayət, bütün bu yuxarıda qeyd olunanlar onu deməyə əsas verir ki, lazımi səmərəli demoqrafik siyasət tədbirləri işlənilib həyata keçirilməyə yaxın 15-20 il ərzində ölkə əhalisinin cins-yaş tərkibində və iqtisadiyyat sahələrinin ixtisaslı kadrlara, ordumuzun lazımi səviyyədə formalaşdırılmasının təmin edilməsi sahəsində ciddi çətinliklər yarana bilər. Bu çətinliklərin baş verməsinin qarşısını vaxtında almaq məqsədilə, yaxın və uzaq gələcək üçün Azərbaycan Respublikasının yeni “Demoqrafik inkişaf konsepsiyası” və buna uyğun “Azərbaycan Respublikasının demoqrafiya və əhalisaklinliyi sahəsində yeni Dövlət Proqramı” işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi məqsəduyğun olardı.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Bakı, 2016. https://azertag.az/store/files/untitled%20folder/_STRATEJI%20YOL%20XERITESI_.pdf.
2. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illər sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Bakı, 29 yanvar, 2019. <https://e-qanun.az/framework/41320>
3. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası / E-qanun.az. Bakı, 22 iyul, 2022. <https://eqanun.az/framework/50013>
4. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Bakı, 2021. <https://president.az/az/articles/view/50474>
5. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin məlumatları. Bakı, 2025. <https://www.stat.gov.az>.
6. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi. “Regionlar üzrə əhəlinin sosial rifahı və məşğulluq səviyyəsi” haqqında hesabatlar. Bakı, 2024. <https://sosial.gov.az/az>
7. Əliyeva, A. (2021). “Azərbaycan regionlarında əhəlinin sosial-iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri”. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
8. Həsənov, S. (2018). “Demoqrafiya və əhəlinin sosial müdafiəsi problemləri.” Bakı: Elm və Təhsil nəşriyyatı.
9. Məmmədov, R. (2020). “Azərbaycan regionlarında miqrasiya və onun sosial təsirləri”. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.
10. Hüseynov, A. (2019). “Əmək bazarı və demoqrafik dəyişikliklər: çağırışlar və perspektivlər”. Bakı: İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu.

11. Muradov Şahbaz (2021). Azərbaycan Respublikasının demoqrafik inkişafı: tarixi dəyişikliklər, yeni meyillər, problemlər. Bakı, “Elm və bilik” nəşriyyatı.
12. “Xalq” qəzeti. “23” aprel 2009-cu il. Bakı, <https://xalqqazeti.az/az>
13. United Nations Population Division (UNPD). World Population Prospects: The 2022 Revision. <https://population.un.org>
14. European Commission (2020). "Demographic Scenarios for the EU." Publications Office of the European Union.
15. Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2020). "Economic Development." (13th Edition) Pearson Education.
16. Reher, D. S. (2004). "The demographic transition revisited as a global process." Population, Space and Place, 10(1), 19–41.
17. Coleman, D. (2006). "Immigration and Ethnic Change in Low-Fertility Countries: A Third Demographic Transition." Population and Development Review, 32(3), 401–446.
18. Kulu, H. (2005). "Migration and Fertility: Competing Hypotheses Re-examined." European Journal of Population, 21(1), 51–87.
19. OECD (2023). "Regional Demographic Trends in OECD Countries." <https://www.oecd.org>
20. World Bank (2022). "Demographic Trends and Their Impact on Development." Washington, DC: World Bank Publications.

Daxil olub: 24.01.2025.

Çapa qəbul olunub: 10.02.2025.

Maliyyə-pul, vergi və kredit

2025 (1). səh.30-43. 2025 (1). pp. 30-43. 2025 (1). стр. 30-43.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2519-8130.2025.1.30>

Яшар Азимага оглу Мамедов

**Министерство Науки и Образования Азербайджанской Республики Институт
Экономики, заведующий отдела «Проблемы монетарного и фискального
регулирувания». д.е.н. E-mail:mammadov60@mail.ru
UOT:330.1;330.34; 339.72; JEL: E29; G15; F64; I38; O39.**

**Спектр развития глобальных фондовых рынков: оценка и перспективы в
современной практике**

Резюме

В современных экономических условиях фондовые рынки являются важной частью финансовой системы стран и считаются одним из ключевых показателей экономического развития. Цель исследования — оценить проблемы развития фондового рынка с учетом глобальных тенденций и предложить обоснованные взгляды на их решение. В данной статье исследуется уровень развития и особенности фондовых рынков на примере различных стран. Анализируются основные показатели, используемые для оценки развития фондового рынка, включая рыночную капитализацию, уровень ликвидности, активность инвесторов и факторы институционального развития. Сравниваются фондовые рынки развитых и развивающихся стран, оценивается их влияние на общий экономический рост. В статье также уделяется внимание современному состоянию и проблемам фондового рынка Азербайджана. Существующие проблемы, перспективы развития рассматриваются в контексте международного опыта. Предлагаются стратегические подходы и современные направления, которые могут быть применены для повышения эффективности фондовых рынков. Оригинальность статьи заключается в анализе развития фондового рынка и оценке текущей ситуации с учетом меняющихся глобальных вызовов. Исследования показывают, что развитие фондового рынка напрямую связано с улучшением инвестиционной среды, укреплением институциональной структуры и внедрением цифровых технологий. В конечном итоге эффективное функционирование фондовых рынков является важным фактором для устойчивого экономического роста и стабильности.

Ключевые слова: фондовый рынок, глобальные рынки, капитализация, механизмы регулирования, инвестор, структура рынка

Yaşar Əzimağa oğlu Məmmədov

**Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu
“Monetar və fiskal tənzimləmə problemləri” şöbəsinin müdiri
i.e.d. E-mail:mammadov60@mail.ru**

**Qlobal fond bazarlarının inkişaf spektri: müasir praktikada qiymətləndirmə və
perspektivlər**

Xülasə

Müasir iqtisadi şəraitdə fond bazarları ölkələrin maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsi olub, və iqtisadi inkişafın əsas göstəricilərindən biri hesab olunur. Tədqiqatın məqsədi: qlobal inkişaf meyilləri nəzərə alınmaqla, fond bazarının inkişaf problemlərinin qiymətləndirmək və bununla bağlı əsaslandırılmış baxışlar irəli sürməkdir. Bu məqalədə fond bazarlarının inkişaf səviyyəsi və xüsusiyyətləri ölkələr nümunəsində araşdırılır. Fond bazarlarının inkişafını ölçmək üçün istifadə edilən əsas göstəricilər, o cümlədən bazar kapitalizasiyası, likvidlik səviyyəsi,

investor aktivliyi və institusional inkişaf faktorları təhlil edilir. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin fond bazarlarının müqayisəsi aparılır, onların iqtisadiyyatın ümumi inkişafına təsiri dəyərləndirilir. Eyni zamanda, məqalədə Azərbaycanda fond bazarının müasir vəziyyətinə və problemlərinə diqqət yetirilir. Mövcud problemlər və inkişaf perspektivləri beynəlxalq təcrübə kontekstində nəzərdən keçirilir. Məqalədə fond bazarlarının səmərəliliyini artırmaq üçün tətbiq edilə biləcək strateji yanaşmalar və müasir istiqamətlər təklif olunur. Məqalənin orijinallığı - fond bazarının inkişafına və bu sahədəki vəziyyətin dəyərləndirilməsinə dəyişməkdə olan qlobal çağırışlar əsasında yanaşma ilə bağlıdır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, fond bazarlarının inkişafı investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, institusional çərçivənin gücləndirilməsi və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə birbaşa əlaqədirdir. Nəticə etibarilə, davamlı inkişaf və iqtisadi dayanıqlılıq üçün fond bazarlarının daha effektiv fəaliyyət göstərməsi vacib amillərdən biridir.

Açar sözlər: fond bazarı, qlobal bazarlar, kapitallaşma, tənzimləmə mexanizmləri, investor, bazar strukturu

Yashar Azimaqa Mammadov

**Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan Institute of Economics
head of department "Monetary and problems of fiscal regulatyon"**

doctor of economics. E-mail:mammadov60@mail.ru

**The range of development of global stock markets: assessment and prospects in modern
practice
Abstract**

In modern economic conditions, stock markets are an essential part of the financial system of countries and are considered one of the key indicators of economic development. The purpose of this study is to assess the challenges of stock market development considering global trends and to propose well-grounded perspectives on this issue. This article examines the level of development and characteristics of stock markets using various countries as examples.

The main indicators used to assess stock market development, including market capitalization, liquidity levels, investor activity, and institutional development factors, are analyzed. A comparison is made between the stock markets of developed and developing countries, evaluating their impact on overall economic growth. At the same time, the article focuses on the current state and challenges of Azerbaijan's stock market. Existing problems and development prospects are examined in the context of international experience. Strategic approaches and modern directions that can be applied to improve the efficiency of stock markets are proposed. The originality of this article lies in its approach to stock market development and the assessment of the current situation based on evolving global challenges. Research findings indicate that stock market development is directly linked to improving the investment environment, strengthening the institutional framework, and implementing digital technologies. Ultimately, the effective functioning of stock markets is a crucial factor for sustainable economic growth and stability.

Keywords: stock market, global markets, capitalization, regulatory mechanisms, investor, market structure

Введение

Современная практика показывает, что фондовые рынки являются важным инструментом влияния на экономический рост стран. Эти рынки, обеспечивая преобразование различных видов сбережений и вкладов в инвестиции, играют значительную роль в направлении финансовых ресурсов на экономическое развитие. В этом контексте изучение и применение опыта организации и развития фондовых рынков за последние пятьдесят лет остаётся актуальным [7]. Изучение такого опыта и определение

направлений его применения для Азербайджана также представляется важной задачей. Представители частного сектора часто обращаются к фондовому рынку для привлечения выгодных и эффективных инвестиций [8]. Развитие бизнеса тесно связано с организацией и тенденциями развития фондовых рынков. Опыт показывает, что в развитии фондовых рынков заинтересованы не только частный сектор, но также государство и рядовые граждане [14]. Так как, государство рассматривает фондовый рынок как инструмент для привлечения дополнительных финансовых ресурсов (покрытие бюджетного дефицита, финансирование новых проектов и др.), а граждане используют его широкие возможности для эффективного размещения личных финансовых средств и получения дополнительного дохода.

Современный уровень развития и особенности фондовых рынков

Развитие мировой экономики тесно связано с прогрессом финансово-фондовых рынков, а тенденции их роста играют важную роль в углублении современных экономических отношений. Технологический прогресс, ускоряющийся под влиянием процессов глобализации, оказывает значительное воздействие на развитие фондовых рынков различных стран. В частности, применение интернет - и мобильных коммуникационных технологий способствует совершенствованию деятельности фондовых рынков и упрощает проведение различных операций за пределами национальных границ [22]. В западных странах население проявляет значительный интерес к инвестициям в ценные бумаги. Например, в США в 2018 году 52% населения и частных инвесторов активно вкладывали средства в ценные бумаги, тогда как в Японии этот показатель составил 39%. Подобные тенденции наблюдаются и в других ведущих и развивающихся странах. Особенно примечательно, что после пандемии COVID-19 отмечается снижение застойных явлений на фондовом рынке и рост его активности [12; 18; 20; 38].

Одна из ключевых проблем развития фондового рынка Азербайджана связана с крайне низким уровнем привлечения иностранных инвесторов. Следует отметить, что с момента его формирования данный рынок не интегрировался в международные финансовые рынки. Кроме того, азербайджанский фондовый рынок отличается одной из самых низких и нестабильных доходностей среди глобальных финансовых активов [42]. В этом отношении его состояние оценивается ниже, чем рынки России и Казахстана. Хотя история развития фондового рынка Китая не является долгосрочной, за последние двадцать лет он выделяется высоким уровнем развития. Следует подчеркнуть, что китайский фондовый рынок не только занимает ведущие позиции в регионе, но и по многим параметрам достиг лидирующих позиций в мире [30]. В частности, по уровню общей капитализации национальных компаний среди фондовых рынков региона особенно выделяются Токийская, Шанхайская и Гонконгская биржи, занимающие 4-6-е места. Уровень капитализации компаний на Шанхайской фондовой бирже составляет 4 трлн долларов США, а на Гонконгской 3,3 трлн долларов США. Ежемесячный торговый оборот Шанхайской фондовой биржи достигает 1,3 трлн долларов США, что является одним из самых высоких показателей в азиатском регионе. По сравнению с аналогичными рынками стран СНГ китайские фондовые рынки отличаются большей прозрачностью и доступностью информации. Гонконгская фондовая биржа предъявляет более строгие требования к листингу зарегистрированных компаний [9; 29]. Развитие фондового рынка связано с рядом ключевых факторов:

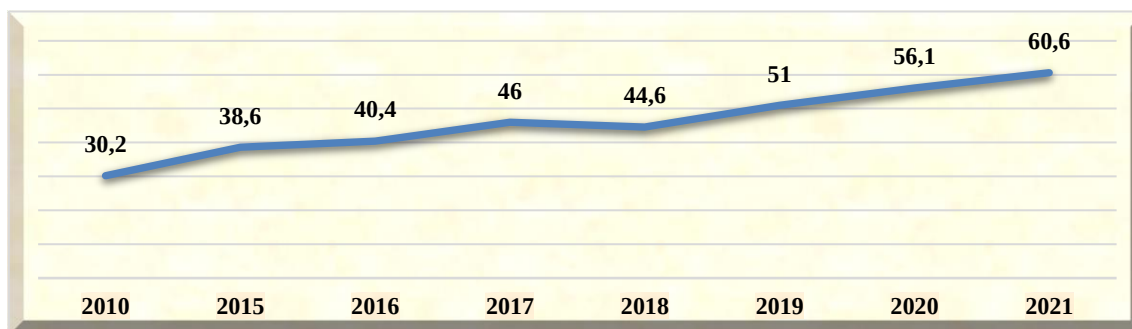
- Минимальный уровень оборота свободно обращаемых ценных бумаг;
- Количество руководителей компаний и их владение этими бумагами;
- Обеспечение надежности эмитентов;
- Участие брокеров в тендерных процедурах;

- Строгие требования к лицензированию участия брокеров на рынке и другие регулирующие механизмы.

На мировых фондовых рынках все более активную роль начинают играть пенсионные фонды, которые являются важными участниками данного сектора. Эти фонды отличаются тем, что вкладывают средства в долгосрочные инвестиции, преимущественно в облигации и акции. Кроме того, в структуре инвестиционного портфеля пенсионных фондов наблюдаются диверсифицированные вложения в хедж-фонды, частный капитал, недвижимость и другие альтернативные финансовые инструменты [17]. За последние десятилетия в ряде стран были проведены масштабные пенсионные реформы, способствовавшие созданию новых финансово-инвестиционных фондов и активному использованию существующих пенсионных накоплений на фондовом рынке [10]. В результате этих факторов пенсионные фонды стали одним из ключевых источников формирования пенсионных доходов в международной практике. Так как, по сравнению с 2010 годом, в 2021 году активы пенсионных фондов, находящиеся в обороте на мировых фондовых биржах, увеличились на 30,4 трлн долларов США (примерно в 2 раза, график 1) [26; 38].

График 1.

Общая стоимость активов под управлением пенсионных фондов на мировых биржах (триллионы долларов США).

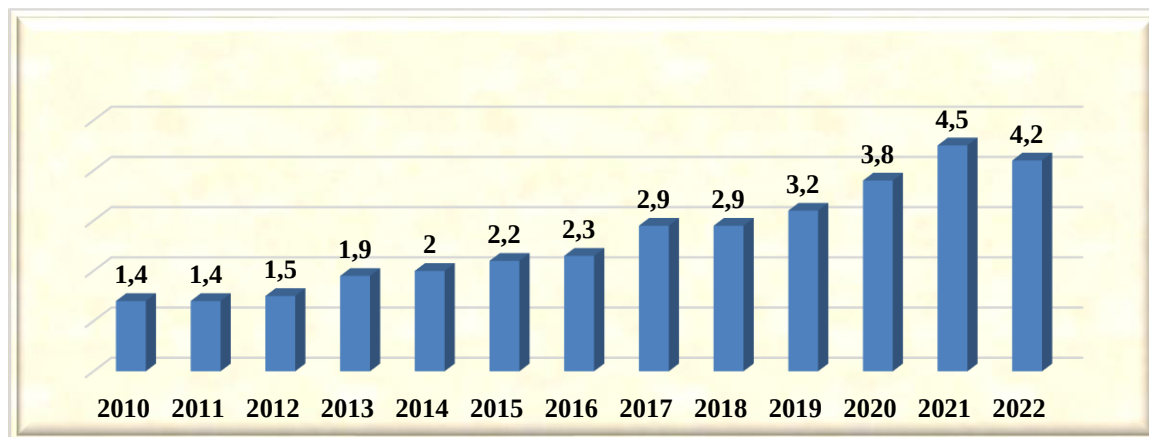

Источник: график разработан автором на основе источника [26; 38].

Положение хедж-фондов на международных фондовых рынках характеризуется их укреплением за последнее десятилетие. Эти фонды все больше превращаются из частных финансовых учреждений, которые привлекают средства мелких инвесторов, в инвестиционные учреждения с растущим влиянием. Следует отметить, что за последнее десятилетие развивающийся глобальный хедж-фонд привлек внимание инвесторов своей относительной стабильностью и гибкостью после разразившегося финансового кризиса [21; 24]. Именно в результате таких факторов объем активов под управлением международного хедж-фонда в 2020 году по сравнению с 2010 годом-увеличился в 2,7 раза (на 2,5 трлн долларов США) и составил 3,8 трлн долларов США (график 2) [25; 26].

График 2.

Общая стоимость активов под управлением хедж-фондов на мировых фондовых рынках (млрд долларов США).

Источник: график разработан автором на основе источника [26; 38].

Проведенные исследования и анализ показывают, что тенденции в общей стоимости активов, управляемых хедж-фондами на мировых фондовых рынках, можно охарактеризовать следующим образом.

Общий тренд роста:

- В период с 2010 по 2021 год стоимость активов, находящихся под управлением хедж-фондов, демонстрировала устойчивый рост.
- Если в 2010 году объем активов составлял 1,4 трлн долларов США, то к 2021 году он достиг 4,5 трлн долларов. В этот период был зафиксирован прирост примерно на 3,2 трлн долларов.

Периоды стабильного и ускоренного роста:

- 2010-2013 годы: Темпы роста активов были относительно низкими (с 1,4 до 1,9 трлн долларов).
- 2014-2017 годы: Наблюдался более быстрый рост (с 2 до 2,9 трлн долларов).
- 2018-2021 годы: Произошел резкий рост. В 2020 году объем активов достиг 3,8 трлн, а в 2021 году – 4,5 трлн долларов.

Снижение в 2022 году:

- После достижения рекордного уровня в 2021 году (4,5 трлн долларов) в 2022 году общий объем активов снизился до 4,2 трлн долларов.
- Это указывает на уменьшение примерно на 300 млрд долларов или 6,7%.

Основные причины снижения:

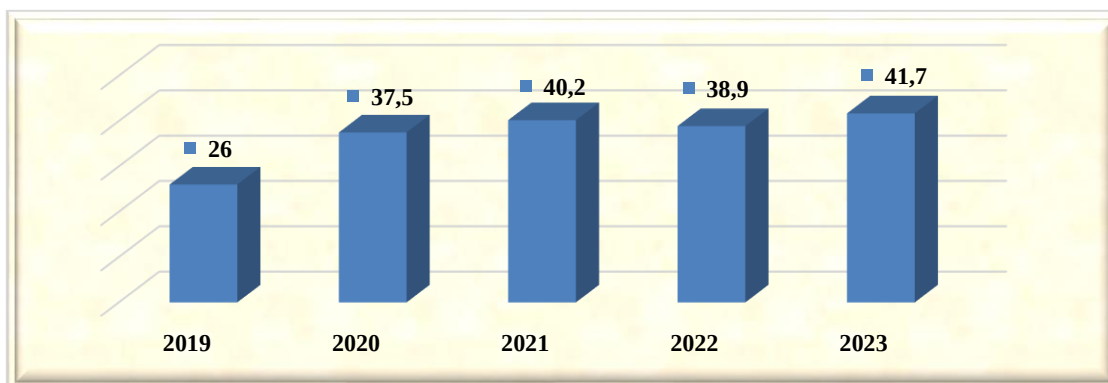
- Глобальная экономическая нестабильность (рост инфляции и процентных ставок);
- Спад на фондовых рынках и проблемы с ликвидностью;
- Избегание рисков инвесторами и сокращение потоков капитала.

Прогнозы и оценки:

- Снижение в 2022 году может носить временный характер, и в последующие годы может начаться процесс восстановления.
- Активные стратегии управления хедж-фондов играют важную роль в противодействии рыночным колебаниям.
- При нормализации глобальной экономической ситуации на этом рынке вновь может наблюдаться рост.

Роль транснациональных банков на глобальном фондовом рынке продолжает расти, и они уже считаются одними из крупнейших игроков рынка. Следует отметить, что в формировании их капитала значительную роль играет вложение как собственных, так и привлеченных средств в ценные бумаги на фондовых рынках (в форме акций и облигаций). Практика показывает, что инвестиции в фондовые активы позволяют транснациональным банкам получать стабильный и высокий доход, а также поддерживать ликвидность их капитала. Эти тенденции привели к тому, что в 2019 году активы транснациональных банков увеличились на 26 трлн долларов США по сравнению с 2009 годом (график 3) [27; 28].

График 3.
Динамика развития активов транснациональных банков на мировом фондовом рынке
(триллионы долларов США).

Источник: график разработан автором на основе источника [27; 28].

За последние пять лет на мировом фондовом рынке наблюдались различные изменения в развитии активов транснациональных банков. Для понимания причин и последствий этих изменений важно провести анализ данных за 2019-2023 годы. Оценка текущих показателей выявляет следующие ключевые тенденции:

- 2019 год – общий объем активов транснациональных банков достиг 26 трлн долларов США.
- 2020 год – активы резко увеличились до 37,5 трлн долларов, что свидетельствует о стремительном росте.
- 2021 год – рост продолжился, достигнув 40,2 трлн долларов.
- 2022 год – в связи с глобальной экономической нестабильностью активы снизились до 38,9 трлн долларов.
- 2023 год – наблюдался новый рост, и активы увеличились до 41,7 трлн долларов.

Основные причины и последствия изменений в этот период можно так характеризовать:

- Факторы в 2019-2020 год
 - ✓ Пандемия и государственная поддержка – в 2020 году пандемия COVID-19 оказала значительное влияние на мировую экономику, вызвав серьезные кризисы. В ответ правительства и центральные банки реализовали масштабные фискальные и монетарные стимулы, что увеличило ликвидность банковского сектора и способствовало росту активов.
 - ✓ Низкие процентные ставки – Федеральная резервная система США (ФРС) и другие центральные банки резко снизили процентные ставки, что позволило банкам расширить кредитование и увеличить объем своих активов.

- ✓ Приток капитала – в условиях пандемии инвесторы отдавали предпочтение ликвидным и надежным рынкам, что способствовало значительному увеличению активов транснациональных банков.
- Замедление роста и снижение в 2021-2022 годах
- ✓ Глобальная инфляция – начиная с 2021 года, уровень инфляции в мировой экономике начал стремительно расти, что привело к повышению процентных ставок. Это ограничило возможности банков по предоставлению кредитов.
- ✓ Повышение процентных ставок ФРС и других центральных банков – в 2022 году в целях контроля инфляции центральные банки США и Европы повысили процентные ставки, что привело к удорожанию кредитов и снижению инвестиционной активности.
- ✓ Геополитические риски – война между Россией и Украиной, а также торговые конфликты между Китаем и США в 2022 году усилили неопределенность на рынках и увеличили риски для транснациональных банков.
- ✓ *Кризисы на фондовом рынке* – нестабильность и падение котировок на фондовых биржах оказали негативное влияние на стоимость активов банков.
- Факторы нового роста в 2023 году
- ✓ Экономическая стабилизация - мировая экономика постепенно стабилизировалась, а восстановление экономик США, Европы и Азии оказало положительное влияние на активы банков.
- ✓ Новые стратегии банков – транснациональные банки начали внедрять более осторожные стратегии управления рисками и активно использовать цифровые технологии для повышения эффективности.
- ✓ Возвращение интереса к капиталовому рынку – в 2023 году инвесторы вновь начали вкладывать средства в фондовые рынки, что способствовало росту активов транснациональных банков.

Долгосрочный тренд роста – динамика 2019-2023 годов показывает, что активы транснациональных банков в целом демонстрируют тенденцию к росту. Снижение в 2022 году носило временный характер и было компенсировано восстановлением в 2023 году. Будущие риски – в 2024 году и последующих годах глобальная экономическая и геополитическая ситуация останется ключевым фактором, влияющим на активы транснациональных банков. Контроль над инфляцией и стабилизация процентных ставок могут способствовать устойчивости банковского сектора. Роль инноваций – интеграция цифровых технологий и решений fintech в банковский сектор может способствовать дальнейшему расширению активов [11; 19; 21]. Таким образом, долгосрочные перспективы развития активов транснациональных банков оцениваются положительно. Однако необходимо учитывать экономическую неопределенность и влияние регулирующей политики. Для сохранения устойчивости банковского сектора важно проводить грамотную макроэкономическую политику и поддерживать внедрение технологических инноваций.

Новые мегатренды развития мировых фондовых рынков в XXI веке

С начала XXI века на мировых фондовых рынках наблюдаются значительные изменения, обусловленные стремительной цифровизацией финансовых рынков и широким применением современных информационных технологий. В развитых странах цифровая трансформация, автоматизация биржевых процессов и использование искусственного интеллекта в финансовом секторе привели к кардинальным изменениям в структуре фондовых рынков [3; 4]. Эти процессы вызвали следующие основные изменения:

- Консолидация международных фондовых рынков – слияние крупных бирж и создание новых финансово-торговых центров.

- Рост влияния транснациональных корпораций – крупные корпорации и международные банки занимают доминирующее положение на фондовых рынках.
- Беспрепятственное перемещение капитала – глобализация ускоряет трансграничные инвестиции и усиливает международную интеграцию рынков.

Глобализация и цифровизация являются основными движущими силами развития современных финансово-фондовых рынков. На фоне этих процессов наблюдаются следующие тенденции [1; 2; 6]:

- В развитых и развивающихся странах увеличивается роль фондовых рынков в мобилизации капитала и перераспределении финансовых ресурсов.
- Растет конкуренция между фондовыми и кредитными рынками, при этом фондовые рынки демонстрируют более динамичное развитие по сравнению с реальным сектором экономики.
- Резкий рост капитализации фондовых рынков. За последние 15 лет мировая капитализация фондового рынка выросла в 3 раза и достигла 90 трлн долларов США, тогда как мировой ВВП увеличился только в 2 раза, достигнув 84 трлн долларов США [23].

Современные фондовые рынки значительно выиграли от внедрения цифровых технологий, что выразилось в следующих аспектах [32]:

- Разработка передовых торговых платформ и расширение возможностей дистанционного доступа к биржевым операциям.
- Появление новых финансовых инструментов, таких как цифровые активы, токенизированные акции и другие инновационные продукты.
- Активное использование больших данных (Big Data) и искусственного интеллекта, что повышает точность аналитики и инвестиционных стратегий.

Еще одним важным трендом фондовых рынков является секьюритизация, то есть процесс трансформации различных активов в ценные бумаги [33; 34]:

- Возросло влияние транснациональных корпораций на финансовые рынки.
- Ликвидность финансовых инструментов значительно увеличилась.
- В развитых странах значительная часть свободного капитала направляется в ценные бумаги.

В последние десятилетия наблюдается значительное увеличение активности частных инвесторов на фондовых рынках. Основные причины этого явления:

- Снижение процентных ставок центральными банками привело к оттоку капитала с депозитных счетов в инвестиционные активы.
- Упрощение доступа к рынку через цифровые платформы способствовало увеличению числа частных инвесторов.
- В США доля частных инвесторов в ежедневных биржевых операциях достигла 20-25% в 2019 году [13].

Развитие фондовых рынков тесно связано с созданием гибкой и современной инфраструктуры.

- За последние годы количество фондовых бирж значительно увеличилось.
- С 2004 по 2021 год количество бирж в мире достигло 81, а число торговых платформ выросло на 56% [27; 31].

В Азербайджане рынок акций долгое время остается малым и малоликвидным [7]:

- Основную роль играет первичный рынок, однако он функционирует в закрытой среде, что ограничивает его рост.
- Рынок акций остается слабо развитым по сравнению с глобальными фондовыми рынками.

- В развитых странах капитализация фондового рынка значительно выше, так как государство активно поддерживает фондовую торговлю.

Развитие фондовых рынков в разных регионах мира. Уровень капитализации фондовых рынков в разных регионах мира значительно различается [8]:

- Северная Америка – 156% (самый высокий уровень развития).
- Ближний Восток и Северная Африка – 153%.
- Восточная Азия и Тихоокеанский регион – 95%.
- Южная Азия – 85%.
- Латинская Америка и Карибский бассейн – 35%.

Уровень капитализации фондового рынка тесно связан с уровнем экономического развития стран. В странах с высоким уровнем доходов этот показатель достигает 137%, а в странах со средним доходом - 63% [7]. В XXI веке развитие фондовых рынков характеризуется следующими ключевыми тенденциями:

1. Рост цифровизации и внедрение новых технологий сделали фондовые рынки более эффективными и доступными.
2. Процесс секьюритизации усилил концентрацию капитала на международных рынках.
3. Рост активности частных инвесторов стал важным фактором развития мировых бирж.
4. Капитализация фондовых рынков значительно увеличилась, особенно в развитых странах.
5. Азербайджанский фондовый рынок остается малым и требует активного реформирования.

Будущее развитие фондовых рынков будет зависеть от дальнейшего внедрения технологий, макроэкономической стабильности и адаптации к новым глобальным вызовам.

Оценка фондового рынка в контексте капитализации национальных компаний

Фондовый рынок Азербайджана характеризуется очень низким уровнем капитализации национальных компаний, который составляет всего 2%. Данный показатель существенно отстает от мировых стандартов и указывает на ограниченную роль фондового рынка в экономике страны. Несмотря на то, что рынок существует уже более 20 лет, значительных улучшений в плане капитализации национальных компаний не наблюдается. Среди мировых стран наивысшие показатели капитализации национальных компаний зарегистрированы в следующих государствах [36; 40; 43]:

- Гонконг – 1269%
- Иран – 390%
- Саудовская Аравия – 238%
- Швейцария – 224%
- ОАЭ – 172%

Высокий уровень капитализации в этих странах обусловлен активным участием национальных компаний на фондовом рынке, привлечением иностранных инвесторов и расширением финансовых операций. Дополнительно, поддержка со стороны государства играет ключевую роль в обеспечении роста фондового рынка. Среди развитых стран следующие государства имеют высокий уровень капитализации национальных компаний [36; 39]:

- США – 158%
- Канада – 127%
- Япония – 126%
- Великобритания – 100%

Фондовые рынки этих стран обладают стабильной историей развития, высокой ликвидностью и сильными механизмами регулирования. Биржи Нью-Йорка, Лондона, Торонто и Токио являются крупнейшими мировыми финансовыми центрами, оказывая существенное влияние на глобальные рынки капитала. В последние годы быстрый рост фондовых рынков в развивающихся странах способствовал увеличению капитализации национальных компаний. В частности, значительный прогресс отмечен в Турции, России, Израиле и ряде других стран [37; 41]:

- В Турции активность национальных компаний на фондовом рынке существенно возросла, что способствовало экономическому росту страны.
- Российский фондовый рынок, несмотря на зависимость от нефтегазового сектора, также привлек значительное количество иностранных инвесторов.
- Израильский фондовый рынок, благодаря инновационному сектору и активному участию технологических компаний, демонстрирует устойчивый рост капитализации.

Фондовый рынок Азербайджана сталкивается с рядом серьезных проблем, которые препятствуют его развитию [16]:

1. Ограниченное участие национальных компаний – большинство крупных предприятий не спешат выходить на фондовый рынок, что ограничивает его рост.
2. Низкий уровень привлечения иностранных инвесторов – отсутствие стимулов для зарубежных компаний препятствует расширению рынка.
3. Неглубокая капитализация рынка – низкая ликвидность и недостаточное количество активов на рынке снижают интерес к инвестициям.
4. Правовые и регуляторные сложности – нестабильность законодательства и непрозрачность инвестиционной среды замедляют процесс интеграции с международными рынками.

Для успешного развития фондового рынка в Азербайджане необходимо проведение более активной финансовой либерализации, стимулирование выхода национальных компаний на биржи и улучшение инвестиционного климата. В целом, развитие фондового рынка Азербайджана требует внедрения эффективного регулирования, повышения финансовой грамотности и активного привлечения иностранных инвесторов. Международный опыт показывает, что сильный и прозрачный рынок капитала является одним из ключевых факторов экономического роста [15]. Для расширения фондового рынка в стране необходимы экономические, институциональные реформы, направленные на обеспечение его конкурентоспособности на мировом уровне. По сравнению с постсоветскими странами фондовый рынок Азербайджана отличается слабым уровнем развития, что наблюдается и в области капитализации национальных компаний на фондовом рынке. Так, по уровню капитализации национальных компаний на фондовом рынке выше уровень развития России и Казахстана. В странах Восточной Европы этот показатель заметен в пределах 10-20%. По уровню капитализации национальных компаний в странах СНГ Белоруссия, Азербайджан и Армения занимают невысокие позиции. Несмотря на то, что фондовые рынки формировались в течение ближайших 20-30 лет, развитие произошло на фондовых рынках России, Казахстана и стран Восточной Европы, в частности на рынке корпоративных бумаг. Этот фактор связан с открытием этих стран для мировых фондовых рынков и приведением системы организации и регулирования рынков в соответствие с современными требованиями [36].

Уровень капитализации является основным показателем, характеризующим объем (масштабы) фондовых рынков, а также важным показателем при оценке институциональной обеспеченности экономики. Не случайно существует достаточно

тесная зависимость между уровнем экономического развития стран и уровнем капитализации их фондовых рынков. Существует положительная зависимость между фондовыми рынками и уровнем развития национальных компаний. Корреляция между удельным весом уровня капитализации национальных компаний в ВВП и долей их акций, торгуемых на фондовых рынках, в ВВП является проявлением этой зависимости [35].

Заклучение

Исследования показывают, что за последнее десятилетие на мировых фондовых рынках активно ищутся новые решения для сохранения стабильности и страхования рисков участников биржевой торговли. На фоне нестабильности международной финансовой системы и глобальных экономических трудностей правительства и крупные финансовые институты разрабатывают различные механизмы регулирования и стратегии управления рисками. Особенно заметно, что политика снижения геополитической напряженности между ведущими странами, обладающими сырьевыми ресурсами, пока не приносит ожидаемых результатов. Торговые войны, ограничения в сфере энергоресурсов и экономические санкции создают неопределенность на фондовых рынках, изменяют поведение инвесторов и влияют на движение капитала.

Эти негативные процессы затрагивают не только мировую экономику, но и развитие европейских фондовых рынков. В ряде европейских стран замедление темпов экономического роста и высокие показатели инфляции привели к нестабильности на фондовых биржах. Кроме того, монетарная политика Европейского центрального банка и изменения процентных ставок способствовали колебаниям цен на финансовых рынках. Несмотря на это, фондовые рынки Азии демонстрируют стремительное развитие. В последние годы в азиатском регионе создаются новые торговые платформы, внедряются цифровые системы и развиваются современные инфраструктурные проекты. Особенно активно растут фондовые рынки таких стран, как Китай, Индия, Южная Корея и Сингапур, которые становятся все более привлекательными для международных инвесторов. Эти тенденции свидетельствуют о том, что экономический подъем азиатских стран и расширение их фондовых рынков открывают новые перспективы. Сильные технологические инновации, цифровизация и привлечение иностранных инвестиций делают Азию одним из ключевых центров глобального развития фондовых рынков.

Использованные источники

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Bakı: - 2021. <http://e-qanun.az/framework/46813>.
2. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. Bakı: - 2022. <https://e-qanun.az/framework/50013>
3. “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı, 2016. <https://president.az/az/articles/view/22046>.
4. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2021-2023-cü illər üçün Rəqəmsal Ödəniş Strategiyası. Bakı, 2021. <https://uploads.cbar.az/assets/cf20ce4afe5762718226b3dc0.pdf>.
5. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. Statistik Bülleten. 12/2023. <https://uploads.cbar.az/assets/aa13eadd83ce9ae4392736ec0.pdf>.
<https://www.cbar.az/page-190/capital-market>.
6. Bakı Fond Birjası. <https://www.bfb.az/az/dovri-statistika>.

7. Məmmədov, Y.Ə. Azərbaycan Respublikasında fond bazarının formalaşması və inkişaf istiqamətləri. (monoqrafiya). /Y.Ə.Məmmədov. – Bakı: Avropa” nəşriyyatı, - 2016, 162 s. http://elibrary.bsu.az/books_90/N_9.pdf.
8. Məmmədov Yaşar Əzimağa oğlu. “Fond bazarı – 2017” İcmal-bülütən. “Elm və Bilik” nəşriyyatı, Bakı 2018. http://economics.com.az/images/fotos/Kitablar/Bulleten/fond_bazari2017.pdf
9. Биржа по-китайски: как работает фондовый рынок, где почти нет иностранных инвесторов. <https://www.tinkoff.ru/invest/research/education/chinese-stock-market/>.
10. Доклад о мировых инвестициях за 2023 год. ЮНКТАД, база данных Morningstar. https://unctad.org/system/files/official-document/wir2023_overview_ru.pdf.
11. Инвестиционные стратегии 2022: фондовый рынок: <https://ispace.news/analytics-pro/investicionnye-strategii-fondovyi-rynok/>.
12. И над фондовым рынком Японии взошло солнце. 19 мая 2023. <https://bcs-express.ru/novosti-i-analitika/i-nad-fondovym-rynkom-iaponii-vzoshlo-solntse>.
13. Коммерсантъ: Сбербанк выплатит рекордные дивиденды второй год подряд. <https://www.kommersant.ru/doc/4785138>
14. Мамедов Яшар. Современное состояние и развитие сферы аудиторских услуг в Азербайджанской Республике. Научный журнал Вестник Алтайской академии экономики и права. Барнаул. 2019. N 9. С. 95-100. https://www.researchgate.net/publication/375119882_Sovremennoe_sostoyanie_i_razvitiye_sfery_auditorskikh_uslug_v_Azerbajdzanskoj_Respublike
15. Мамедов Яшар Азимага оглу. Проблемы развития аудиторской службы в Азербайджанской Республике. Бухгалтерський облік і аудит. Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. 2014. № 5.
16. Мамедов Я.А. Современный уровень развития регионов Азербайджанской Республики. Материалы VIII Международной научно-практической конференции (11.03.2023. Россия, Махачкала). https://www.researchgate.net/publication/375075180_SOVREMENNYJ_UROVEN_RAZVITIAREGIONOV_AZERBAJDZANSKOJ_RESPUBLIKI#fullTextFileContent.
17. Мамедов Я.А. Основы развития зеленой экономики в Азербайджане. Сборник научных статей IV Международной научно-практической интернет-конференции. Гомель Белорусский Торгово-Экономический Университет Потребительской Кооперации 2023.с.75-79. 31 марта 2023 г. https://www.researchgate.net/publication/375075111_Osnovy_razvitiya_zelenoj_ekonomiki_v_Azerbajdzane
18. Оптимизм после ужасного года: почему рынок США растет и сколько это может продлиться. 18 января 2023. <https://www.forbes.ru/investicii/483858-optimizm-posle-uzasnogo-goda-pocemu-rynok-ssa-rastet-i-skol-ko-eto-mozet-prodlit-sa>.
19. Погудин Сергей. Особенности китайского фондового рынка. Финансовый журнал. 22.09.23. <https://www.finam.ru/publications/item/osobennosti-kitayskogo-fondovogo-rynka-20230922-1903/>.
20. Ульмаскулов Р.Т., Шарифьянова З.Ф. Отличия фондового рынка США от российского фондового рынка // Символ науки. 2017. Т. 1. № 1. С. 69-72.
21. Фролова Евгения Евгеньевна Финансовая система Японии: правовое регулирование споров между поставщиками и потребителями финансовых услуг // МИР - Модернизация. Инновации. Развитие. 2018. Т. 9. № 1. – URL: [file:///C:/Users/HUAWEI/Downloads/809–1621–1- SM%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/HUAWEI/Downloads/809–1621–1- SM%20(1).pdf)

22. Aygun A. Musayeva, Yashar A. Mammadov, Shahzada G. Madatova Alislam I. Gasimov, Kamala N. Ahadova. Evaluation of the Tax Policy Efficiency Under Uncertainty. International Conference on Theory and Application of Soft Computing, Computing with Words and Perceptions Conference paper. First Online: 20 November 2019. Part of the Advances in Intelligent Systems and Computing book series. AISC, volume 1095. pp. 512-518. © Springer Nature Switzerland AG 2020. ICSCCW 2019. https://www.researchgate.net/publication/337400614_Evaluation_of_the_Tax_Policy_Efficiency_Under_Uncertainty#fullTextFileContent.
https://www.researchgate.net/publication/337400614_Evaluation_of_the_Tax_Policy_Efficiency_Under_Uncertainty
23. Bloomberg. <https://assets.bbhub.io/company/sites/51/2023/03/Bloomberg-Impact-Report-2022.pdf>.
24. Data source: Multiple sources compiled by World Bank (2024) – Learn more about this data Note: Investment funds, unit trusts, and companies whose only business goal is to hold shares of other listed companies are excluded.
25. Fitch Ratings. <https://www.fitchratings.com/research/banks/newjapanese-policies-create-opportunities-for-esgbond-market-27-07-2021>.
26. Financial Stability Board OECD Pension Markets in Focus 2020. <http://www.statista.com/statistics/421220/global-pension-funds-assets/>.
27. Global IPO Watch 2022. <https://www.pwc.com/gx/en/services/audit-assurance/assets/pwc-global-ipo-watch-2022.pdf>
28. Global Hedge Fund Industry Report 2020: Growth, Trends, and Forecast 2020-2025 <https://clck.ru/VLbe4>.
29. Hailemariam A., Guotai C. Stock Market Development and Economic Growth: Empirical Evidence for Emerging Market Economies. International Journal of Economics, Finance and Management Sciences, 2014, Vol. 2, no. 2, pp. 171—181. doi: 10.11648/j.ijefm.20140202.19
30. Historical Returns of Global Stocks. <https://www.mindfullyinvesting.com/historical-returns-of-global-stocks/>
31. IPO в России 2011–2021: путь вниз. <https://conomy.ru/analysis/articles/213>.
32. Investing.com. Index FTSE 100: <https://ru.investing.com/indices/uk-100>.
33. Japan Exchange Group. <https://www.jpx.co.jp/english/equities/improvements/market-structure/01.html>
34. LSEG: Financial Markets Infrastructure and Data. <https://www.lseg.com/en>.
35. Market Capitalization of Listed Domestic Companies (% of GDP, 2015). <https://data.worldbank.org/indicator/CM.MKT.LCAP.GD.ZS?locations=IS&skipRedirection=true&view=map>.
36. Multiple sources compiled by World Bank (2024) – Learn more about this data Note: Investment funds, unit trusts, and companies whose only business goal is to hold shares of other listed companies are excluded. Our WorldIn Data.org/economic-growth | CC BY <https://ourworldindata.org/grapher/total-market-capitalization-listed-domestic-companies-share-gdp?tab=table&country=~GHA#explore-the-data>
37. OurWorldInData.org/economic-growth | CC BY <https://ourworldindata.org/grapher/total-market-capitalization-listed-domestic-companies-share-gdp?tab=table&country=~GHA#explore-the-data>
38. PENSION MARKETS IN FOCUS 2023 © OECD 2023. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2023/12/pension-markets-in-focus-2023_c23a01c9/28970baf-en.pdf

39. Statista. Leading stock exchange operators by market cap 2023.
<https://www.statista.com/statistics/270126/largest-stockexchange-operators-by-market-capitalization-of-listed-companies/>.
40. Shanghai Stock Exchange. <http://english.sse.com.cn/>.
41. Standarts & Pour. <https://www.spglobal.com/marketintelligence/en/news-insights/latest-news-headlines/chinagreen-bond-issuances-set-to-cross-100b-markin-2022-68453272>.
42. Sustainable Development of the Mortgage Market in Azerbaijan: Commercial Risks of Housing Construction, Social Vision, and State Influence. Fuad Ganbarov, Klaudia Smolağ, Rashad Muradov, Konul Aghayeva, Rumella Jafarova and Yashar Mammadov. <https://www.mdpi.com/2071-1050/12/12/5116>.
43. The Evolution of ESG Investment, Realization of Society 5.0, and Achievement of SDGs – https://www.gpif.go.jp/en/investment/Report_Society_and_SDGs_en.pdf.

Daxil olub: 15.02.2025.

Çapa qəbul olunub: 28.02.2025.

Region və sahə iqtisadiyyatı
2025 (1). səh.44-61. 2025 (1). pp. 44-61. 2025 (1). сtp. 44-61.
DOI: <https://doi.org/10.59849/2519-8130.2025.1.44>

Gülnarə Fətəliyeva
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu, aparıcı elmi işçi, i.f.d.
E-mail: feteliyevagulya@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8918-6160>
JEL: O14; UOT: 338

İKT infrastrukturunu və iqtisadiyyatın rəqəmsallaşma səviyyəsinin qiymətləndirilməsi **Xülasə**

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Respublikasında İKT infrastrukturunun inkişafı meyllərinin öyrənilməsi, iqtisadiyyatın rəqəmsallaşma səviyyəsi sahəsində müasir vəziyyətin təhlil edilərək qiymətləndirilməsi, sahənin gələcək inkişafı ilə bağlı müvafiq təklif və tövsiyələrin verilməsidir. Bu məqsədlə, respublikada mobil və sabit telefon şəbəkəsi, internet sektorunun inkişaf xüsusiyyətləri, eləcə də ev təsərrüfatlarının İKT-dən istifadəsi səviyyəsi, müəssisələrdə İKT-nin tətbiqi dərəcəsi geniş şəkildə araşdırılmışdır. Məqalədə həmçinin respublikamız və MDB ölkələrində İKT infrastrukturunu göstəriciləri üzrə mövcud durum müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir. Ölkəmiz üçün müsbət tərəflər, eləcə də yaxşılaşdırılması zəruri olan istiqamətlər müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə, fərqli indekslər və göstəricilərə istinad edilməklə korrelyasiya matrisi metodu vasitəsilə 148 dünya ölkəsi nümunəsində iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması səviyyəsi qiymətləndirilmişdir. Tədqiqat işinin sonunda alınan nəticələr ümumiləşdirilmiş və ölkəmizdə iqtisadiyyatın rəqəmsallaşma səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlı təklif və tövsiyələr öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: İKT, rəqəmsallaşma, infrastruktur, internet, mobil rabitə, indeks, tarif, qiymət, operator, adambaşına düşən ÜDM.

Gulnara Fataliyeva
ICT infrastructure and assessment of the digitalization level of the economy
E-mail: feteliyevagulya@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8918-6160>

Abstract

The purpose of the study is to study the development trends of ICT infrastructure in the Republic of Azerbaijan, analyze and assess the current situation in the field of the digitalization level of the economy, and provide relevant proposals and recommendations regarding the future development of the field. For this purpose, the development characteristics of the mobile and fixed telephone network and the internet sector in the republic, as well as the level of ICT use in households and the degree of ICT application in enterprises, were comprehensively investigated. The article also comparatively studies the current situation in terms of ICT infrastructure indicators in our republic and the CIS countries. Positive aspects for our country, as well as areas that need to be improved, have been identified. In addition, the level of digitalization of the economy was assessed in a sample of 148 countries around the world using the correlation matrix method, referring to different indices and indicators. At the end of the article, the obtained results were summarized and proposals and recommendations for increasing the level of digitalization of the economy in our country were reflected.

Keywords: ICT, digitalization, infrastructure, Internet, mobile communications, index, tariff, price, operator, GDP per capital.

Гюльнара Фаталиева

E-mail: feteliyevagulya@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8918-6160>

ИКТ-инфраструктура и оценка уровня цифровизации экономики

Резюме

Целью исследования является изучение тенденций развития ИКТ инфраструктуры в Азербайджанской Республике, анализ и оценка текущей ситуации в области уровня цифровизации экономики, а также предоставление соответствующих предложений и рекомендаций относительно будущего развития сферы. С этой целью были комплексно исследованы особенности развития сектора мобильной и фиксированной телефонной связи и интернета в республике, а также уровень использования ИКТ в домашних хозяйствах и степень внедрения ИКТ на предприятиях. Также в статье сравнивается современное состояние показателей ИКТ-инфраструктуры в нашей республике и странах СНГ. Определены положительные стороны для нашей страны, а также направления, которые необходимо улучшить. Кроме того, уровень цифровизации экономики оценивался на выборке из 148 стран мира с использованием метода корреляционной матрицы, ссылаясь на различные индексы и показатели. В конце статьи были обобщены полученные результаты и отражены предложения и рекомендации по повышению уровня цифровизации экономики в нашей стране.

Ключевые слова: ИКТ, цифровизация, инфраструктура, интернет, мобильная связь, индекс, тариф, цена, оператор, ВВП на душу населения.

Giriş

Hazırda, demək olar ki, dünyanın əksər dövlətləri iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılmasına böyük diqqət yetirirlər. Sözsüz ki, bu sahədəki tərəqqi ölkədən ölkəyə dəyişir və fərqlənir. İqtisadiyyatın rəqəmsallaşma səviyyəsi ölkənin ümumi iqtisadi inkişafı ilə yanaşı, həm də onun beynəlxalq səviyyədə rəqəbatqabiliyyətliyi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu gün dünya ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da iqtisadiyyatın rəqəmsallaşma səviyyəsinin yüksəldilməsi diqqət mərkəzində saxlanılır. İqtisadiyyatın rəqəmsallaşma səviyyəsi dedikdə, ölkədə dövlət sektoru, əhali və ya müəssisələr tərəfindən rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi və tətbiqi dərəcəsi başa düşülür. İqtisadiyyatın rəqəmsallaşma səviyyəsinin qiymətləndirilməsi rəqəmsal texnologiyaların və proseslərin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə nə dərəcədə inteqrasiya olunduğunu əks etdirən göstəricilərin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. İqtisadiyyatın rəqəmsallaşmasının qiymətləndirilməsi, ilk növbədə, ölkənin rəqəmsal mənzərəsini formalaşdıran başlıca amillərin, əsasən də İKT infrastrukturunun hərtərəfli araşdırılmasını tələb edir. Bütün bunlar mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Əsas hissə

Tədqiqatın informasiya bazası və metodologiyası

Tədqiqat işinin hazırlanması prosesində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin (ARDSK), Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin (RİNN), eləcə də Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqının (BTİ), Dünya Bankının (DB), Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) rəsmi sənəd və hesabatlarına, statistik göstəricilərinə istinad edilmişdir. Tədqiqat işində müqayisəli və statistik təhlil, ümumiləşdirmə, sistemləşdirmə, korrelyasiya matrisi metodlarından istifadə olunmuşdur.

Nəticələr və müzakirə

Azərbaycanda İKT infrastrukturunun inkişaf səviyyəsi

İqtisadiyyatın rəqəmsallaşma səviyyəsi İKT infrastrukturunu təşkil edən müxtəlif göstəricilər əsasında ölçülür və qiymətləndirilir. İKT infrastrukturunu iqtisadiyyatın

rəqəmsallaşmasının əsasını təşkil edir. Azərbaycanda mobil rabitə bazarı innovativ və sürətlə inkişaf edən xidmət sahəsidir. Bu sfera, həm də İKT sektorunun ən çox gəlir yaradan segmentidir. Belə ki, mobil telefon xidmətlərinin həcmi 2019-cu ildə – 912,2 milyon manat, 2020-ci ildə – 940,5 milyon manat, 2021-ci ildə – 981 milyon manat, 2022-ci ildə – 1044,2 milyon manat, 2023-cü ildə isə 1163,3 milyon manat təşkil etmişdir [2, s.8]. Göründüyü kimi, xidmətlərdən əldə edilən gəlirlərin həcmi davamlı olaraq artmışdır.

Cədvəl 1.

Azərbaycanda mobil rabitə üzrə göstəricilər

	2019	2020	2021	2022	2023
Mobil telefon xidmətlərinin həcmi, milyon manat	912,2	940,5	981,0	1044,2	1163,3
Mobil telefon abunəçilərinin sayı, min abunəçi	10750,3	10,344,3	10817,1	11068,1	10998,2
Əhalinin hər 100 nəfərinə düşən mobil telefon abunəçiləri, abunəçi	109	104	108	110	108
Mobil rabitə ilə əhatə olunmuş ərazidə yaşayan əhalinin ölkə əhalisinin ümumi sayında xüsusi çəkisi, %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Mobil telefondan istifadə etmiş əhalinin xüsusi çəkisi, %	86,9	89,1	89,9	90,5	91,3
Smartfondan istifadə edən əhalinin ölkə üzrə bütün əhalinin sayında xüsusi çəkisi, %	79	79,9	80,8	81,9	84,3
Mobil rabitə tarifi, a/b ÜMG-nin %-i, (70 dəq. zəng+20 SMS)	0,99	0,87	1,25	0,57	0,42

Mənbə [2, s.8, s.13; 1, s.9-10, s.28; 21] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Statistik göstəricilərə əsasən, mobil telefon xidmətləri ölkənin bütün əhalisi üçün əlçatandır. Mobil şəbəkə ilə əhatə olunmuş ərazidə yaşayan əhalinin ölkə əhalisində xüsusi çəkisi 100%-dir. Mobil telefon abunəçilərinin sayı, demək olar ki, 11 milyondur. Artıq bir neçə ildir ki, (2011-ci ildən başlayaraq) mobil abunəçilərin sayı əhalinin ümumi sayını üstələməkdədir. Hər 100 nəfərə düşən mobil telefon abunəçilərinin sayı 2023-cü ildə 108 təşkil etmişdir. Bu isə o deməkdir ki, əhalinin hər 100 nəfərdən 8-i əlavə mobil nömrəyə sahibdir. Cədvəl 1-in məlumatlarından da göründüyü kimi, respublikada əhalinin böyük əksəriyyəti mobil telefondan istifadə edir. Bu göstərici 2019-2023-cü illərdə davamlı olaraq artmış və 91,3%-ə çatmışdır. Eləcə də, mobil telefona malik olan şəxslərin də getdikcə daha çoxu məhz ağıllı telefonlardan istifadəyə üstünlük verir. Nümunə üçün deyək ki, təhlil dövrü ərzində ölkə əhalisinin sayında smartfonlardan istifadə etmiş əhalinin payı 5%-dən çox artaraq 84,3%-ə yüksəlmişdir.

Son beş il ərzində mobil rabitə tariflərində enmələr olmuşdur. 2023-cü ildə bu növ tarif ən aşağı həddə düşmüş və adambaşına düşən Ümumi Milli Gəlirin (ÜMG) 0,42%-nə bərabər olmuşdur. Bu o deməkdir ki, həmin il insanlar bir ay ərzində 70 dəqiqə zəng və 20 SMS üçün 2,51\$ (4,26 manat) ödəməli olublar. Sabit telefon rabitəsi ölkənin İKT infrastrukturunun tərkib hissələrindəndir. Bu rabitə növü ölkə ərazisinin böyük hissəsini əhatə edir. Sabit telefon xidmətlərinin geniş yayılmasına baxmayaraq, bu növ telefon istifadəçilərinin sayı tədricən azalmaqdadır. Əgər respublikada 2019-cu ildə 1499,9 min nömrə olmuşdursa, bu say 96,4 min nömrə azalaraq 2023-cü ildə 1403,5 min nömrəyədək enmişdir. Hər 100 nəfərə düşən sabit telefon abunəçilərinin sayı da bu dövrdə 15-dən 14-ə düşmüşdür. Sabit telefon şəbəkəsindən istifadə üzrə belə azalma məhz mobil texnologiyaların inkişafı nəticəsində baş vermişdir. Daha sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunan mobil telefon və mobil genişzolaqlı internet xidmətləri ölkə üzrə daha geniş əhatə dairəsinə malik olduğundan insanlar da belə rabitəyə üstünlük verirlər. Nəticədə, sabit telefon xidmətlərinə tələbat azalır. İnternet sektorunun inkişafı iqtisadiyyatın rəqəmsallaşma səviyyəsinin ən əsas göstəricisidir. Son illərdə ölkədə internet sahəsi sürətlə inkişaf etməkdədir. Azərbaycanda 150-dən çox dövlət və özəl operator və provayderlər tərəfindən internet xidmətləri göstərilir [10]. İnternet xidmətlərinin göstərilməsindən əldə edilən gəlirlərin də həcmi ilbail

artmaqdadır. Belə ki, ölkədə internet xidmətlərindən əldə olunmuş gəlirlərin həcmi 2019-2023-cü illərdə davamlı olaraq yüksəlmiş, 157,1 milyon manatdan 364,9 milyon manata çatmışdır [2, s.8]. Bu isə həmin dövrdə 2,3 dəfə artımın olması deməkdir.

Cədvəl 2.

Azərbaycanda internet sektoru üzrə göstəricilər

	2019	2020	2021	2022	2023
İnternet xidmətlərinin həcmi, mln. manat	157,1	199	249	276	365
Hər 100 nəfərə düşən internet istifadəçilərinin sayı, nəfər	81	85	87	88	89
Hər 100 nəfərə düşən genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayı, nəfər	77	83	85	88	89
Sabit genişzolaqlı internet abunəçilərinin sayı, min abunəçi	897,2	1159,9	1291,3	1441,5	1697,9
Hər 100 nəfərə düşən sabit genişzolaqlı internet abunəçilərinin sayı, abunəçi	9,1	11,6	12,9	14,3	16,7
Bir istifadəçi üçün beynəlxalq internet kanalının həcmi, kbit/s	111,1	181,5	198,6	222,9	311,5
Beynəlxalq internet kanalının həcmi, Gbit/s	1074,8	1767,6	1943,4	2197,3	3071,3

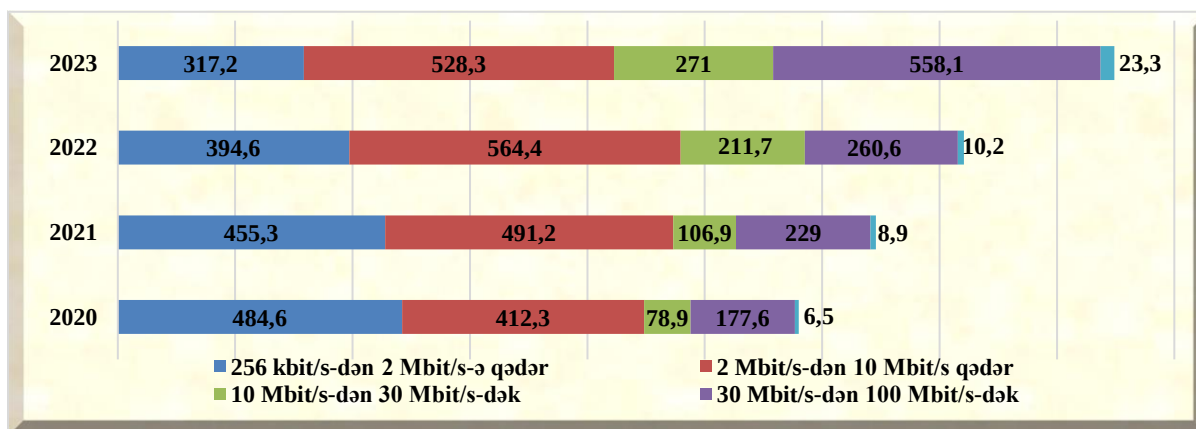
Mənbə [1, s.9, s.14; 2, s.8, s.14] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Respublikada internetdən istifadə etmiş əhəlinin sayı davamlı olaraq artmaqdadır. Belə ki, son 5 il ərzində əhəlinin hər 100 nəfərinə düşən internet istifadəçilərinin sayı 81-dən 89-a yüksəlmişdir ki, bu da dünya üzrə orta göstəricidən (67,4) nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksəkdir. 100 nəfərə düşən genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayı da 89 təşkil edib. Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, son iki ildə internet istifadəçilərinin hamısı genişzolaqlı internet istifadəçiləri olmuşdur. Sabit genişzolaqlı internet abunəçilərinin sayı durmadan artmaqdadır. Məsələn, 2019-cu ildə ölkədə internet abunəçilərinin sayı 897,2 min təşkil etmişdir. Artıq 2023-cü ilə bu göstərici 1,9 dəfə yüksəlmiş, yəni 800,7 min yeni şəxs internet abunəçisi kimi bazara daxil olmuşdur. Nəticədə bu növ internet abunəçilərinin sayı 1697,9 minə çatmışdır. Buna müvafiq olaraq, 100 nəfərə düşən sabit genişzolaqlı internet abunəçilərinin sayı da 16,7 olmuşdur.

İnternet infrastrukturunun əsas tərkib hissələrindən biri beynəlxalq internet kanalının həcmi göstəricisidir. Rəqəmlərə nəzər saldıqda görmək olur ki, respublikada 2019-2023-cü illər ərzində beynəlxalq internet kanalının ümumi həcmində 2,9 dəfəyədək artım qeydə alınmışdır. Bu göstərici 1074,8 Gbit/s-dən 3071,3 Gbit/s-dək genişlənmişdir. Eynilə bir internet istifadəçisinə düşən beynəlxalq internet kanalının həcmi də 2,8 dəfə artaraq 111,1 kbit/s-dən 311,5 kbit/s-dək çoxalmışdır. Diaqram 1-də 2020-2023-cü illərdə respublikada internet sürətlərinin təsnifi əsasında internet abunəçilərinin sayı haqqında məlumatlar əks olunub. Rəqəmlərə nəzər yetirdikdə, 256 kbit/s-dən 2 Mbit/s-ə qədər sürətli internetə qoşulmuş abunəçilərin sayının getdikcə azaldığını görmək mümkündür. Əgər 2020-ci ildə ümumi genişzolaqlı internet abunəçilərinin 41,8%-i 2 Mbit/s-ə qədər sürətli internetdən istifadə etmişdirsə, bu göstərici ilbəil azalaraq 2023-cü ildə 18,7%-ə düşmüşdür. Eləcə də, 2-10 Mbit/s aralığında olan sürətli internetdən istifadə edən internet abunəçilərinin sayı 2020-2022-ci illərdə davamlı artsa da, 2023-cü ildə əvvəlki ilə nəzərən 36,1 min nəfər az olmuşdur. Buna paralel olaraq, daha yüksək sürətli internetdən istifadə üzrə artım meyilləri müşahidə edilmişdir. Diaqramın təsvirinə əsasən demək olar ki, 4 il müddətində 10 Mbit/s-dən 30 Mbit/s-dək sürətli internetdən istifadə etmiş abunəçilərin sayında 3,4 dəfə artım baş vermişdir. Abunəçi sayında əvvəlki il ilə müqayisədə ən yüksək artım 2023-cü ildə 30 Mbit/s-dən 100 Mbit/s-dək sürətdən istifadə üzrə qeydə alınmışdır. Belə ki, həmin vaxt 2022-ci ilə nəzərən 297,5 min daha çox abunəçi qeyd edilən sürətdən istifadəyə üstünlük vermişdir. Bu da 558,1 min istifadəçi deməkdir. Eyni zamanda, 100 Mbit/s və daha yüksək sürətli internetdən istifadə edən genişzolaqlı internet abunəçilərinin xüsusi çəkisi də artaraq 6,5 min nəfərdən 23,3 min nəfərə çatmışdır. 2023-cü ildə ümumi internet abunəçilərinin 1,4%-ni təşkil etmişdir (diaqram 1).

Diaqram 1.

Ölkədə internetə qoşulma sürətinə görə genişzolaqlı internet abunəçilərinin sayı, min abunəçi

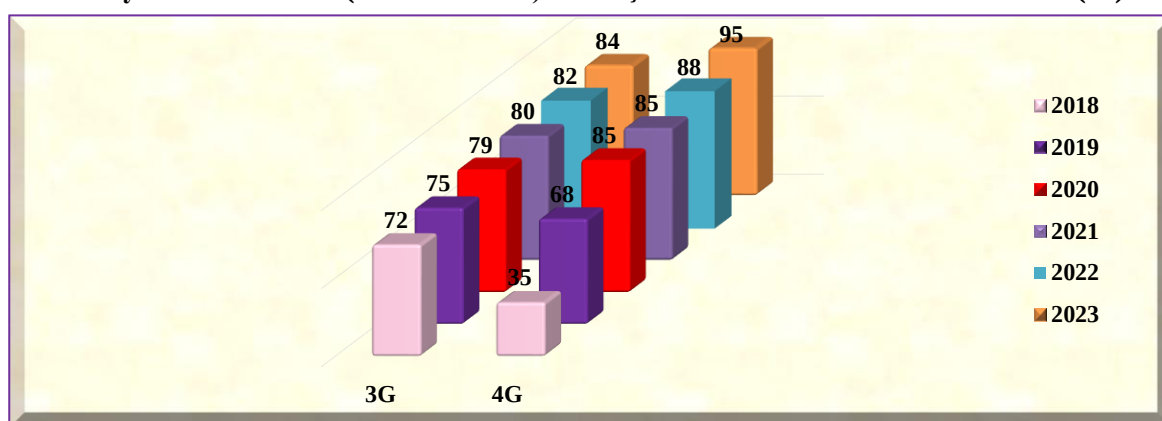

Mənbə [2, s.14] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Ölkədə mobil genişzolaqlı internet abunəçilərinin sayının dinamik artımı müşahidə olunur. Bu növ internet abunəçilərinin sayı 2021-ci ildə bir il əvvələ nəzərən 8,8%, 2022-ci ildə 16,1%, 2023-cü ildə isə 10,3% çoxalmış və 8,8 milyon abunəçi təşkil etmişdir. Həmin il hər 100 nəfərə düşən abunəçi sayı 86,7-yə bərabər olmuşdur. Statistik göstəricilərə nəzər saldıqda, 2018-2023-cü illər ərzində 3G şəbəkəsi ilə əhatə olunmuş ərazilərdə yaşayan əhəlinin ölkə üzrə ümumi əhəlinin sayındakı xüsusi çəkisinin 12% artaraq 72%-dən 84%-ə yüksəldiyini görmək mümkündür. Lakin son bir neçə il ərzində 4G mobil internet istifadəçilərinin sayının daha sürətli artımı müşahidə olunmuşdur. Hətta 2020-ci ildən başlayaraq 4G-nin əhəli üzrə əhatə dairəsi 3G-ni üstələmişdir. Bu fərq təhlilin sonuncu ilində xüsusilə nəzərə çarpır. Belə ki, 2023-cü ildə ölkə əhəlisinin 95%-i LTE (Long-Term Evolution) və WiMAX (Worldwide Interoperability for Microwave Access) texnologiyasına əsaslanan mobil xidmətlərdən yararlanmışdır (Diaqram 2). Azərbaycan bu nəticə ilə dünya üzrə orta göstəricini də (90,1%) ötmüşdür.

Diaqram 2.

Azərbaycanda 3G və 4G (LTE/WIMAX) mobil şəbəkəsinin əhəli üzrə əhatə dairəsi (%)

Mənbə [1, s.12] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

4G şəbəkəsinə üstünlük verən internet istifadəçilərinin sayının artması mobil operatorların LTE texnologiyası üzərində çalışan stansiyalarının sayını artırması ilə əlaqədardır. Məsələn, Azercell MMC-nin 4G baza stansiyalarının ümumi sayı 2022-ci ildə 3124 olduğu halda, 2023-cü ildə bir qədər də artaraq 3431-ə çatmışdır. Bakcell-in 8000-dən artıq 4G baza stansiyaları vardır.

Nar-ın 2021-ci ildə LTE baza stansiyalarının sayı 2849 təşkil etmişdir [7, s.23]. Ümumilikdə, 2,2 milyon abunəçisi olan operatorun 4G internet istifadəçilərinin sayı 1,4 milyondur. Mobil operatorlar işğaldan azad olunmuş ərazilərdə də internet infrastrukturunun qurulmasında yaxından iştirak edirlər. Bu məqsədlə baza stansiyalarının sayını artırırılar. Məsələn, Qarabağda ilk mobil infrastrukturunu Azercell şirkəti yaradıb. Onun hazırda Qarabağda 4G texnologiyasına əsaslanan 153 baza stansiyası fəaliyyət göstərməkdədir [5]. Bakcell bu ərazilərdə infrastrukturun inkişafına 23 milyon manat investisiya yatırmışdır. Onun baza stansiyalarının sayı 120-ni keçmişdir. Qarabağın dirçəlişinə davamlı dəstək göstərən “Nar” mobil operatoru tərəfindən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə, ümumilikdə, 100-dən çox baza stansiyası inşa etdirilərək istifadəyə verilmişdir [8].

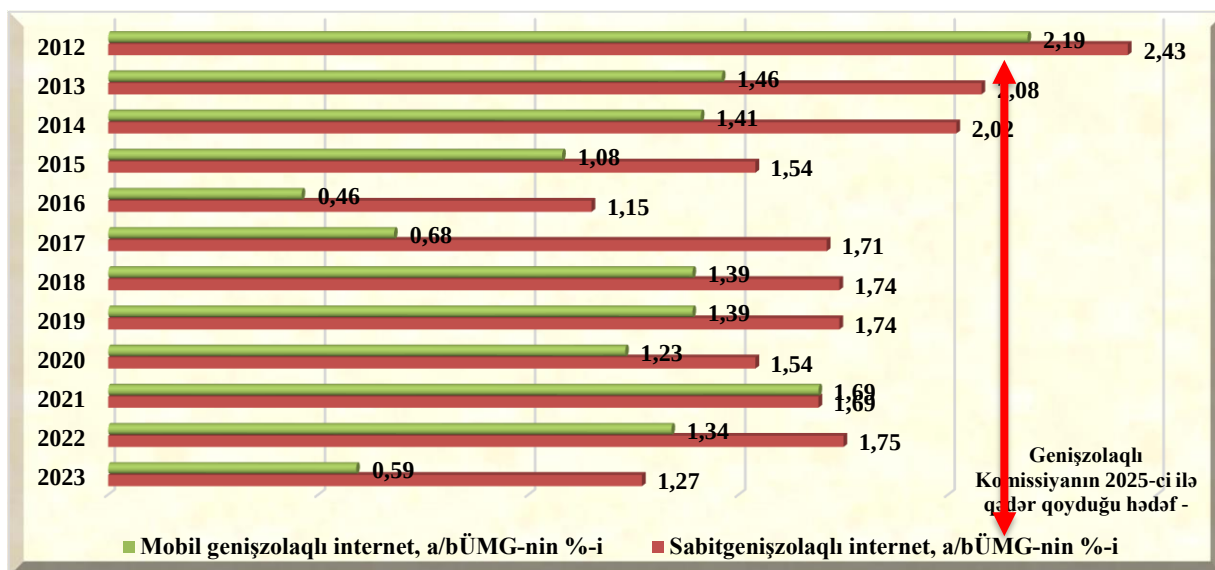
Hazırda dünyanın əksər ölkələrində sonuncu nəsil mobil şəbəkə texnologiyası olan 5G tətbiq edilməkdədir. Azərbaycanda 5G ilə bağlı statistik rəqəmlərə, hələ ki, rast gəlinmir. Lakin qeyd edilməlidir ki, respublikada ilk dəfə olaraq Azercell mobil operatoru 2022-ci ildə 5G şəbəkəsini pilot layihə kimi işə salmışdır [4]. Bunun ardınca isə 2023-cü ildə Bakcell və Nar şirkətləri 5G texnologiyasını test rejimində istifadəyə vermişlər [6; 9]. Respublikada 5G-nin tam şəkildə tətbiqi hələ ki, baş verməmişdir. 3 sayılı diaqramda respublikada sabit və mobil genişzolaqlı internet tariflərinin 2012-2023-cü illərdə dəyişməsi əks olunmuşdur. Tariflər adambaşına düşən orta aylıq ÜMG-nin faizi kimi ifadə edilir. Ölkədə sabit genişzolaqlı internet tarifləri üzrə, əsasən, enmələr müşahidə edilmişdir. Həmçinin, bu illər ərzində tariflərin həcmi dünya üzrə orta göstəricidən aşağı olmuşdur. Təhlil dövründə tariflər üzrə ən yüksək göstərici 2012-ci ildə (2,43%), ən aşağı göstərici isə 2016-cı ildə qeydə alınmışdır (1,15%). Məlumat üçün deyək ki, insanlar 2012-2017-ci illərdə 1GB-lıq, 2018-2021-ci illərdə 5GB-lıq aylıq internet üçün 10 manat pul ödəmişlərsə, son 2 ildə bu xərc 13 manat təşkil etmişdir. Bu isə onunla əlaqədardır ki, respublikada 2022-ci ilə qədər dövlət operatorları 1 Mbit/s və qiyməti 10 manat olan internet paketi təklif edirdilər. Lakin artıq belə bir paket ləğv edilmişdir. Əvəzində isə daha sürətli, yəni 4 Mbit/s sürətli internet 13 manata təklif edilir [3, s.23].

Mobil genişzolaqlı internet tarifləri 2012-2023-cü illərdə dəyişkən xarakterə malik olmuşdur. Əvvəlki ilə nəzərən ən böyük azalmalar 2016-cı ildə (2,35 dəfə) və 2023-cü ildə (2,27 dəfə) baş vermişdir. Mobil genişzolaqlı internet üzrə ay ərzində 2 GB-lıq datadan istifadə üçün ödənilən məbləğ 2022-ci ildə 10 manatdan 2023-cü ildə 6 manatadək enmişdir.

Ümumilikdə, 12 il ərzində sabit genişzolaqlı internet tariflərinin həcmində 1,9 dəfə, mobil genişzolaqlı internet tariflərinin həcmində isə 1,6 dəfə azalma baş vermişdir. O da qeyd edilməlidir, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Genişzolaqlı Komissiyanın 2025-ci il üçün müəyyən etdiyi hədəfə müvafiq olaraq, genişzolaqlı internet xidmətləri üçün tariflər adambaşına düşən orta aylıq ÜMG-nin 2%-dən aşağı olmalıdır [24, s.17]. Diaqram 3-dən də göründüyü kimi, Azərbaycan 2013-cü ildən mobil genişzolaqlı, 2015-ci ildən isə sabit genişzolaqlı internet tarifləri üzrə bu hədəfə nail olmuşdur.

Diagram 3.

Azərbaycanda sabit və mobil genişzolaqlı internet tariflərinin dinamikası

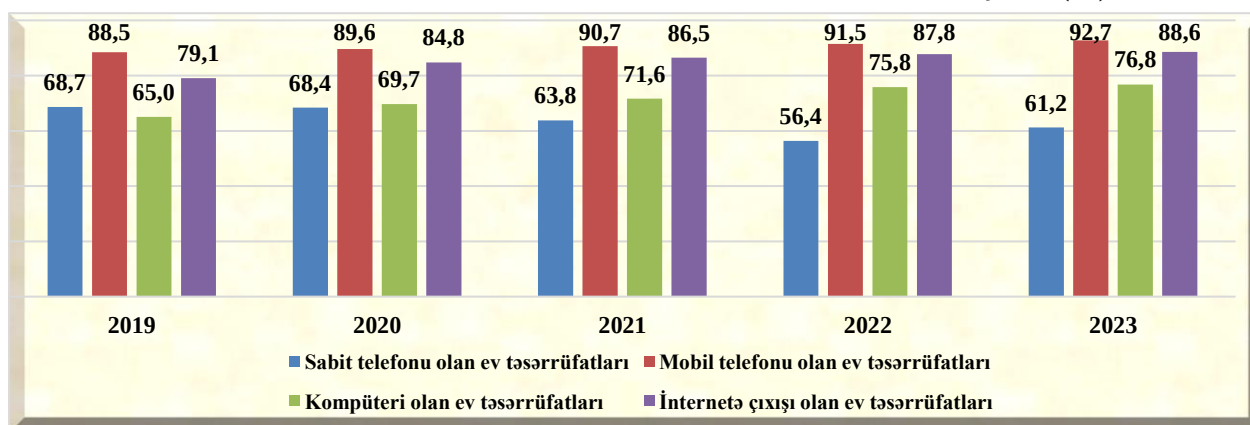
Mənbə [15; 17] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Azərbaycanda ev təsərrüfatlarının İKT-dən istifadəsi səviyyəsi

Hazırda Azərbaycanda ev təsərrüfatları tərəfindən İKT-nin mənimsənilməsi və istifadəsi genişlənməkdədir. Bunu 4 sayılı Diaqramda Azərbaycanda bütün ev təsərrüfatlarının tərkibində İKT-si olan ev təsərrüfatlarının payı haqqında məlumatların öz əksini tapdığı 2019-2023-cü illərin göstəricilərinin müqayisəsindən aydın görmək mümkündür. Bu illər ərzində ölkədə bütün ev təsərrüfatlarında yalnız sabit telefonu olanların xüsusi çəkisində azalma müşahidə edilmişdir. Qeyd edilən göstərici 5 ildə 7,5% azalmışdır. Bu isə hər yerdə əlçatan olan mobil rabitə xidmətlərinin istifadəsinin genişlənməsi ilə izah oluna bilər. Göründüyü kimi, həmin dövrdə mobil telefonu olan ev təsərrüfatlarının payı 4,2% artaraq 92,7%-ə çatmışdır. Azərbaycanda təhlil dövründə ev təsərrüfatlarının kompüterlə təmin olunma səviyyəsində 11,8% artım qeydə alınmış və bu göstərici 2023-cü ildə 76,8% təşkil etmişdir. Eynilə, respublikada evdə internetə çıxış imkanları üzrə də müsbət tendensiya nəzərə çarpır. Başqa sözlə desək, 2023-cü ildə 2019-cu ilə nəzərən 9,5% daha çox ev təsərrüfatı internetə çıxış əldə etmişdir ki, bu da 88,6% deməkdir (diaqram 4).

Diagram 4.

İKT-si olan ev təsərrüfatlarının bütün ev təsərrüfatlarında xüsusi çəkisi (%)

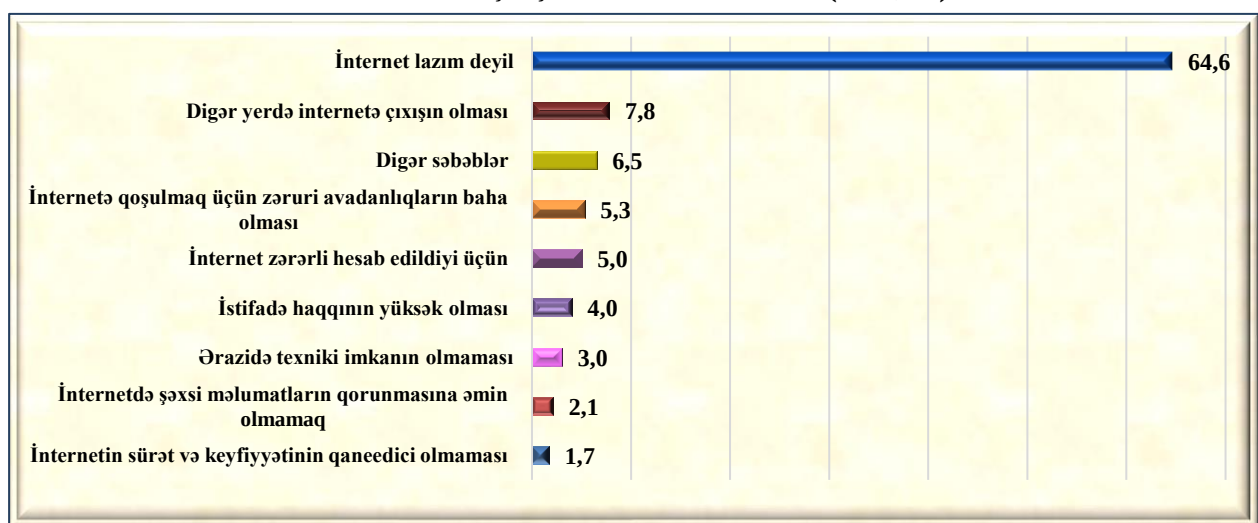

Mənbə [1, s.15] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Azərbaycanda hələ də internetə çıxışı olmayan ev təsərrüfatları qalmaqdadır. 5 sayılı Diaqramda ölkəmizdə 2023-cü ildə mənzillərdə internetə çıxışın olmaması səbəbləri ilə bağlı rəqəmlər təsvir edilib. Ev təsərrüfatlarının böyük əksəriyyəti (64,6%) internetin olmamasını məhz ona ehtiyacın duyulmaması ilə izah ediblər. Bir qismi isə (7,8%) başqa yerdə qoşula bilməsi səbəbindən evə interneti çəkdirməyi lazım bilmir. Xidmət haqqının yüksək olması (4%) və internetə qoşulmaq üçün zəruri olan avadanlıqların bahalıqı da (5,3%) ev təsərrüfatları üçün müəyyən əngəllər yaradır. Ölkənin bəzi ərazilərində texniki imkanların olmaması halları da internetə qoşulma istiqamətində mövcud olan əsas maneələrdəndir (3%). İnterneti zərərli hesab edənlər də vardır (5%).

Diaqram 5.

Evdə internetə çıxışın olmaması səbəbləri (2023, %)

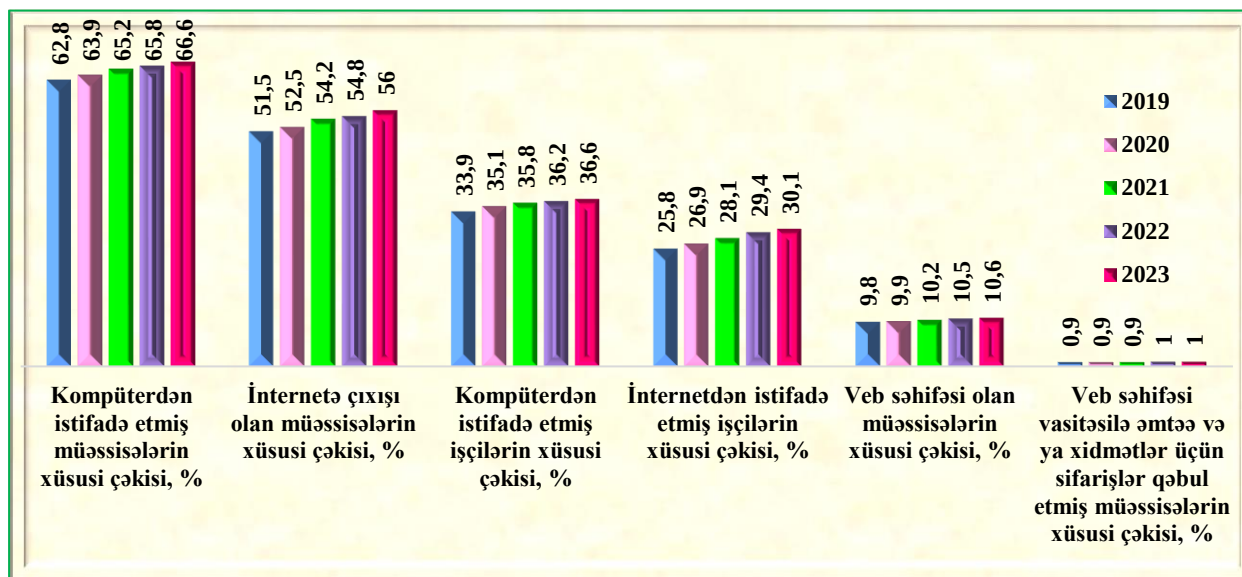
Mənbə [1, s.39] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Azərbaycanda müəssisələrin İKT-dən istifadə dərəcəsi

Azərbaycanda son illərdə müəssisələrin İKT-dən istifadə səviyyəsi əvvəlki illərə nəzərən aşağı temple də olsa, yüksəlməkdədir. Məsələn, 2019-2023-cü illərdə fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrin ümumi sayında kompüterdən istifadə etmiş müəssisələrin xüsusi çəkisi 3,8% artmış və 66,6% təşkil etmişdir. Bu isə 16094 müəssisənin kompüterdən istifadə etməsi deməkdir. Təhlilin əhatə etdiyi dövrdə bütün müəssisələrin tərkibində internetə çıxışı olan müəssisələrin də payında artım (4,5%) qeydə alınmışdır. Belə ki, 2023-cü ildə 56% və ya 13522 vahid müəssisənin internetə çıxışı olmuşdur. Belə nəticəyə gəlmək olur ki, respublikada fəaliyyət göstərən müəssisələrin yarı hissəsi internetə qoşulmuşdur. Bu isə yüksək göstərici deyildir. Eləcə də, 5 il ərzində ölkədə fəaliyyət göstərmiş müəssisələrdə işləyən işçilərin siyahı sayına nisbətə kompüterdən istifadə etmiş işçilərin xüsusi çəkisi 33,9%-dən 36,6%-ə, internetdən istifadə etmiş işçilərin xüsusi çəkisi isə 25,8%-dən 30,1%-dək yüksəlmişdir. Yəni, 2023-cü ildə 314,7 min işçi kompüterdən, 258,7 min işçi isə internetdən istifadə etmişdir. İşçilərin İKT-dən istifadə səviyyəsi ilə bağlı rəqəmlər də qənaətbəxş deyildir. Müəssisələrin müəyyən bir qismi özlərinin veb sahifələrinə malikdirlər. Rəsmi statistik məlumatlara görə, ölkə üzrə fəaliyyət göstərən müəssisələrin ümumi sayında veb sahifəsi olan müəssisələrin payı stabil artım nümayiş etdirmişdir. Bu rəqəm 2019-cu ildə 9,8% olduğu halda ilbəil artaraq 2023-cü ildə 10,6%-ə çatmışdır. Bununla da, təhlilin sonuncu ilində veb sahifəsi olan müəssisələrin sayı 2561 vahid təşkil etmişdir.

Diaqram 6.

Azərbaycanda müəssisələrdə İKT-dən istifadə göstəriciləri (%)

Mənbə [1, s.52-54] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Azərbaycanda internetdən istifadə edən müəssisələrin tərkibində veb sahifəsi vasitəsi ilə əmtəə və ya xidmətlər üçün sifarişlər qəbul etmiş müəssisələrin xüsusi çəkisi 2019-2021-ci illərdə 0,9%, 2022-2023-cü illərdə isə 1% təşkil etmişdir. Məlumatlar bu növ müəssisələrin sayının aşağı templə artdığını göstərir. Daha dəqiq desək, 2019-cu ildə internetdən istifadə etmiş 12439 müəssisənin 112-si, 2020-ci ildə 12676 müəssisənin 114-ü, 2021-ci ildə 13102 müəssisənin 118-i, 2022-ci ildə 13252 müəssisənin 132-si, 2023-cü ildə isə 13522 müəssisənin 135-i özünün veb saytlarından istifadə etməklə məhsul və xidmətlərini reallaşdırmışlar. Müəssisələr bu prosesdə mobil tətbiqetmələrindən də istifadə etmişlər (diaqram 6).

Azərbaycanda əhəlinin İKT bacarıqları səviyyəsi

İqtisadiyyatın rəqəmsallaşma səviyyəsinin qiymətləndirilməsi baxımından ölkədə əhəlinin İKT bacarıqları səviyyəsi üzrə mövcud vəziyyətin tədqiqi də əsas məsələlərdən biridir. İKT bacarıqları dedikdə, şəxsin rəqəmsal texnologiyalardan səmərəli istifadə etmək üçün tələb olunan bilik və bacarıqlara malik olması nəzərdə tutulur və müxtəlif bacarıq növləri tələb edən müəyyən fəaliyyətləri yerinə yetirib-yetirməməsi əsasında ölçülür. Əsasən tələb olunan meyarlar əhəlinin internetdən və kompüterdən istifadə bacarığı ilə əlaqədardır. Ölkəmizdə 2019-2023-cü illəri əhatə edən dövrdə kompüter və internetdən istifadə üzrə müsbət tendensiya olmuşdur. Belə ki, bu illər ərzində hər 100 nəfərə düşən internet istifadəçilərinin sayında 9,9%, kompüter istifadəçilərinin sayında isə 10,8% artım baş vermişdir. Bununla da, 2023-cü ildə əhəlinin hər 100 nəfərindən 89-u internet, 82-si isə kompüter istifadəçisi olmuşdur. Cədvəl 3-də Azərbaycanda əhəlinin İKT bacarıqları səviyyəsi ilə bağlı məlumatlar əks olunmuşdur. Statistik göstəricilər respublikada əhəlinin İKT bacarıqları səviyyəsini təşkil edən göstəricilərdə ilbəil artımın olduğunu göstərir. 2023-cü ildə kompüter istifadəçilərinin tərkibində əhəlinin daha böyük hissəsi, yəni 88,9%-i fayl və ya qovluğun sürətini çıxarmaq və ya yerini dəyişdirməyi, 79,4%-i sənəddə eyni məlumatın sürətinin çıxarılması və ya köçürülməsi üçün kopyalama və yapışdırmağı, 75,8%-i əlavə edilmiş fayllarla e-poçt göndərməyi bacarmışdır. Kompüter və digər cihazlar arasında faylların ötürülməsi bacarığına malik olanların payı 5 il ərzində 13,2%-dən 16,7%-ə qalxmışdır. Nisbətən sadə tapşırıqlar hesab edilən bu 4 bacarıq sadə bacarıqlar qrupuna aiddir. Təhlil dövründə standart bacarıqlara daxil olan elektron cədvəldə əsas formulalardan istifadə edilməsi göstəricisi 29,3%-

dən 40,1%-ə, təqdimat proqramından istifadə etməklə elektron təqdimatların yaradılması 10,5%-dən 16,2%-ə, əlavə cihazların kompüterə qoşulması 19,8%-dən 26,1%-ə, proqram təminatının yüklənməsi, quraşdırılması və konfigurasiyası 13,5%-dən 18%-ə yüksəlmişdir. Xüsusi proqramlaşdırma dilindən istifadə etmək yolu ilə kompüter proqramını yazmaq qabiliyyətinə malik əhəlinin sayı bu dövrdə ən çox artımla seçilir. Daha dəqiq desək, qabaqcıl bacarıq hesab edilən bu növ biliyə malik əhəlinin xüsusi çəkisi 2,4 dəfə çoxalmış və 5,6%-dək yüksəlmişdir (cədvəl 3).

Cədvəl 3.

Azərbaycanda əhəlinin İKT bacarıqları səviyyəsi (%)

İKT biliklərinə malik olan şəxslərin kompüter istifadəçilərinə xüsusi çəkisi (bilik növünə görə bölgüsü), %	2019	2020	2021	2022	2023
fayl və ya qovluğun üzünü çıxarmaq və ya yerini dəyişdirmək	83,8	84,9	87,5	88,6	88,9
sənəd daxilində eyni məlumatın yazılması və ya yerinin dəyişdirilməsi üçün surətini çıxarmaq	75,6	76,7	78,9	79,2	79,4
elektron poçt vasitəsilə faylların (sənəd, şəkil, video və s.) göndərilməsi	72,9	73,2	74,3	74,7	75,8
faylların kompüterdən digər qurğulara ötürülməsi	13,2	13,5	14,8	15,0	16,7
əlavə qurğuların kompüterə qoşulması (modem, kamera, printer və s.)	19,8	22,9	25,3	25,7	26,1
elektron cədvəllərdə əsas hesablama düsturlarından istifadə	29,3	33,4	36,3	36,6	40,1
proqram təminatının axtarışı, yüklənməsi, quraşdırılması və konfigurasiya edilməsi	13,5	15,2	17,5	17,6	18,0
elektron təqdimatların hazırlanması	10,5	12,7	15,4	15,7	16,2
xüsusi proqramlaşdırma dilindən istifadə etməklə kompüter proqramının yazılması	2,3	3,5	4,2	5,0	5,6

Mənbə [1, s.24-25] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Təhlillər əsasında belə qənaətə gəlmək olur ki, son illərdə Azərbaycanda əhəlinin İKT bacarıqları səviyyəsi yüksəlməkdədir. Bu bacarıqlar ölkədə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan və bəzi ölkələrdə İKT infrastrukturunu göstəricilərinin müqayisəli təhlili

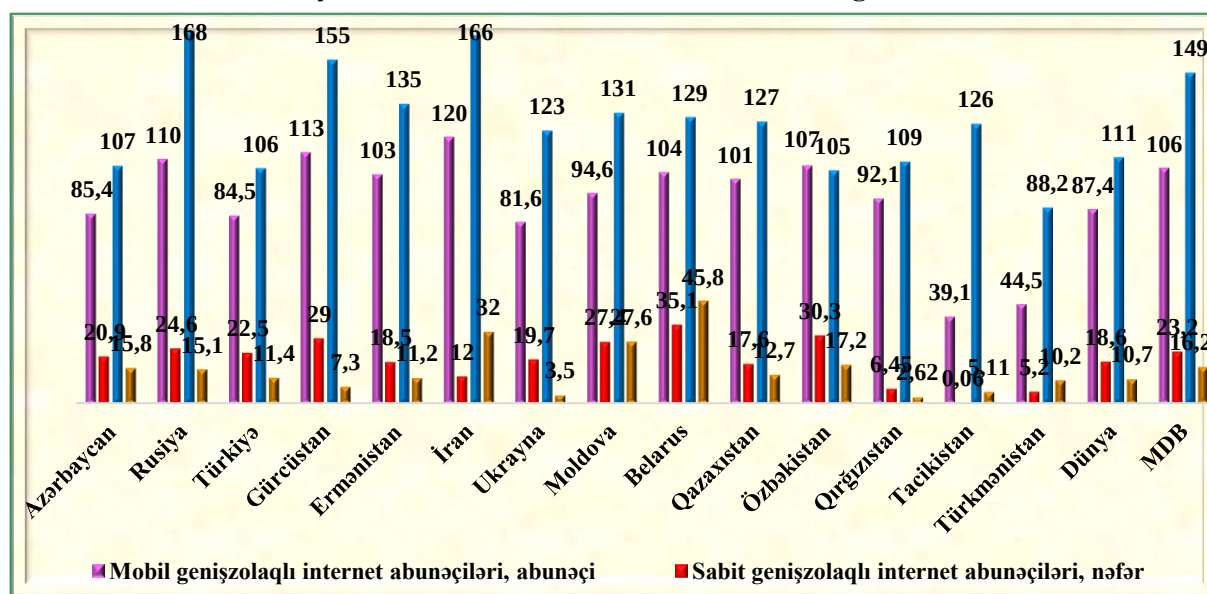
Bu bölmədə Azərbaycan və bəzi seçilmiş ölkələrdə İKT infrastrukturunu göstəricilərinin müqayisəli təhlili aparılmışdır. Belə təhlillər həmin dövlətlərin iqtisadiyyatlarının rəqəmsallaşması baxımından inkişaf səviyyəsini və həmçinin, onların texnoloji potensialını dəyərləndirmək üçün bir vasitədir. Diaqram 7-də Azərbaycan və bəzi ölkələrdə hər 100 nəfər düşən İKT infrastrukturunu göstəriciləri təsvir edilmişdir. Müqayisələr zamanı telekommunikasiya sahəsində beynəlxalq nüfuzlu təşkilat olan Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının (BTİ) statistik rəqəmlərinə müraciət olunmuşdur. Düzdür, ölkəmizlə bağlı bəzi göstəricilərdə BTİ ilə ARDSK-nın təqdim etdiyi rəqəmlər arasında müəyyən fərqlər müşahidə olunur. Bununla belə, təhlilə daxil edilən ölkələr arasında aydın müqayisə aparılması məqsədilə vahid mənbə olması üçün BTİ-nin statistikasına seçilmişdir. Təhlildə yer alan 14 ölkə arasında əhəlinin hər 100 nəfərinə düşən mobil telefon abunəçilərinin sayının çoxluğuna görə Rusiya (168 nəfər) və İran (166 nəfər), azlığına görə isə Türkmənistan (88,2 nəfər) fərqlənir. Sabit telefon abunəçiləri üzrə ən yüksək göstərici Belarusda (45,8 nəfər), ən aşağı Ukrayna (3,5 nəfər) və Qırğızıstanda (2,6 nəfər) qeydə alınıb.

Mobil genişzolaqlı internet abunəçilərinin əhəlinin sayına nisbəti üzrə İran (120 abunəçi) və Tacikistan (39,1 abunəçi) müvafiq olaraq yüksək və aşağı göstəricilərlə seçilir. Sabit genişzolaqlı internet sahəsində ən yüksək rəqəm Belarusda (35,1 abunəçi), ən az isə Tacikistanda (0,06 abunəçi) nəzərə çarpır. Bu o anlama gəlir ki, Tacikistanda hər 10000 nəfərdən 6-sı sabit genişzolaqlı internet abunəçisidir. Ümumiyyətlə, Mərkəzi Asiya ölkələri İKT infrastrukturunu göstəriciləri üzrə bir qədər zəif nəticələrə malikdir. 2023-cü ildə 100 nəfərə düşən İKT infrastrukturunu göstəricilərinə görə Azərbaycanın 14 ölkə arasında reytingdə mövqeyi belə olmuşdur: mobil rabitə abunəçilərinin sayına görə – 11-ci, sabit telefon abunəçilərinin sayı üzrə – 5-ci, mobil genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayına görə – 10-cu, sabit genişzolaqlı internet

istifadəçilərinin sayına görə – 7-ci yer. Ümumilikdə, Azərbaycan hər 100 nəfərə düşən sabit telefon (15,8 nəfər) və sabit genişzolaqlı internet abunəçilərinin (20,9 nəfər) sayına görə dünya orta göstəricisini (müvafiq olaraq 10,7 və 18,6 nəfər) üstələsə də, mobil rabitə (107 nəfər) və mobil genişzolaqlı internet abunəçilərinin (85,4 nəfər) sayına görə dünya orta göstəricisindən (müvafiq olaraq 111 və 87,4 nəfər) bir qədər aşağı nəticə göstərmişdir.

Diagram 7.

Azərbaycan və bəzi ölkələrdə İKT infrastruktur göstəriciləri

Mənbə [16] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Cədvəl 4-də Azərbaycan və bəzi ölkələrdə 2023-cü ildəki rabitə tarifləri və qiymətləri ilə bağlı göstəricilər yer almışdır. Ölkələr iqtisadi inkişafı xarakterizə edən adambaşına düşən ÜMG-nin həcmnin çoxluğuna uyğun olaraq sıralanmışdır. Rabitə xidmətlərinə tətbiq olunan tariflər ölkədən ölkəyə dəyişir. Cədvəldə yer alan ölkələr arasında İran həm sabit genişzolaqlı (0,17%), həm mobil genişzolaqlı internet (0,16%), həm də mobil rabitə tarifi (0,05%) üzrə ən aşağı göstərici ilə diqqəti çəkir. Adambaşına düşən ÜDM-nə görə sırada ilk yerdə olan Rusiya hər 3 rabitə tarifi üçün aşağı olmasına görə 2-ci yerdədir. Belarus isə genişzolaqlı internet (sabit və mobil) üzrə 3-cü yeri bölüşür. Ən yüksək sabit genişzolaqlı internet tarifi Türkmənistan (6,37%) olmuşdur. Burada 2023-cü ildə əhali aylıq 5 GB internet üçün 42,9 dollar ödəyib. Tacikistanda da sabit genişzolaqlı internet tarifi kifayət qədər yüksək olub (5,33%). Həyat səviyyəsi göstəricisinə görə sonuncu sırada dayanan bu ölkədə həm mobil genişzolaqlı internet (4,4%), həm də mobil rabitə (3,07%) üzrə ən yüksək tariflər qeydə alınmışdır. Diagram 7 və Cədvəl 4-ün məlumatlarına diqqət yetirdikdə, rabitə xidmətləri üzrə yüksək qiymətlərin rast gəlinməsi ölkələrdə əsasən, həmin xidmət növləri üzrə abunəçilərin sayının da digər ölkələrə nisbətən az olduğunu görmək mümkündür. Məsələn, sabit genişzolaqlı internet tarifi yüksək olduğu Türkmənistan, Tacikistan və Qırğızıstanda bu növ internet abunəçilərinin sayı da azdır. Mobil genişzolaqlı internet üzrə də vəziyyət belədir (Türkmənistan və Tacikistan). Düzdür, istisna təşkil edən ölkə də vardır (İran).

Azərbaycan sabit genişzolaqlı internet tarifi üçün aşağı olmasına görə 5-ci, mobil genişzolaqlı internet tarifi üçün 4-cü, mobil rabitə üzrə isə 3-cü sıradadır. 2023-cü ildə ölkəmizdə sabit genişzolaqlı internet tarifi (1,27%) dünya orta göstəricisindən (2,7%) 2,1 dəfə aşağı olmuşdur. Bunu, həm də mobil genişzolaqlı internet tarifi də aid etmək olar. Belə ki, Azərbaycanda bu növ internet tarifi üçün həcmi (0,59%) dünya orta statistik göstəricisindən (1,2%) 2 dəfə daha az olub [19, s.29].

Cədvəl 4.

Azərbaycan və bəzi ölkələrdə rabitə qiymətləri (2023)

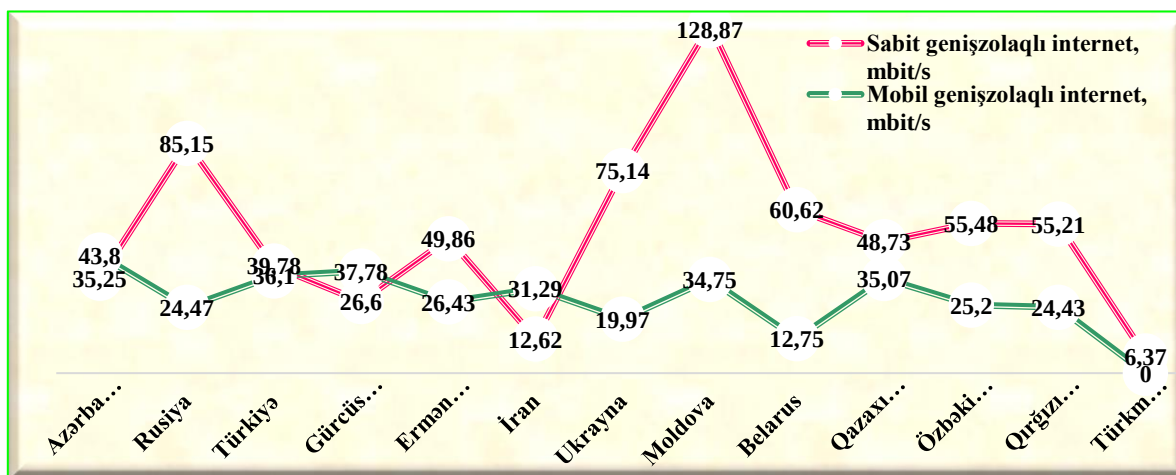
	a/b ÜMG, ABŞ \$	Sabit genişzolaqlı internet, 5GB		Mobil genişzolaqlı internet, 2GB		Mobil rabitə, 70 dəqiqə zəng+20 SMS	
		Tarif, a/b ÜMG-nin %/i	Qiymət, ABŞ \$	Tarif, a/b ÜMG-nin %/i	Qiymət, ABŞ \$	Tarif, a/b ÜMG-nin %/i	Qiymət, ABŞ \$
Rusiya	14250	0,58	6,17	0,38	4,07	0,27	2,88
Türkiyə	11650	1,47	10,3	0,69	4,8	0,68	4,71
Qazaxıstan	10940	1,06	8,91	0,84	7,11	0,43	3,61
Belarus	7780	0,65	3,72	0,57	3,26	0,66	3,74
Ermənistan	7330	3,28	20,7	0,82	5,17	0,82	5,17
Türkmənistan	7130	6,37	42,9	2,12	14,3	0,44	2,95
Azərbaycan	6680	1,27	7,65	0,59	3,53	0,42	2,51
Gürcüstan	6680	2,45	14,5	0,6	3,52	0,56	3,28
Moldova	6110	1,43	7,02	0,68	3,34	0,68	3,34
Ukrayna	5070	2,25	7,93	1,36	4,79	1,36	4,79
İran	4680	0,17	3,24	0,16	3,61	0,05	1,13
Özbəkistan	2360	4,19	7,7	0,71	1,31	0,5	0,91
Qırğızıstan	1700	4,79	5,87	0,93	1,14	1,4	1,71
Tacikistan	1440	5,33	5,5	4,44	4,58	3,07	3,17

Mənbə [12; 13;14; 27] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Düzündür, təhlillər son illərdə rabitə tariflərinin həcmində enmələrin olduğunu göstərsə də, həyat səviyyəsi göstəricilərini də nəzərə almaqla aparılan müqayisələr, ölkəmizdə tariflərin bir qədər yüksək olduğunu deməyə əsas verir. Məsələn, adambaşına düşən ÜDM-ə görə Rusiya (14250\$) və Belarus (7780\$) Azərbaycandan (6680\$) irəlidedir. Lakin, sabit genişzolaqlı internet üçün bir ay ərzində ölkəmizdə insanlar 7,65 dollar ödəyirlərsə, bu məbləğ Rusiyada 6,17 dollar, Belarusda isə 3,72 dollar təşkil edir. Eləcə də, mobil genişzolaqlı internet üzrə də oxşar vəziyyət müşahidə edilir. Belə ki, respublikada aylıq mobil genişzolaqlı internet üçün xidmət haqqı 3,53 dollar olubsa, Belarusda bu, 3,26 dollara bərabər olub. Qeyd edək ki, sabit genişzolaqlı internet qiymətinin adambaşına düşən orta aylıq ÜMG-nin 2%-dən aşağı olması ilə bağlı hədəfə nail olmayan dövlətlər vardır. Məsələn, bunlara Türkmənistan (6,37%), Tacikistan (5,33%), Qırğızıstan (4,79%), Özbəkistan (4,19%), Ermənistan (3,28%), Gürcüstan (2,45%) və Ukrayna (2,25%) aiddir. Mobil genişzolaqlı internet üzrə isə Tacikistan (4,4%) və Türkmənistanın (2,12%) adı qeyd edilə bilər. Göründüyü kimi, 2023-cü ildə 14 ölkənin 7-si sabit genişzolaqlı internet, 12-si mobil genişzolaqlı internetlə bağlı hədəfə çatmışdır (cədvəl 4). 8 sayılı Diaqramda 2023-cü ilin dekabr ayında Azərbaycan və bəzi ölkələrdə mobil və sabit genişzolaqlı internet sürətləri üzrə məlumatlar öz əksini tapmışdır. Universal və mənalı rəqəmsal bağlantıya nail olmaq üçün 2030-cu ilə qədər müəyyən edilmiş hədəflərdən biri sabit genişzolaqlı internet abunəçilərinin ən azı 10 Mbit/s və ya daha çox sürətə malik internetə çıxışının olmasıdır [24]. Göründüyü kimi, təhlildə yer alan 13 ölkədən yalnız Türkmənistan (6,37 mbit/s) bu hədəfə nail ola bilməmişdir. İran da orta sürətin zəif olması ilə seçilir (12,62 mbit/s). Ən yüksək sabit genişzolaqlı internet sürətinə isə Moldovada rast gəlinir – 128,87 mbit/s. Azərbaycan (35,25 mbit/s) bu növ internet sürətinə görə ölkələr arasında müqayisəli olaraq 10-cu yerdə dayanmışdır.

Diaqram 8.

Azərbaycan və bəzi ölkələrdə mobil və sabit genişzolaqlı internet sürətləri (mbit/s),
2023-cü ilin dekabr ayına olan vəziyyət

Mənbə [22] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Mobil genişzolaqlı internet sürətinə görə isə ölkəmiz təhlil edilən ölkələrdən öndədir (43,8 mbit/s). Dünya üzrə reytingdə isə 59-cu sırada olmuşdur. Azərbaycan bu göstərici ilə zəif mobil genişzolaqlı internet sürəti olan Belarusu 2,5 dəfə üstələmişdir (Diaqram 8).

İqtisadiyyatın rəqəmsallaşma səviyyəsinin qiymətləndirilməsi

Bu bölmədə fərqli indekslər və göstəricilərə istinad etməklə dünya ölkələri nümunəsində iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması səviyyəsi qiymətləndirilmişdir. Seçilmiş 148 ölkəyə həm inkişaf etmiş, həm inkişaf etməkdə olan, həm də zəif inkişaf etmiş ölkələr daxildir. Qiymətləndirmənin aparılması üçün korrelyasiya matrisi metodundan istifadə edilmişdir. Bu zaman aşağıdakı indeks və sub-indekslərə müraciət edilmişdir:

- Rəqəmsal İnkişaf Səviyyəsi İndeksi (RİSİ) – ölkələrin rəqəmsal inkişaf səviyyəsini ölçür. 100 bal – ölkələrin yüksək səviyyəli rəqəmsal inkişafa nail olduğunu, 0 bal isə əks təcrübəni göstərir.
- İKT-nin İnkişafı İndeksi (İİİ) – ölkələrdə rəqəmsal inkişafın mövcud vəziyyətini qiymətləndirir. 100 bal – rəqəmsal inkişafın yüksək, 0 bal isə zəif səviyyədə olmasına dəlalət edir.
- Milli Kibertəhlükəsizlik İndeksi (MKİ) – ölkələrin kibertəhlükəsizlik sahəsində mövcud vəziyyətini tədqiq edir. 100 bal – dövlətlərin kibertəhlükələrin qarşısını almaq və kiber insidentləri idarə etmək üzrə yüksək hazırlıq səviyyəsinin, 0 bal isə zəif təcrübənin olduğunu ifadə edir.
- Korrupsiya Qavrama İndeksi (KQİ) – dövlət sektorunun korrupsiyası səviyyəsini tədqiq edir. 0 bal – yüksək korrupsiyanın, 100 bal isə çox təmiz və şəffaf mühitin olduğunu ifadə edir.
- Onlayn Xidmətlər İndeksi (OXİ) – dövlət xidmətlərinin göstərilməsi üçün hökumətlər tərəfindən İKT-dən istifadəni ölçən göstəricidir. 1 bal – onlayn xidmət təminatının ən yüksək səviyyəyə, 0 bal isə ən aşağı səviyyəyə uyğun olduğunu ifadə edir.
- Telekomunikasiya İnfrastrukturı İndeksi (Tİİ) – telekommunikasiya infrastrukturunu üzrə göstəricilərin inkişaf vəziyyətini öyrənir. 1 bal – təkmil, 0 bal isə zəif telekommunikasiya infrastrukturunu səviyyəsinin uyğun olduğunu ifadə edir.

- Tənzimləyici Qurum sub-indeksi (TQS) – İKT sahəsində struktur və maliyyə baxımından ayrıca müstəqil tənzimləyici qurumunun olub-olmamasını öyrənir. Toplanılan bal 0-20 intervalındadır.
- İKT sektorunda rəqabət sub-indeksi (İKTSRS) – İKT sektorunda rəqabət səviyyəsini qiymətləndirir. Mümkün bal 0-28 aralığındadır.
- Adambaşına düşən ÜDM, 2023, cari ABŞ doll. (a/b ÜDM) – həyat səviyyəsini göstərən əsas makroiqtisadi göstəricilərdən biridir.

Cədvəl 5.

Dünya ölkələrində iqtisadiyyatın rəqəmsallaşma səviyyəsi üzrə bəzi göstəricilərin korrelyasiya matrisi metodu əsasında qiymətləndirilməsi

Göstəricilər	RİSİ, 2023	İİİ, 2024	MKİ, 2023	KQİ, 2023	OXİ, 2022	Tİİ, 2022	TQS, 2022	İKTSRS, 2022	a/b ÜDM, 2023
RİSİ, 2023	1								
İİİ, 2024	0,8670	1							
MKİ, 2023	0,7236	0,6155	1						
KQİ, 2023	0,7938	0,6340	0,5378	1					
OXİ, 2022	0,8114	0,6888	0,7910	0,6419	1				
Tİİ, 2022	0,9212	0,8956	0,6766	0,7315	0,7587	1			
TQS, 2022	0,2326	0,1469	0,3483	0,2581	0,3194	0,2554	1		
İKTSRS, 2022	0,4865	0,3739	0,4841	0,4417	0,5375	0,4916	0,4718	1	
a/b ÜDM, 2023	0,7663	0,5676	0,5228	0,7776	0,5738	0,6568	0,2249	0,3294	1

Mənbə [11; 18; 20, s.4-5; 23; 25, s.213-220; 26] əsasında müəllif tərəfindən hesablanıb.

Cədvəl 5-in məlumatlarından göründüyü kimi, dövlətlərin rəqəmsal inkişaf səviyyəsini ölçən Rəqəmsal İnkişaf Səviyyəsi İndeksi ilə İKT sektorunun inkişaf səviyyəsini tədqiq edən İKT-nin İnkişafı İndeksi arasında ($R=0,8670$) və Onlayn Xidmətlər İndeksi arasında ($R=0,8114$) müsbət və güclü asılılıq vardır. Telekommunikasiya İnfrastrukturuna İndeksi ilə belə bağlılıq daha yüksəkdir ($R=0,9212$). Bu da təbiiidir. Müqayisəli təhlillər və qiymətləndirmələr ölkələrin rəqəmsal inkişaf səviyyəsi ilə kibertəhlükəsizlik sahəsinin inkişafı arasında aydın əlaqənin olduğunu göstərir ($R=0,7236$ və $R=0,6155$). Yəni, rəqəmsallaşma artdıqca, elektron xidmətlərin göstərilməsi genişləndikcə ($R=0,7910$) buna müvafiq olaraq, kibertəhlükəsizlik tədbirləri də gücləndirilir. İqtisadiyyatların rəqəmsallaşma səviyyəsinin artması dövlət bölməsində şəffaflığın güclənməsinə, yəni korrupsiya hallarının azalmasına müsbət təsir imkanlarına malikdir ($R=0,7938$ və $R=0,6340$). Güclü telekommunikasiya infrastrukturuna sahib olan ölkələrdə təqdim edilən onlayn xidmətlər də yüksək səviyyədə olur. Bunu Telekommunikasiya İnfrastrukturuna İndeksi ilə Onlayn Xidmətlər İndeksi arasındakı asılılıq səviyyəsi ($R=0,7587$) ifadə edir. İKT sektorunda səmərəli rəqabət mühiti onlayn xidmətlərin də səmərəliliyini artırır ($R=0,5375$). Onlayn xidmətlərin inkişaf səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, dövlət sektorunda daha çox şəffaflıq hökm sürür ki, bu da hər iki göstərici arasında müsbət əlaqənin ($R=0,6419$) olduğunu göstərir. Bundan əlavə, dövlət bölməsində korrupsiya hallarının az olması üçün, ilk növbədə, möhkəm və etibarlı telekommunikasiya infrastrukturunun yaradılması vacib şərtlərdəndir ($R=0,7315$). Təhlillərə əsasən o da qeyd edilməlidir ki, İKT sektorunda münbit rəqabət mühiti bazarda çoxlu sayda operator, provayder və şirkətlərin daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə səbəb olur ki, bu da, öz növbəsində, ölkələrdə telekommunikasiya üzrə infrastruktur göstəricilərinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarır. Belə asılılıq hər iki göstərici arasında olan orta dərəcəli müsbət korrelyasiya əmsalından da ($R=0,4916$) görünür. Bunlarla yanaşı, İKT sektorunda rəqabət sub-indeksi ilə Milli

Kibertəhlükəsizlik İndeksi ($R=0,4841$) və Korrupsiya Qavrama İndeksi ($R=0,4417$) arasında da müsbət asılılıq nəzərə çarpır.

Cədvəldə əks olunan statistik göstəricilərə əsasən demək olar ki, Tənzimləyici Qurum sub-indeksi ilə İKT sektorunda rəqabət sub-indeksi arasında müsbət korrelyasiya əlaqəsi vardır və bu asılılıq orta dərəcəlidir ($R=0,4718$). Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, İKT sektoru struktur və maliyyə baxımından dövlət qurumundan asılı olmayan Müstəqil Tənzimləyici Qurum tərəfindən tənzimlənən ölkələrdə sektorda rəqabət mühiti daha səmərəli olur. Həmçinin o da qeyd edilməlidir ki, İKT sahəsində Müstəqil Tənzimləyici Qurumun mövcudluğu sektorda rəqabətin hökm sürməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, mütləq xarakter daşımır. Bu istisna təşkil edən ölkələrin olması ilə əsaslandırıla bilər. Adambaşına düşən ÜDM ölkələrin rəqəmsal inkişaf səviyyəsi ilə sıx bağlıdır ($R=0,7663$ və $R=0,5676$). Lakin o da vurğulanmalıdır ki, digər göstəricilərlə müqayisədə bu makroiqtisadi indikator ilə Korrupsiya Qavrama İndeksi arasında daha güclü bağlılıq vardır ($R=0,7776$). Bu isə onunla izah olunur ki, dövlət sektorunda korrupsiyasının az rast gəlinməsi və şəffaf mühitin mövcud olduğu dövlətlərdə gəlir səviyyəsi də yüksək olur. Həmçinin yüksək gəlir səviyyəsinə malik olan ölkələr telekommunikasiya infrastrukturuna daha çox yatırım edir ($R=0,6568$) və elektron xidmətlərini daha çox inkişaf etdirirlər ($R=0,5738$). Bu ölkələr, həm də kibertəhlükəsizlik sahəsində daha yaxşı uğurlara nail olanlardır ($R=0,5228$).

Nəticə

Cari tədqiqat işi Azərbaycan Respublikasında İKT infrastrukturunu və iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması üzrə mövcud vəziyyət və tendensiyaların təhlilinə, bir sıra İKT göstəriciləri, rəqəmsallaşma səviyyəsini ölçən indekslər üzrə bəzi ölkələrlə müqayisələrin və qiymətləndirmələrin aparılmasına həsr olunmuşdur. Rəqəmsallaşma səviyyəsinin yüksəldilməsinin başlıca yollardan biri İKT infrastrukturunun təkmilləşdirilməsidir. Təhlillərə əsasən belə nəticəyə gəlmək olur ki, son illər ərzində Azərbaycanda İKT infrastrukturunu sahəsində kifayət qədər mühüm irəliləyişlər olmuşdur. Lakin o da qeyd olunmalıdır ki, bu sahədə müsbət təcrübələrlə yanaşı, bəzi təkmilləşdirilməsi zəruri olan istiqamətlər də vardır.

Ölkədə son illərdə sabit telefon xidmətlərindən istifadə azalmaqdadır. Bu da, mobil texnologiyaların sürətli tərəqqisi, onların daha geniş əhatə dairəsinə malik olması, həmçinin mobil telefon xidmətlərinin daha əlçatan və sərfəli olmasından qaynaqlanır. Son dövrlərdə ölkəmizdə mobil genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayında artım qeydə alınmışdır. Təhlillər də göstərir ki, 3G və 4G mobil şəbəkəsinin əhatə dairəsi genişlənməkdədir. 5G isə hələ ki, sınaq rejimində istifadəyə verilmişdir. Həmçinin, smartfonlardan istifadə edən əhəlinin və bir istifadəçiyə düşən beynəlxalq internet kanalının həcmində də xüsusi çəkisi artmaqdadır. Bu amillər genişzolaqlı internetdən istifadə imkanlarını yüksəldir. Getdikcə internet istifadəçilərinin böyük əksəriyyəti yüksək sürətli internetdən istifadəyə üstünlük verir. 2023-cü ilin dekabr ayında Azərbaycanda sabit genişzolaqlı internet sürəti 35,25 mbit/s olmuşdur. Bununla da, ölkəmiz 2030-cu ilə qədər universal və mənalı rəqəmsal bağlantıya nail olmaq üçün müəyyən olunmuş hədəfə (sabit genişzolaqlı internet abunəçilərinin ən azı 10 Mbit/s və ya daha çox sürətə malik internetə çıxışının olması) çatmışdır. Mobil genişzolaqlı internet sürətinə görə isə ölkəmiz (43,8 mbit/s) təhlil edilən ölkələri qabaqlamışdır.

Azərbaycan BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf üzrə Genişzolaqlı Komissiyanın 2025-ci ilə qədər müəyyən etdiyi hədəfə – həm mobil genişzolaqlı, həm də sabit genişzolaqlı internet üzrə tariflərin adambaşına düşən orta aylıq ÜMG-nin 2%-dən aşağı olmasına artıq nail olmuşdur. Təhlillər son 12 il ərzində ölkəmizdə sabit genişzolaqlı internet tariflərinin həcmində 1,9 dəfə, mobil genişzolaqlı internet tariflərinin həcmində isə 1,6 dəfə azalma baş verdiyini deməyə əsas verir. Nəticədə, 2023-cü ildə əhəli ay ərzində mobil genişzolaqlı internet üzrə 2 GB-lıq datadan istifadə üçün 6 manat, sabit genişzolaqlı internet üzrə 5GB-lıq internet üçün isə 13 manat ödəmişdir. Eləcə

də, mobil rabitə tarifi son 5 ildə minimum həddə enmiş və 2023-cü ildə bir ay ərzində 70 dəqiqə zəng və 20 SMS üçün xidmət haqqı 4,3 manat təşkil etmişdir.

Rabitə tariflərinin həcmində enmələrin olmasına rəğmən, həyat səviyyəsi göstəricilərini də nəzərə almaqla bəzi ölkələrlə aparılan müqayisələr, Azərbaycanda hələ də tariflərin endirilməsi sahəsində əlavə işlərin görülməli olduğunu deməyə əsas verir. Məsələn, sabit genişzolaqlı internet üçün bir ay ərzində insanlar Rusiyada (14250\$) 6,17 dollar, Belarusda (7780\$) 3,72 dollar, Azərbaycanda (6680\$) isə 7,65 dollar ödəyirlər. Həmçinin, mobil genişzolaqlı internet üçün aylıq ödəniş ölkəmizdə 3,53 dollar olduğu halda, Belarusda 3,26 dollar təşkil edib. Bu isə internet üçün xidmət haqlarının bir qədər yüksək olduğunu göstərir. İKT-nin geniş yayılması gündəlik həyatda köklü dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Ölkəmizdə son illərdə İKT-yə tələb nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksəlmişdir. Araşdırmanın nəticəsində Azərbaycanda son illərdə ev təsərrüfatları tərəfindən İKT-dən istifadə sahəsində müsbət meyillərin olduğunu göstərir. Bu, xüsusilə kompüter və internetdən, mobil rabitədən istifadə üzrə baş vermişdir. Ailələrin İKT xərclərinin ümumi xərclərdəki xüsusi çəkisi dəyişkən dinamikaya malik olmuşdur.

Təhlillər internet şəbəkəsinə qoşulma xərclərinin ev təsərrüfatlarının ümumi xərclərində üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, hələ də ölkəmizdə müəyyən səbəblərdən internetə qoşulmayan ev təsərrüfatlarının olduğunu göstərir. Bu səbəblər, həm insanların şəxsi yanaşmaları (məsələn, interneti zərərli hesab etmə, zərurət duymamaq, şəxsi məlumatların qorunması ilə bağlı narahatlıq), həm xidmətlərin qiyməti (məsələn, istifadə haqqının və avadanlıqların baha olması), həm də texniki məsələlər (başqa yerdə internetə qoşula bilmə, texniki imkanların olmaması, sürət və keyfiyyətin aşağı səviyyəsi) ilə bağlı olmuşdur. Təhlillərin nəticəsinə əsasən demək olar ki, müəssisələrin İKT ilə təmin olunması səviyyəsi zəif tempdə artmaqdadır. Nümunə üçün, 2023-cü ildə Azərbaycanda müəssisələrin 66,6%-i kompüterdən istifadə etmiş, 56%-nin isə internetə çıxışı olmuşdur. Bundan əlavə, işçilərin İKT-dən istifadəsi üzrə göstəricilər daha aşağı olması ilə diqqəti çəkir. Belə ki, həmin ildə müəssisələrdə çalışanların 36,6%-i kompüterdən, 30,1%-i isə internetdən istifadə etmişdir. Lakin bununla yanaşı, son dövrlərdə veb sahifəsi olan və onun vasitəsi ilə əmtəə və ya xidmətlər üçün sifarişlər qəbul edən müəssisələrin xüsusi çəkisinin sabit tempdə də olsa, artması müsbət hal kimi vurğulana bilər.

Respublikada əhalinin İKT bacarıqları səviyyəsini təşkil edən bütün meyarlar üzrə 5 il ərzində artım baş vermişdir. Əhalinin böyük hissəsi kompüter və internet vasitəsilə sadə bacarıqlar qrupuna daxil olan nisbətən sadə tapşırıqları icra etməyi bacarır. Ümumilikdə, insanların İKT-dən geniş istifadəsi onların rəqəmsal bacarıqlarının artması kimi də səciyyələnir. Bu da, rəqəmsal məhsul və xidmətlərə tələbatın yüksəlməsinin təşviqinə səbəb olur. Beləliklə də, ev təsərrüfatları, müəssisələrdə fəaliyyət göstərən işçilər, ümumilikdə əhali tərəfindən İKT-dən istifadə imkanlarının genişlənməsi rəqəmsallaşmanın vüsət aldığı hazırkı dövrdə səmərəliliyin artması ilə yanaşı, eyni zamanda iqtisadiyyatın rəqəmsal mühitə transformasiyasını sürətləndirmiş olur. 148 ölkə nümunəsində rəqəmsallaşma səviyyəsi üzrə bir neçə indeks və göstəricilərə istinad etməklə korrelyasiya matrisi metodu vasitəsilə aparılmış qiymətləndirmələr əsasında aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- Ölkə iqtisadiyyatının rəqəmsallaşma səviyyəsi yüksəldikcə dövlət sektorunda şəffaflıq artır, yəni korrupsiya halları azalır;
- İqtisadiyyatın rəqəmsal transformasiyasının sürətlənməsi, eləcə də elektron xidmətlərin təkmilləşməsi, öz növbəsində, kibertəhlükəsizliyin yaxşılaşdırılmasına təkan verir.
- Güclü telekommunikasiya infrastrukturuna malik dövlətlərdə onlayn xidmətlər də daha təkmil səviyyədə olur.
- İKT sektorunda struktur və maliyyə baxımından dövlət qurumundan asılı olmayan Müstəqil Tənzimləyici Qurum fəaliyyət göstərən ölkələrdə bu sektorda rəqabət mühiti daha səmərəli olur.

- İKT sektorunda münbit rəqabət mühiti onlayn xidmətlərin səmərəliliyini yüksəldir.
- Onlayn xidmətlərin inkişaf səviyyəsi artdıqca, dövlət sektorunda şəffaflıq da artır.
- Dövlət sektorunda korrupsiya hallarının az olmasının vacib şərtlərdən biri möhkəm və etibarlı telekommunikasiya infrastrukturunun yaradılmasıdır.
- İKT sektorunda səmərəli rəqabət mühiti telekommunikasiya infrastruktur göstəricilərinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarır.
- Adambaşına düşən ÜDM ilə ölkələrin rəqəmsal inkişaf səviyyəsi arasında sıx bağlılıq vardır.
- Dövlət sektorunda korrupsiyasının az rast gəlinədiyi və şəffaf mühitin olduğu ölkələrdə gəlir səviyyəsi də yüksək olur.
- Gəlir səviyyəsi yüksək olan ölkələr telekommunikasiya infrastrukturuna daha çox yatırım edir, elektron xidmətlərini daha çox inkişaf etdirir, kibertəhlükəsizlik sahəsində daha yaxşı uğurlara nail olurlar.

İstifadə olunan mənbələr

1. ARDSK, 2024. Azərbaycanda rəqəmsal inkişaf. Statistik Məcmuə. Bakı, 2024. 144 s. [https://stat.gov.az/source/information_society/].
2. ARDSK, 2024. Azərbaycanda telekommunikasiya və poçt. Statistik məcmuə. Bakı, 2024. 74 s. [https://stat.gov.az/source/communication/].
3. Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. Azərbaycanda rəqəmsal inkişaf. Faktlar, Təhlillər, Rəqəmlər. https://mincom.gov.az/storage/Statistika-kitab-AZ.pdf.
4. Azercell, 2023. Azercell 2022-ci il üzrə hesabatını açıqlayır. [https://www.azercell.com/az/about-us/press-releases/news/azercell-2022ci-il-uzre-hesabatini-aciqlayir.html].
5. Azercell, 2024. Ölkənin lider mobil operatoru hədəflərinə doğru əzmlə addımlayır. [https://www.azercell.com/az/about-us/press-releases/news/azercell-illik-hesabat-2023.html].
6. Bakcell 5G texnologiyasını istifadəyə verib. [https://bakcell.com/news/5g].
7. Nar, 2021. 2021-ci il üzrə İllik Dayanıqlı İnkişaf Hesabatı. 76 s. [https://nar.az/media/uploads/files/NARAnnualReport2021az_IREDBHI.pdf].
8. Nar, 2024. “Nar” Qarabağda şəbəkə əhatəsini genişləndirir. [https://www.nar.az/news/nar-qarabagda-sebeke-ehatesini-guclendirir].
9. Nar 5G sürətini Sumqayıta gətirdi. https://www.nar.az/news-details/nar-5g-suretinisumqayita-getirdi/.
10. RİNN, 2024. Uçota alınmış operatorlar və provayderlər barədə məlumat. [https://mincom.gov.az/az/nazirlik/e-ucot/ucota-alinmis-operatorlar-ve-provayderler-barede-melumat].
11. EGA (e-Governance Academy). Digital Development Level and National Cyber Security Index. All countries. [https://ncsi.ega.ee/ncsi-index/?order=name&type=c&archive=1]. Archived data from 01.09.2023.
12. ITU, 2024. Affordability, ICT prices. Data-only mobile broadband basket. [https://datahub.itu.int/data/?e=AZE&i=34617&c=701].
13. ITU, 2024. Affordability, ICT prices. Fixed-broadband Internet basket. [https://datahub.itu.int/data/?e=AZE&i=34616&c=701].
14. ITU, 2024. Affordability, ICT prices. Mobile cellular low usage basket. [https://datahub.itu.int/data/?e=AZE&i=34622&c=701&u=].

15. ITU, 2024. Data-only mobile broadband basket – Azerbaijan. [https://datahub.itu.int/data/?e=AZE&i=34617&v=chart].
16. ITU, 2024. Fixed and mobile subscriptions, 2023. [https://datahub.itu.int/dashboards/?id=2&e=AZE].
17. ITU, 2024. Fixed-broadband Internet basket – Azerbaijan. [https://datahub.itu.int/dashboards/umc/indicator/?e=AZE&i=34616].
18. ITU, 2024. ICT Regulatory Tracker, 2022. [https://app.gen5.digital/tracker/metrics].
19. ITU, 2024. Measuring digital development. Facts and Figures: Focus on Landlocked Developing Countries. 32 p. [https://www.itu.int/hub/publication/d-ind-ict_mdd-2024-2/].
20. ITU, 2024. Measuring digital development – ICT Development Index 2024. 38 p. [https://www.itu.int/hub/publication/d-ind-ict_mdd-2024-3/].
21. ITU, 2024. Mobil cellular low usage basket – Azerbaijan. [https://datahub.itu.int/data/?e=AZE&i=34622&v=chart].
22. Ookla, 2024. Speedtest Global Index. Median Country Speeds December 2023. [https://www.speedtest.net/global-index].
23. Transparency International, 2023. Corruption Perception Index. 2022. [https://www.transparency.org/en/cpi/2023/index/aze].
24. United Nations, 2022. Achieving universal and meaningful digital connectivity. Setting a baseline and targets for 2030. 22 p. [https://www.itu.int/itu-d/meetings/statistics/wp-content/uploads/sites/8/2022/04/UniversalMeaningfulDigitalConnectivityTargets2030_BackgroundPaper.pdf].
25. United Nations, 2022. E-Government Survey 2022. The Future of Digital Government. 280 p. [https://desapublications.un.org/sites/default/files/publications/2022-09/Web%20version%20E-Government%202022.pdf].
26. World Bank, 2023. GDP per capita (current US\$) [https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?end=2023&start=2023].
27. World Bank, 2023. GNI per capita 2023, Atlas method (current US\$). [https://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.CD?end=2023&start=2023].

Daxil olub: 04.03.2025.

Çapa qəbul olunub: 17.03.2025.

Region və sahə iqtisadiyyatı
2025 (1). səh.62-74. 2025 (1). pp. 62-74. 2025 (1). стр. 62-74.
DOI: <https://doi.org/10.59849/2519-8130.2025.1.62>

Nəriman Cabbar oğlu Hacıyev
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, doktorant.
E-mail: narimangd@yahoo.com
UOT: 338.2;332.122:004; JEL:M21.I10.

Qlobal çağırışlar və informaiya texnologiyaları sahəsində yeni nəsil kadr hazırlığı
Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - qlobal çağırışlar və informaiya texnologiyaları sahəsində yeni nəsil kadr hazırlığı istiqamətlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı araşdırmalar aparmaq və baxışlar irəli sürməkdir. Tədqiqatın metodologiyası – təhlil, ekspert qiymətləndirilməsi metodlarına, müqayisəli yanaşmalara və sahə üzrə metodoloji əsasların tədqiqinə əsaslanır. Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - beynəlxalq təcrübənin dəyərləndirilməsinə, aparılan araşdırmaların və qiymətləndirmələrin nəticələrinə və yekunlaşdırılmasına əsaslanaraq, ölkədə informasiya texnologiyaları sahəsində yeni nəsil kadr hazırlığının mümkünlüyü ilə bağlıdır. Tədqiqatın nəticələri – ölkədə informaiya texnologiyaları sahəsində yüksək ixtisaslı və təcrübəli kadr hazırlığı istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üzrə təkliflər irəli sürmək məqsədi güdür. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – müasir inkişaf tendensiyləri və qlobal çağırışlar nəzərə alınmaqla informaiya texnologiyaları sahəsində yeni nəsil kadr hazırlığı ilə bağlı yeni yanaşmalar ifadə etmək, bu sahədə əsas inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədardır.

Açar sözlər: informaiya texnologiyaları, kadr hazırlığı, təhsil sistemi, beynəlxalq təcrübə, süni intellekt.

Nariman Cabbar Hacıyev
PhD in Economics
Doctoral student at Azerbaijan State University of Economics
E-mail: narimangd@yahoo.com

Global Challenges and the Training of a New Generation of Personnel in the Field of Information Technologies

Abstract

The aim of the research is to conduct an analysis and put forward perspectives on identifying directions for training a new generation of specialists in the context of global challenges and the field of information technologies. The methodology of the research is based on analysis, expert evaluation methods, comparative approaches, and the study of methodological foundations in the respective field. The practical significance of the research lies in the potential for training a new generation of professionals in the field of information technologies in the country, based on the evaluation of international experience and the results and conclusions of conducted research and assessments. The results of the research aim to propose directions for training highly qualified and experienced personnel in the field of information technologies within the country. The originality and scientific innovation of the research are related to the introduction of new approaches to the training of a new generation of specialists in information technologies, taking into account modern development trends and global challenges, as well as the identification of key development directions in this field.

Keywords: information technologies, personnel training, education system, international experience, artificial intelligence.

Нариман Джаббар оглу Гаджиев
кандидат экономических наук
докторант Азербайджанского Государственного Экономического Университета
E-mail: narimangd@yahoo.com

Глобальные вызовы и подготовка кадров нового поколения в сфере информационных технологий

Резюме

Цель исследования – проведение анализа и формулирование взглядов в связи с определением направлений подготовки кадров нового поколения в условиях глобальных вызовов и развития информационных технологий. Методология исследования – основывается на методах анализа, экспертной оценки, сравнительном подходе и исследовании методологических основ в данной области. Практическое значение исследования – связано с возможностью подготовки кадров нового поколения в сфере информационных технологий в стране на основе оценки международного опыта, результатов проведённых исследований и оценок. Результаты исследования – направлены на выдвижение предложений по определению направлений подготовки высококвалифицированных и опытных специалистов в сфере информационных технологий в стране. Оригинальность и научная новизна исследования – связаны с выражением новых подходов к подготовке кадров нового поколения в сфере информационных технологий с учётом современных тенденций развития и глобальных вызовов, а также с определением основных направлений развития в этой области.

Ключевые слова: информационные технологии, подготовка кадров, система образования, международный опыт, искусственный интеллект.

Giriş

Müasir dövrdə global siyasi gərginliklərin və qarşıdurmaların artması, Qərb və inkişaf etmiş digər ölkələrin bir çox dövlətlərlə əməkdaşlıqdan çəkinməsi yeni beynəlxalq şərtləri formalaşdırmışdır. Bu dəyişikliklər beynəlxalq təcrübədə yeni nəsil kadr və mütəxəssislərin hazırlanması yanaşmalarının yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Müasir iqtisadi sistemlər sürətlə dəyişən global çağırışlara uyğunlaşmaq üçün yeni sahələrdə çalışmağa hazır olan yüksək ixtisaslı kadrlara ciddi ehtiyac duyur. Xüsusilə, Qərb və inkişaf etmiş ölkələrin tətbiq etdiyi iqtisadi və siyasi məhdudiyyətlər nəticəsində yüksək səviyyəli praktiki biliklərə sahib, sanksiya şəraitində yeni bazarlara çıxış imkanlarını araşdırmaqla bilən mütəxəssislərin çatışmazlığı müşahidə olunur. Belə yanaşma Azərbaycanın da zəruri tədbirlər həyata keçirməsini şərtləndirir, müasir kadr hazırlığı sahəsindəki siyasətinə yenidən baxmasını aktuallaşdırır.

Qlobal dəyişən mühit və kadr hazırlığı siyasətinə baxış

Qlobal şəraitdə dərinləşməkdə olan proseslər bir sıra ölkələrə öz xarici siyasət vektorlarını dəyişdirərək onların iqtisadi inkişafına təsir edəcək ölkələrlə əlaqələrini gücləndirməyə çalışır. Yeni istiqamətlərdən biri kimi Afrika bazarına yönəlmək, Çin, ABŞ və Avropa şirkətləri ilə rəqabət aparmaq üçün daha ixtisaslaşmış mütəxəssislərin hazırlanmasını zəruri edir. Tədqiqatlar göstərir ki, 2035-ci ildən etibarən global əmək bazarının artımının təxminən 60%-i Afrika qitəsinin payına düşəcək, 2050-ci ilə qədər isə dünya əhalisinin 25%-dən 32%-ə qədər bu qitədə yaşayacaqdır. Bu proses təkcə global demografik mənzərəni deyil, həm də istehlakçı tələbatını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişəcəkdir [6; 9; 24]. Bu baxımdan, Afrika ölkələrinin sosial-iqtisadi və siyasi strukturlarını dərinlən bilən mütəxəssislərə olan ehtiyac eksponent olaraq artacaqdır. Bundan əlavə, yaxın gələcəkdə beynəlxalq dilçilər əmək bazarında yalnız bir-birləri ilə deyil, həm də tərcümə prosesində fəal iştirak edən süni intellekt texnologiyaları ilə rəqabət aparmalı olacaqlar. Bu səbəbdən, texnologiyaların hələlik əvəz edə bilmədiyi sərişlərin, o cümlədən digər

mədəniyyətlərlə ünsiyyət qurmaq, onların dünyagörüşünü və psixologiyasını anlamaq bacarıqlarının inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aydın ki, əksər dövlətlərin artıq Avropa ölkələri ilə əvvəlki əməkdaşlıq səviyyəsinə qayıtmaq yaxın perspektivdə real görünür. Uzun illər ərzində Şərq, Afrika və Latın Amerikasını istiqamətlərinin qeyri-müəyyən və riskli olduğu qənaəti formalaşsa da, xarici siyasət şərtlərinin dəyişməsi ilə bu vərdişlərin yenilənməsi obyektiv zərurətə çevrilmişdir [1; 11]. Bununla yanaşı, yeni istiqamətlərə integrasiyada tələskənlikdən qaçmaq və təhsil yanaşmalarında ideoloji çalarların güclənməsinə imkan verməmək vacibdir.

Beynəlxalq mütəxəssislərin hazırlanmasında ideoloji faktorların ön plana çıxması, müxtəlif ölkələrlə səmərəli əməkdaşlıq perspektivlərini məhdudlaşdırır bilər. Qərb modelindən tamamilə imtina etmək əvəzinə, təhsil prosesinə pragmatik yanaşmaq, uğurlu təcrübələri öyrənmək və tətbiq etmək daha səmərəli olardı. Çin Xalq Respublikasının müxtəlif sahələrdə əldə etdiyi nailiyyətlər, digər ölkələrin müsbət və mənfi təcrübələrini təhlil etmək və onları milli şəraitə uyğunlaşdırmaq strategiyasının uğurunu sübut edir. Çin təcrübəsində xarici modellər milli iqtisadi və sosial şəraitə uyğunlaşdırılaraq daha effektiv formada həyata keçirilir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üçün müxtəlif sahələrdə ixtisaslı mütəxəssislər tələb olunur. Bununla yanaşı, xarici tərəfdaşlarla uğurlu əməkdaşlıq aparmaq üçün ölkəşünaslıq biliklərinə sahib kadrların hazırlanması da vacibdir. Bu cür mütəxəssislərin “sıfırdan” yetişdirilməsi vaxt tələb etdiyi üçün, alternativ həll yollarından biri kimi iqtisadi perspektivli sahələr üzrə ixtisaslandırma kurslarının təşkil edilməsi mümkündür. Bu biliklər və sərəfələr yalnız işgüzar dairələr üçün deyil, həm də regional və dövlət səviyyəsində qərar qəbul edən məmurlar üçün əhəmiyyətlidir. Azərbaycanın xarici siyasət prioritetlərində baş verən dəyişikliklər və süni intellektin inkişafı beynəlxalq mütəxəssislərin hazırlanması prinsiplərinin yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Yeni iqtisadi və siyasi reallıqlara uyğunlaşmaq üçün təhsil və kadr hazırlığı sisteminin çevik və strateji yanaşmalara əsaslanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda rəqəmsal texnologiyaların sürətlə inkişafı müasir cəmiyyətin əsas xüsusiyyətlərindən birinə çevrilmişdir. Məlumat, tarixi boyunca uğurun əsas amillərindən biri olaraq qalır və günümüzdə bu rol daha da əhəmiyyət qazanmışdır. Belə ki, heç bir təşkilat informasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə etmədən fəaliyyət göstərməyə qadir deyildir demək artıq reallıqdır. Son on ildə texnologiya sahəsində baş verən inkişafa paralel olaraq, iş proseslərinin avtomatlaşdırılması və vaxt səmərəliliyinin artırılması istiqamətində yeni imkanlar yaranır [15]. Bu tendensiya yalnız iri korporasiyalarla məhdudlaşmır; kiçik və orta müəssisələr də müasir avadanlıqları tətbiq edərək rəqəbat üstünlüyü əldə etməyə çalışırlar. Elektron ticarət sistemləri, korporativ internet portalları və digər integrasiya olunmuş vasitələr müxtəlif təşkilatlarda tətbiq olunmaqla əlavə üstünlüklər təmin edir. Lakin, bu sistemlərin istifadəsi ilə bağlı əsas çətinliklərdən biri, onlardan effektiv yararlanmaq üçün zəruri bilik və bacarıqların olmamasıdır [16].

Dünya miqyasında ixtisaslı kadr çatışmazlığı problemi, informasiya texnologiyalarının həyatın müxtəlif sahələrinə integrasiyası ilə müşahidə olunan sürətli dəyişikliklərlə izah olunur. Rəqəmsallaşma iqtisadiyyat, siyasət və təhsil sahələrində əhəmiyyətli yeniliklərə yol açmış, istehsal sənayesinə də böyük təsir göstərmişdir. Bu dəyişiklikləri ilk olaraq 1982-2000-ci illərdə böyüən minillik nəsil hiss etməyə başlayıb [3;4]. Hal-hazırda istehsal sahəsində çalışanların böyük əksəriyyəti minilliklərdən əvvəl doğulmuşdur. Onlar illər ərzində dərin təcrübə yığmış, lakin davamlı olaraq eyni iş yerində çalışdıqları üçün təzə bilik və bacarıqlara ehtiyac duyulmur. Bununla belə, bu işçilərin əməyi davamlı ola bilməz və onların yerini qısa müddət ərzində gənc nəsil alacaq. Yeni nəsil əmək bazarının gələcəyini formalaşdıracaq və işəgötürənlər bu yeni işçi qrupunun tələblərinə uyğunlaşmaq məcburiyyətində qalacaqlar. Bu nəslin əsas xüsusiyyətlərinə, məsələn, boş vaxtın dəyərini bilmək, çətin və maraqlı vəzifələrə üstünlük vermək və meqapolislərdə yaşamağa meyllilik daxildir [18; 21]. Beləliklə, onların motivasiyaları keçmiş nəsillərin işə yanaşmasından fərqli olaraq, əmək haqqından kənar amillərin daha çox rol

oyndığını göstərir. Bundan əlavə, yeni nəslin nümayəndələri ənənəvi kağız əsaslı məlumat axtarışından daha çox onlayn axtarış vasitələrindən istifadə etməyə üstünlük verirlər.

Qlobal iqtisadiyyatın sürətli inkişafı, texnoloji inqilablar və əmək bazarında baş verən dəyişikliklər Azərbaycanda peşəkar kadr hazırlığının daha da inkişaf etdirilməsini zəruri edir. Rəqəmsal transformasiya, yaşıl iqtisadiyyat, innovasiya və elmi-tədqiqat sahələrinin gücləndirilməsi bu istiqamətdə yeni ixtisaslara tələbatı artırır. Müasir qlobal çağırışlara uyğun yeni peşəkar kadr hazırlığı strategiyasının hazırlanması - milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir [26]. Son illərdə dünya iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklər bir sıra sahələrdə yeni ixtisaslara olan ehtiyacı artırmışdır. Müasir dövrdə rəqəmsal iqtisadiyyatının inkişafını nəzərdə tutmaqla, hazırlanmalı olan yeni kadr hazırlığı strategiyasının məqsədi, ölkə daxilində rəqəmsal iqtisadiyyatın integrasiyası üçün hüquqi, texniki, təşkilati və maliyyə şəraitinin yaradılmasını təmin etmək ilə bağlı olmalıdır. İlk olaraq qeyd etmək lazımdır ki, belə strateji sənədin layihəsi bu kimi mühüm prioritet istiqamətdə məqsəd və vəzifələri müəyyən etməlidir [2;5; 25]:

- Sahə üzrə tənzimlənmə sistemi
- İnformasiya infrastrukturunun təşkili
- İnformasiya texnologiyaları və süni intellekt üzrə tədqiqat və inkişaf
- Müvafiq istiqamətdə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasının və təhsilinin tətbiqi
- İnformasiya təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi
- Elektron hökumətin dərinləşdirilməsi
- Ağıllı şəhər konsepsiyasının tətbiqi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi
- Rəqəmsal xidmətlər və onlara əlçatanlığın artırılması

Hesab edirik ki, belə hədəflərə çatmaq üçün rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı bu kimi mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir:

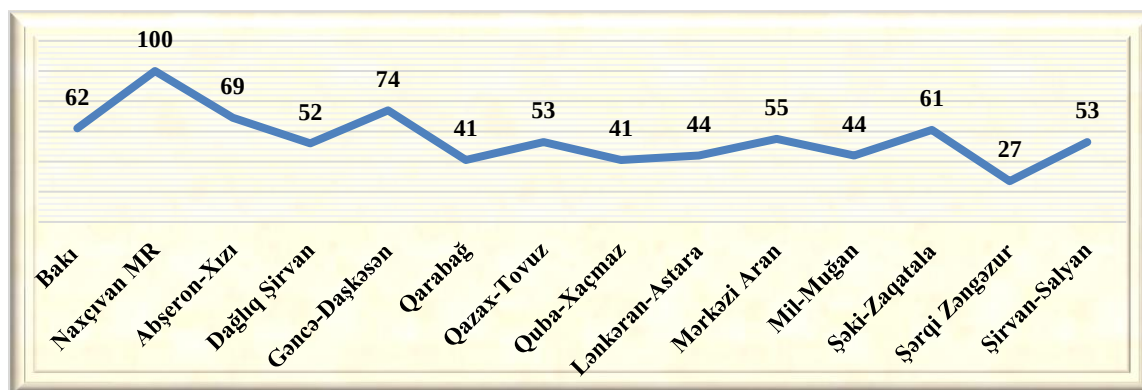
- Yeni bazarların yaradılması və liderlik mövqeyinin təmin edilməsi;
- İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edərək, yeni bazarların formalaşdırılması və biliklərin effektiv tətbiqi yolu ilə, rəqəmsal iqtisadiyyatın ölkə ekosisteminin inkişafı əsasında bu bazarlarda lider mövqeyin ələ keçirilməsi.
- İqtisadiyyatın rəqabət üstünlüyünün artırılması:
- İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi vasitəsilə biznesin inkişaf etdirilməsi, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və əmək məhsuldarlığının artırılması;
- Qeyri-xammal ixracatın həcmnin artırılması:
- Yeni texnologiyaların tətbiqi ilə, əsasən xarici istehlakçılar arasında tələb olunan mal və xidmətlərin artması nəticəsində qeyri-xammal ixracatın həcmnin genişləndirilməsi.
- Beynəlxalq bazarda rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi:
- Azərbaycanın yüksək texnoloji təşkilatlarının beynəlxalq səviyyədə rəqabət aparmaq imkanlarının artırılması üçün lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Azərbaycanda müasir texnologiyaların tətbiqi və məqsədlərinin qiymətləndirilməsi

Qloballaşan dünyada texnoloji inkişafa və internetin sürətli yayılmasına paralel olaraq, təhsil sahəsində də köklü dəyişikliklər müşahidə olunur. Bu proses ənənəvi tədris modellərinin yenidən qiymətləndirilməsinə və innovativ, interaktiv təlim yanaşmalarının formalaşmasına şərait yaradır [23]. Azərbaycanda rəqəmsallaşma istiqamətində atılan addımların məqsədi, gənc nəsillə qlobal mühitdə rəqabətə davam gətirə biləcək bilik və bacarıqların ötürülməsidir. Həyata keçirilən bütün tədbirlərə baxmayaraq ölkəmizdə təhsil sistemində internetdən istifadə sahəsində müəyyən çatışmazlıqlar qalmaqdadır və belə baxışı aşağıdakı qarfiq göstəricilərinin təhlili də bir daha göstərir.

Qrafik 1.

**İnternetdən istifadə edən şagirdlərin ölkə üzrə məktəblərdə təhsil alan şagirdlərin sayına nisbəti
(2023,%)**

Mənbə: Qrafik [6] mənbəyinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

İlk öncə görünür ki, bu sahədə nəzərə çarpan regional müxtəliflik mövcuddur. Belə ki, ölkədə məktəblərdə internetdən istifadə nisbəti regionlar arasında böyük fərqlilik göstərir. Naxçıvan Muxtar Respublikası 100%-ə çatarkən, Şərqi Zəngəzur yalnız 27%-lə ən aşağı səviyyəni təşkil edir. Digər tərəfdən bu sahədə orta səviyyəli göstəriciləri bu şəkildə dəyərləndirmək mümkündür: Bakı (62%), Gəncə-Daşkəsən (74%), və Abşeron-Xızı (69%) kimi regionlar nisbətən yüksək rəqəmsal istifadə səviyyəsinə malik olsa da, digər regionlarda (məsələn, Qarabağ – 41%, Quba-Xaçmaz – 41%, Lənkəran-Astara – 44%, Mil-Muğan – 44%) bu göstəricilər əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası tam rəqəmsal təhsilə keçid və yüksək infrastruktur səviyyəsi ilə seçilir. Gəncə-Daşkəsən (74%) və Abşeron-Xızı (69%): Bu regionlarda internetdən istifadə nisbəti yüksəkdir və tədris prosesinə müsbət təsir göstərir. Bakı (62%), Şəki-Zaqatala (61%), Şirvan-Salyan (53%): Bu regionlarda nəticələr orta səviyyədədir və potensial artırma istiqamətində işlər görülməlidir. Dağlıq Şirvan (52%), Qazax-Tovuz (53%): Bu bölgələrdə də inkişaf üçün imkanlar mövcuddur. Qarabağ (41%), Quba-Xaçmaz (41%), Lənkəran-Astara (44%), Mil-Muğan (44%): Bu regionlarda həm infrastruktur, həm də texniki dəstək problemləri yaranma bilər. Şərqi Zəngəzur (27%): Ən aşağı rəqəmsal təminatla malik region olaraq, təcili tədbirlər tələb edir [6].

Rəqəmsallaşma və internetin təhsil sisteminə inteqrasiyası müasir dövrdə tədris prosesində inqilabi dəyişikliklərə səbəb olur. Lakin, ölkəmizdə bu istiqamətdə bir sıra struktural və əməliyyat problemləri mövcuddur. Aşağıda bu problemlər sistematik şəkildə təsnif edilmiş və onların həlli üçün təklif olunan tədbirlər elmi əsaslarla təqdim olunmuşdur.

Mövcud Problemlər [6; 7]

- **Rəqəmsal Uçurum.** Regionlar arasında internetdən istifadə nisbətində əhəmiyyətli fərqliliklər mövcuddur. Yüksək inkişaf etmiş ərazilərdə müasir texnoloji infrastruktur mövcud olduqda, aşağı nəticə göstərən bölgələrdə isə texnologiyaya çıxışın məhdudluğu tədris keyfiyyətinə mənfi təsir edir.
- **İnfrastruktur Problemləri.** Xüsusilə Qarabağ, Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara, Mil-Muğan və Şərqi Zəngəzur kimi regionlarda dayanıqlı və yüksək sürətli internet şəbəkələrinin olmaması, onlayn təhsilin və rəqəmsal resurslardan istifadə imkanlarının məhdudlaşdırılması ilə müşahidə olunur.
- **Maddi və Texniki Dəstəyin Əskikliyi.** İnfrastruktur problemləri ilə yanaşı, aşağı inkişafa malik bölgələrdə məktəblərin müasir texnologiyalarla təmin olunması və müəllimlərin,

şagirdlərin rəqəmsal bacarıqlarının artırılması üçün kifayət qədər maddi və texniki dəstəyin olmaması aktualdır.

- Təlim və Peşəkar İnkişaf. Rəqəmsal alətlərdən səmərəli istifadə üçün həm müəllimlərin, həm də şagirdlərin davamlı təlim və peşəkar inkişaf proqramlarından yararlanması vacibdir. Lakin, mövcud vəziyyətdə bu sahədə yetərli təlim imkanları təmin olunmur, nəticədə tədris keyfiyyəti aşağı səviyyədə qalır.

Hesab edirik ki, belə problemlərin həlli üçün təklif olunan tədbirlərə aşağıdakılar aaid olunmalıdır:

- ✓ İnfrastrukturun Gücləndirilməsi. Aşağı nəticə göstərən regionlarda yüksək sürətli internet şəbəkələrinin qurulması və mövcud infrastrukturun müasirləşdirilməsi üçün dövlət və özəl sektor arasında sıx əməkdaşlıq artırılmalıdır.
- ✓ Maliyyə və Texniki Dəstək Proqramları. Məktəblərin müasir texnoloji avadanlıqlarla təmin olunması üçün dövlət subsidiyaları, qrantlar və regional layihələrin tətbiqi zəruridir. Bundan əlavə, texniki xidmətlərin və dəstək sistemlərinin gücləndirilməsi önəmlidir.
- ✓ Rəqəmsal Təlim və Bacarıqların Artırılması. Müəllimlər və şagirdlər üçün davamlı rəqəmsal təlim proqramlarının, seminarların və kursların təşkili elmi əsaslara söykənən metodik tövsiyələrin hazırlanması ilə dəstəklənməlidir.
- ✓ Regionlararası Təcrübə Mübadiləsi. Yüksək rəqəmsal nəticələr əldə edən regionların (məsələn, Naxçıvan MR) təcrübəsindən faydalanmaq, aşağı səviyyəli ərazilərdə model layihələrin tətbiq edilməsi və uğurlu nümunələrin ölkə miqyasında yayılması vacibdir.
- ✓ İnnovativ Tədris Metodlarının Tətbiqi. Onlayn təhsil platformalarının və rəqəmsal resursların inkişafı ilə yanaşı, müəllim və şagirdlərin bu alətlərdən effektiv istifadə etməsi üçün davamlı dəstək mexanizmləri yaradılmalıdır.

Azərbaycanda məktəblərdə internetdən istifadə səviyyəsində regional fərqliliklər mövcuddur. Yüksək səviyyəli rəqəmsal təhsil praktikasının tətbiq edildiyi bölgələrlə, xüsusilə Şərqi Zəngəzur kimi aşağı nəticə göstərən ərazilər arasında ciddi uçurum müşahidə olunur. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün dövlət və özəl sektor arasında koordinasiya fəaliyyət, infrastrukturun müasirləşdirilməsi, maddi və texniki dəstəyin artırılması, eləcə də davamlı təlim proqramları və regionlararası təcrübə mübadiləsi həyata keçirilməlidir. Belə yanaşma, rəqəmsal uçurumun azaldılmasına və ölkənin bütün regionlarında keyfiyyətli rəqəmsal təhsilin təmin olunmasına xidmət edəcəkdir.

Son on ildə Azərbaycanda informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin əhəmiyyətli artımı müşahidə olunur. 2015-ci ildə 971 milyon manat olan bu göstərici 2023-cü ildə 2145 milyon manata yüksəlib, yəni təxminən 2,2 qat artım qeydə alınmışdır. Bu göstərici İKT sektorunun ölkə iqtisadiyyatında sürətlə inkişaf etdiyini və rəqəmsal iqtisadiyyatın gücləndiyini nümayiş etdirir. Ənənəvi olaraq neft və qaz kimi resurs əsaslı iqtisadiyyata malik olan Azərbaycanda iqtisadi diversifikasiyanın təmini baxımından bu inkişaf mühüm əhəmiyyət kəsb edir və iqtisadiyyatın dayanıqlılığını artırmağa xidmət edir. Əldə olunan əlavə dəyərin sürətli artımı ölkənin makroiqtisadi sabitliyinin və modernləşmə strategiyasının paralel nəticəsidir [1;5;6]. Bu, innovasiya və rəqəmsal texnologiyaların iqtisadi transformasiyada artan rolunu göstərir. MDB ölkələri arasında İKT sektorunun inkişaf səviyyəsi dəyişkənlik göstərsə də, Azərbaycanda müşahidə olunan ikiqat artım müsbət bir inkişaf meyarı kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin, regional infrastruktur fərqlilikləri və bazar həcmi kimi amillərin nəzərə alınması vacibdir. Məsələn, Türkiyə daha geniş bazar potensialı, inkişaf etmiş rəqəmsal infrastruktur və ixtisaslı kadrları ilə fərqlənir və bu, onun İKT sektorunda daha yüksək əlavə dəyər əldə etməsinə səbəb olur. Bu müqayisə ölkələr arasındakı struktur fərqliliklərinin (ölçü, bazar potensialı, investisiya mühiti) nəzərə alınmasının vacibliyini ortaya qoyur. Baxmayaraq ki, İKT

sektorunda mühüm nailiyyətlər əldə olunub, mövcud problemlər də diqqətdən kənar qoyula bilməz [1;5]. Bu problemlər aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

- *İnfrastrukturun Bərabər Paylanmaması sahəsində:* Regionlararası rəqəmsal infrastrukturda yaranan fərqliliklər sektorun ümumi inkişaf potensialını məhdudlaşdırır.
- *İnnovasiya Ekosisteminin Yetərinə Formalaşmaması sahəsində:* Araşdırma və inkişaf (R&D) fəaliyyətlərinin gücləndirilməməsi və innovasiya mədəniyyətinin geniş yayılmaması sektorun inkişafında əngəl yaradır.
- *Kadr Problemləri ilə bağlı:* İxtisaslı mütəxəssislərin çatışmazlığı və müasir təhsil proqramlarının olmaması rəqəmsal bacarıqların artırılmasına mane olur.
- *Maliyyə və İnvestisiya Əskikliyinə olmas:* Sektorun inkişafı üçün kifayət qədər maliyyə resurslarının və investisiya mühitinin yaradılmaması böhran yaradır.
- *Hüquqi və İdarəetmə Çərçivəsinin Modernləşdirilməsi sahəsində:* İnnovasiya və rəqəmsal iqtisadiyyatın tələblərinə cavab verən hüquqi-mühit və inzibati prosedurların qeyri-kafi olması inkişafı ləngidir.

Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün aşağıdakı tədbirlər təklif olunur:

- Rəqəmsal İnfrastrukturun Gücləndirilməsi önəmlidir: Dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın artırılması, regionlararası infrastruktur fərqliliklərinin aradan qaldırılması və yüksək sürətli internet şəbəkələrinin genişləndirilməsi.
- İnnovasiya və R&D Fəaliyyətlərinin Artırılması vacibdir: Araşdırma və inkişaf sahəsinə investisiyaların cəlb edilməsi, universitetlər və elmi-tədqiqat institutları ilə əməkdaşlığın gücləndirilməsi, eləcə də startap ekosisteminin dəstəklənməsi üçün dövlət proqramlarının hazırlanması.
- Kadrların Təlimi və İnkişafı sürətləndirilməlidir: İKT sektorunda ixtisaslı kadrların hazırlanması üçün müasir təhsil və peşə təlim proqramlarının hazırlanması, həmçinin mövcud işçilərin rəqəmsal bacarıqlarının artırılması məqsədilə davamlı təlimlərin təşkili.
- Maliyyə və İnvestisiya Mühitinin Təkmilləşdirilməsi təmin edilməlidir: Vergi güzəştləri, qrant proqramları və digər stimullaşdırıcı mexanizmlərlə İKT sahəsinə investisiya cəlb etmək, sərmayə qoyuluşunu asanlaşdıran və riskləri azaldan hüquqi-maliyyə tədbirlərinin tətbiqi.
- Hüquqi və İdarəetmə Çərçivəsinin Yenilənməsi islahatları dərinləşdirilməlidir: Rəqəmsal iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun qanunvericilik və inzibati prosedurların yenidən qurulması, şəffaf və səmərəli idarəetmə sistemlərinin yaradılması.

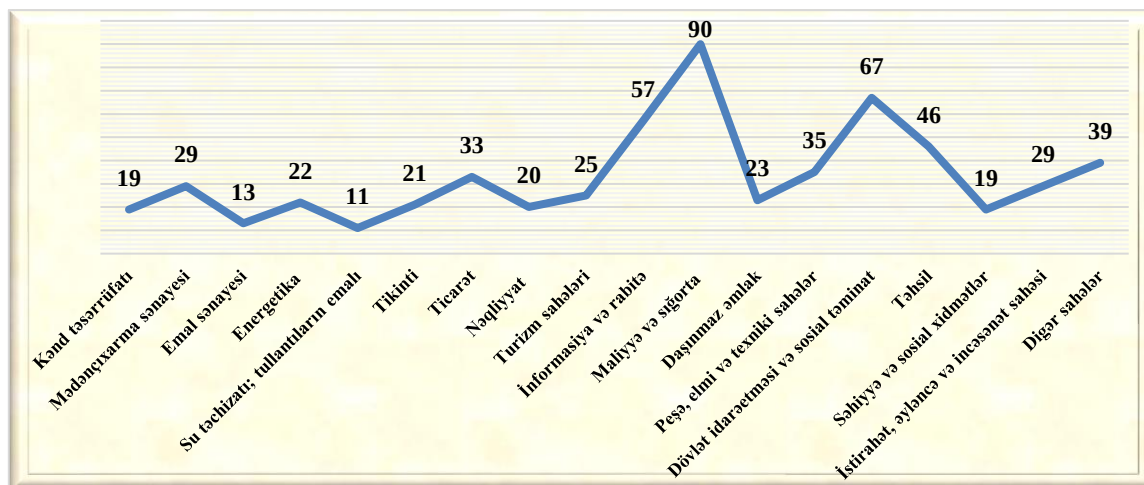
Hesab edirik ki, 2015-2023-cü illər aralığında Azərbaycanda İKT sektorunda əldə olunan iqtisadi artım, ölkənin iqtisadi diversifikasiyası və rəqəmsal transformasiya istiqamətində atılmış əhəmiyyətli addımı əks etdirir. İKT sektorunun yüksək inkişaf tempi ənənəvi iqtisadiyyat sahələrinə nisbətən daha dinamik inkişaf modelini ortaya qoyur. Bununla belə, mövcud problemlərin həlli üçün infrastrukturun gücləndirilməsi, innovasiya ekosisteminin inkişaf etdirilməsi, kadr yetişdirmə, maliyyə dəstəyinin artırılması və hüquqi-müəssisə mühitinin modernləşdirilməsi kimi tədbirlər vacibdir [8]. Bu addımlar həm İKT sektorunun, həm də ümumi iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini və dayanıqlılığını artıracaqdır.

Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyət sahələrində kompüterlərdən istifadəyə görə işçilərin xüsusi sayında geniş fərqliliklər mövcuddur. Xüsusilə yüksək rəqəmsallaşmış sahələr, müasir texnoloji infrastruktur və investisiya dəstəyi ilə diqqət cərkəkən, emal sənayesi, su təchizatı, kənd təsərrüfatı və bəzən səhiyyə kimi sahələrdə rəqəmsallaşma səviyyəsi aşağıdır. Bu vəziyyət, müəssisələrin iş səmərəliliyinə, innovasiya potensialına və rəqabət qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir. Təqdim edilən qrafik əsasında 2023-cü il üçün müxtəlif iqtisadi sahələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrdə

çalışan işçilərin siyahısında kompüterlərdən istifadə edənlərin pay bölgüsü üzərində bu sahədə mövcud vəziyyəti qiymətləndirmək mümkündür.

Qrafik 2.

Kompüterlərdən istifadə edən işçilərin fəaliyyət göstərən müəssisələrdə çalışan bütün işçilərin sayında pay bölgüsü (2023, %)

Mənbə: Qrafik [6] mənbəyinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Aparılmış təhlil göstərir ki, ölkədə kompüterlərdən istifadə edən işçilərin, fəaliyyət göstərən müəssisələrdə çalışan bütün işçilər arasında sahələr üzrə xüsusi çəkisində əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. Yüksək rəqəmsallaşma səviyyəsinə malik olan maliyyə və sığorta sahəsi (90%) liderlik edir. Bu sektor rəqəmsal alətlərdən intensiv şəkildə istifadə edir və elektron bankçılıq, onlayn ödəniş sistemləri, avtomatlaşdırılmış hesabatlıq kimi proseslərin nəticəsində yüksək göstəriciyə nail olur. İkinci sırada isə dövlət idarəetməsi və sosial təminat xidmətləri (67%) dayanır; müasir idarəetmə sistemləri və elektron dövlət xidmətlərinin tətbiqi bu göstəricinin yüksəlməsinə şərait yaratmışdır. Orta və aşağı rəqəmsallaşma səviyyəsinə malik olan informasiya və rabitə sektoru isə (57%) digər xidmət sahələri ilə müqayisədə orta səviyyədə qiymətləndirilir. Təhsil sektoru da bu baxımdan orta pilləyə daxil edilir (46%). Təhsil müəssisələrində kompüter istifadəsi artmaqdadır, lakin bəzi strukturların modernləşdirilməsi və kadrların rəqəmsal bacarıqlarının artırılması zəruri məsələlərdəndir. Ölkədə kompüterlərdən istifadə edən işçilərin, fəaliyyət göstərən müəssisələrdə çalışan bütün işçilər arasında ən aşağı səviyyələri isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı (11%), emal sənayesi (13%), kənd təsərrüfatı (19%) və səhiyyə ilə sosial xidmətlər (19%) sahələrində müşahidə olunur [6]. Qeyd etmək vacibdir ki, bu sahələrdə kompüterləşmə səviyyəsinin aşağı olması əsasən texnoloji infrastrukturun yetərsizliyi və iş proseslərinin ənənəvi metodlarla həyata keçirilməsi ilə izah olunur. Kompüterlərdən istifadə edən işçilərin, fəaliyyət göstərən müəssisələrdə çalışan ümumi işçi kütləsinə nisbətən payında müşahidə olunan əhəmiyyətli fərqlərin yaranması əsasən aşağıdakı problemlərlə izah edilə bilər:

- Rəqəmsallaşma uçurumu və infrastrukturun çatışmazlığı: Bəzi iqtisadi sahələr, məsələn, emal sənayesi, su təchizatı və kənd təsərrüfatı, müasir texnoloji avadanlıqların, proqram təminatının və əlaqədar infrastrukturun qeyri-kafi olması səbəbindən kompüter istifadəsi baxımından aşağı nəticələr verir. Bu vəziyyət iş səmərəliliyinin azalması, qərarvermə proseslərinin ləngiməsi və rəqəbat qabiliyyətinin zəifləməsi kimi problemlərə gətirib çıxara bilər. Eyni zamanda, qlobal bazarda innovasiya və məhsuldarlıq sahəsində bu sektorların geridə qalması ehtimalı artır.
- Kadrların rəqəmsal bacarıqlarının yetərsizliyi: Xüsusilə ənənəvi və sənaye sektorlarında fəaliyyət göstərən işçi heyəti, rəqəmsal alətlərdən səmərəli istifadə etməkdə

məhdudiyyətlərlə üzləşir. Bu hal müəssisələrin rəqəmsal transformasiya proseslərini çətinləşdirir və nəticədə ümumi məhsuldarlığın aşağı düşməsinə səbəb olur. İşçi heyətinin müasir texnologiyalara adaptasiyası olmadan idarəetmə və innovasiya proseslərinin effektivliyi əhəmiyyətli dərəcədə azalır.

- İqtisadi fəaliyyət sahələri arasında investisiya və dəstək fərqlilikləri: Yüksək rəqəmsallaşmış sahələr (məsələn, maliyyə və sığorta) dövlət və özəl investisiyalar tərəfindən dəstəklənərkən, aşağı göstərici verən sektorlar zəruri maliyyə və texniki dəstəkdən məhrum qalır. Bu, bəzi iqtisadi sahələrdə innovasiya və modernləşmə proseslərinin ləngiməsinə və nəticədə ümumi iqtisadi inkişafın və rəqabət qabiliyyətinin zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Mövcud tədqiqatlar və praktiki təcrübələr, yuxarıda qeyd olunan problemlərin aradan qaldırılması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruriliyini göstərir:

- ✓ İKT infrastrukturunun modernləşdirilməsi: Aşağı rəqəmsallaşmış sektorlar üçün xüsusi investisiya proqramlarının hazırlanması, yüksək sürətli internetin, müasir kompüter avadanlıqlarının və proqram təminatının təchizatının artırılması iş səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və rəqəmsal alətlərdən istifadə imkanlarının genişləndirilməsinə şərait yaradacaqdır.
- ✓ Kadrların təlimi və rəqəmsal bacarıqların artırılması: Hər bir sahəyə uyğun təlim proqramları və sertifikatlaşdırma kurslarının təşkili, xüsusilə ənənəvi sektor işçilərinin rəqəmsal bacarıqlarını artırmağa yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi, müəssisələrin rəqəmsal transformasiya proseslərinin sürətlənməsinə və ümumi məhsuldarlığın artmasına səbəb olacaqdır.
- ✓ Sektorlararası investisiya və dəstək mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi: Dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi vasitəsilə aşağı rəqəmsallaşmış sahələrdə innovasiya layihələrinə və rəqəmsal transformasiya təşəbbüslərinə dəstək proqramlarının hazırlanması, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində bərabər rəqəmsallaşmanın təmin edilməsinə və innovasiya potensialının artırılmasına töhfə verəcəkdir.
- ✓ Texnoloji integrasiyanın təşviqi: Müəssisələrdə texnoloji yeniliklərin tətbiqinin sürətləndirilməsi üçün dövlət təşviq proqramları, vergi güzəştləri və subsidiyalar vasitəsilə rəqəmsal həllərin tətbiqi, iş proseslərinin optimallaşdırılması və rəqabət gücünün artırılmasına imkan yaradacaqdır.

Nəticə etibarilə, mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün müasir infrastrukturun qurulması, işçi heyətinin rəqəmsal bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, sektorlararası investisiya və dəstək mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və texnoloji integrasiyanın təşviqi istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Bu tədbirlər, ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafını təmin etmək və bütün iqtisadi sahələrdə bərabər rəqəmsallaşmanı təmin etmək məqsədilə mühüm rol oynayacaqdır.

İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi və yeni nəsil milli kadr heyətinin hazırlanması

Azərbaycan təhsil sistemində rəqəmsal transformasiyanın davam etdirilməsi, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və innovativ layihələrin həyata keçirilməsi ilə ölkənin təhsil keyfiyyətinin artması və tələbələrə global rəqabətə hazırlığının gücləndirilməsi gözlənilir. Bu istiqamətdə əldə olunan uğurlar, elmi və texnoloji biliklərin daha geniş yayılmasına və innovativ tədris metodlarının inkişafına təkan verəcəkdir. Müasir texnologiyalar və internet təhsil sistemində inqilabi dəyişikliklərin əsas təkanverici qüvvəsidir. Azərbaycanda rəqəmsallaşma istiqamətində atılan addımlar, interaktiv təlim metodları və uzaqdan təhsil imkanları vasitəsilə gənclərin global mühitə integrasiyasını təmin edir. Lakin, infrastruktur fərqlilikləri və resurs çatışmazlığı kimi problemlərin aradan qaldırılması, gələcək inkişaf üçün mühüm prioritetlərdən sayılır. Beləliklə,

innovasiya və beynəlxalq əməkdaşlıq əsasında aparılan islahatlar ölkə təhsil sisteminin daha da təkmilləşdirilməsinə zəmin yaradır. Son illərdə internetin geniş yayılması Azərbaycan cəmiyyətində milli kontentin inkişafı üçün mühüm stimül kimi çıxış edib. Dövlət orqanları, hüquqi və fiziki şəxslər, həmçinin müxtəlif ictimai təşkilatlar tərəfindən rəsmi və qeyri-rəsmi saytların yaradılması nəticəsində ölkəmizdə informasiya mübadiləsi və kommunikasiya imkanları əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Məsələn, dövlətin rəqəmsal transformasiya istiqamətində atdığı addımlar (ASAN xidmət portalı, e-Government platformaları və s.) həm vətəndaşların xidmətlərə çıxışını asanlaşdırır, həm də milli mədəniyyətin, tariximizin və digər sosial sahələrin tanınmasına şərait yaradır [1; 4; 5].

Sosial şəbəkələr və digər rəqəmsal platformaların sürətli inkişafı, Azərbaycanda milli və mədəni informasiyanın əldə edilməsini və yayılmasını sürətləndirmişdir. Bu platformalar vasitəsilə tarix, ədəbiyyat, musiqi, incəsənət və digər sahələrə aid məlumat ehtiyatları zənginləşmiş, həmçinin gənc nəsil arasında milli dəyərlərin qorunması və inkişafı üçün geniş imkanlar yaradılmışdır. İnnovativ yanaşmalar və müxtəlif rəqəmsal layihələr bu məlumatların daha geniş auditoriyaya çatdırılmasına və interaktiv ünsiyyətin qurulmasına kömək edir.

İKT-nin geniş tətbiqi cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə texnoloji biliklərin ötürülməsi və informasiya əldə etmə imkanlarının artırılması məqsədilə həyata keçirilir. Xüsusilə, dövlət tərəfindən təşkil olunan təlim və seminarlar, ictimai mərkəzlərin və kitabxanaların rəqəmsallaşdırılması, həmçinin güzəştli şərtlərlə texnoloji avadanlıqlara çıxış təminatı, əhalinin İKT biliklərinin artırılmasına və informasiyaya əlçatanlığın yüksəldilməsinə xidmət edir [10; 12]. Bu yanaşma elmi-texniki potensialın gücləndirilməsi və innovasiya sistemlərinin formalaşdırılması ilə dəstəklənir. Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyası və bilik iqtisadiyyatına keçid, rəqabətqabiliyyətli və ixracəyönlü yüksək texnologiyalar sektorunun inkişafı ilə mümkün olur. Bu baxımdan, elmi tədqiqat institutları ilə sənaye müəssisələri arasında sıx əməkdaşlıq, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi istiqamətində atılan addımlar ölkəmizin rəqəmsal transformasiyasına töhfə verir.

E-Təhsil və bu əsasda da rəqəmsal təhsil sisteminin inkişafı artıq müasir dövrdə xüsusi zərurətdən irəli gəlməkdədir [19; 20]. Rəqəmsal texnologiyaların təhsil prosesinə inteqrasiyası, Azərbaycan cəmiyyətində təhsilli gənc nəsilin formalaşması üçün artıq zəruri hala gəlib. Müasir e-təhsil və distant təhsil platformaları vasitəsilə müəllimlərin və şagirdlərin kompüter biliklərinin artırılması, rəqəmsal təhsil informasiya ehtiyatlarının yaradılması və tədris prosesində interaktiv metodların tətbiqi prioritetlər arasındadır. Bu istiqamətdə dövlət və özəl sektor əməkdaşlığı, həmçinin xüsusi qayğı tələb edən sosial qrupların təhsil imkanlarının genişləndirilməsi, fasiləsiz təhsil konsepsiyasının həyata keçirilməsi kimi təşəbbüslər uğurla davam etdirilir.

E-Səhiyyə və bu baxımdan da tibbi xidmətlərin modernləşdirilməsi özlərimiz üçün də aktuallaşmaqdadır. Müasir dünyada e-səhiyyə sahəsində əldə olunan nailiyyətlər, Azərbaycanda tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin və əlçatanlığının artırılmasına yönəlik ciddi islahatların aparılmasına zəmin yaradır. İKT vasitələrindən istifadə, tibb işçilərinin və pasiyentlərin ən son tibbi məlumat və məlumatlara asan çıxışını təmin edir. Elektron sağlamlıq sistemləri, telemeditsina və digər rəqəmsal tətbiqlər, vaxtında və effektiv tibbi xidmətin göstərilməsində mühüm rol oynayır. Beləliklə, səhiyyə xidmətləri daha şəffaf, sürətli və keyfiyyətli şəkildə təqdim olunur.

Aparılan tədqiqatlardan və müasir təcrübədən çıxış edərək hesab edərək ki [13; 14], müasir milli kadr heyətinin və rəqəmsal texnologiyalar sahəsində mütəxəssis hazırlığı ilə bağlı zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi sürətləndirilməlidir. Bu sahədə kadr hazırlığının konkret ixtisas istiqamətlərini aşağıdakı kimi təsnif etməyi vacib hesab edirik:

- Süni intellekt və data analitikası
- Kibertəhlükəsizlik mütəxəssislərinin hazırlanması
- Proqramlaşdırma, təminat və proqram mühəndisliyi

- Bulud texnologiyaları və blokçeyn istifadəsi

Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyalar və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları qlobal iqtisadiyyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir [22]. Azərbaycanın iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün bu sahədə ixtisaslı kadrların hazırlanması olduqca vacibdir. Ölkəmizdə bu sahədə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasının əhəmiyyəti aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

- *Milli iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması* – Azərbaycanın iqtisadiyyatında rəqəmsal texnologiyaların rolunun artması, şirkətlərin avtomatlaşdırılması və innovativ biznes modellərinin yaradılması tələb olunan bacarıqların formalaşmasını zəruri edir.
- *Dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsi* – Elektron hökumət sistemlərinin inkişafı ixtisaslı və müasir texnoloji biliklərə malik mütəxəssislərinin hazırlanmasını qaçılmaz edir.
- *Beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti* – Qlobal bazarda Azərbaycanın texnoloji inkişafı ayaqlaşması üçün rəqəmsal savadı olan peşəkar kadrlar vacibdir.

Qeyd edilən məsələlər ilə bağlı hesab edirik ki, belə kadr-mütəxəssis hazırlığının təşkili müəyyən edilməlidir. Müasir təcrübədən çıxış edərək belə mütəxəssis hazırlığının təşkili üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

- *Universitet təhsilinin inkişafı* – Azərbaycanda ADA Universiteti, BDU, AzTU və digər ali təhsil ocaqları İKT sahəsində bakalavr və magistr proqramları təklif edir. Belə proqramların dərinləşdirilməsi və praktiki bacarıqların artırılması önəmlidir.
- *Peşəkar kurslar və sertifikat proqramlarının tətbiqi* – Kiber təhlükəsizlik, proqramlaşdırma və data analitikası sahələrində beynəlxalq sertifikatların alınması imkanları yaradılmalıdır.
- *Dövlət və özəl sektor təşəbbüsləri* – “Rəqəmsal Azərbaycan” strategiyası çərçivəsində startapların və texnoloji inkubatorların inkişafı təşviq edilməlidir.
- *Beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi* – Xarici universitetlərlə ikili diplom proqramlarının yaradılması mütəxəssis hazırlığının keyfiyyətini yüksəldə bilər.

Azərbaycanda rəqəmsal texnologiyalar və İKT sahəsində mütəxəssis hazırlığı ölkənin iqtisadi inkişafı və innovasiya ekosisteminin formalaşması üçün olduqca vacibdir. Bu istiqamətdə davamlı tələb-təklif balansını qorumaq və şirkətlərin ehtiyaclarına uyğun kadr potensialını formalaşdırmaq önəmlidir.

Nəticə

Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, informasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi yüksək ixtisaslı milli kadr heyətinin inkişafı, dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması, elmi-texniki potensialın artırılması və sosial sahələrin modernləşdirilməsi istiqamətində strateji əhəmiyyətə malikdir. Dövlət orqanları, təhsil müəssisələri, tibb sahəsi və digər sosial sektorlar arasında koordinasiyanın gücləndirilməsi və innovativ həllərin tətbiqi, ölkənin rəqəmsal dünyada mövqeyini möhkəmləndirməyə xidmət edir. Azərbaycan kontekstində informasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafının, milli kontentin yaranmasının və rəqəmsallaşmanın müxtəlif sahələrdə – dövlət idarəçiliyi, iqtisadiyyat, təhsil və səhiyyə sistemlərində necə tətbiq edildiyinə dair geniş və elmi üslubda redaktə olunmuş mətn təqdim olunur. material elmi redaktə prosesindən keçərək, ifadə forması və strukturu dəyişdirilmişdir. Bu redaktə, orijinal mətnin leksik və sintaktik cəhətdən fərqləndirilməsinə yönəldilmiş və plagiarizm səviyyəsinin minimuma endirilməsinə xidmət edir. Lakin, dəqiq qiymətləndirmə üçün ixtisaslaşmış plagiarizm yoxlama vasitələrindən istifadə etmək tövsiyə olunur.

İstifadə edilən mənbələr

1. Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış inkişaf konsepsiyası: 29 dekabr, 2012. <http://www.e-qanun.az/framework/25029>
2. Azərbaycan Respublikasında 2013-cü ilin “İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları ili” elan edilməsi ilə bağlı TƏDBİRLƏR PLANI: 29 mart, 2013. <https://president.az/az/articles/view/7687>
3. Azərbaycan Respublikasında 2010-2011-ci illərdə “Elektron hökumət”in formalaşdırılması üzrə Fəaliyyət Proqramı: 14 may, 2010. <http://www.e-qanun.az/framework/19968>
4. Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya. 02 aprel, 2014. <https://president.az/az/articles/view/11312>
5. Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016–2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı: Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və yüksək texnologiyalar Nazirliyi. – 20 sentyabr, 2016. <http://www.mincom.gov.az/az/view/files/6/>
6. Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsinin məlumatları. Bakı, 2024. https://www.stat.gov.az/source/digital_development/.
7. Əliyev, R.M., Mahmudov, R.Ş. İnformasiya cəmiyyətinin formalaşmasının multidissiplinar elmi-nəzəri problemləri // Bakı: İnformasiya cəmiyyəti problemləri, - 2016. №2, - s. 3-18.
8. Аллахвердиева, Л.А. Влияние государственного финансирования учебных заведений на коэффициент охвата высшим образованием // – Москва: Экономика и Предпринимательство, – 2020. №4(117), с. 936-940.
9. А.Павлюц. Цифровая экономика будущего: уберизация и платформы <https://pavlyuts.ru/uberbook>.
10. Габидулин А.А. Социальные платформы и их будущее в образовательном процессе на примере цифровых кочевников. <http://connect-universum.tsu.ru/blog/cuj2015/1059.html>.
11. Захарова А.В. Информационные технологии в образовательном процессе // электронный журнал Российского государственного университета туризма и сервиса. http://rguts.ru/files/electronic_journal/number13/9.doc.
12. Крейдер О.А., Черемисина Е.Н. Инновационная практика подготовки IT-специалистов в университете «Дубна». Журнал «Экономические стратегии», №5, 2010г.
13. Куприяновский В.П., Сухомлин В.А., Добрынин А.П., Райков А.Н., Шкуров Ф.В., Дрожжинов В.И., Федорова Н.О., Нампот Д.Е. Навыки в цифровой экономике и вызовы системы образования. International Journal of Open Information Technologies 2307-8162 vol. 5, no. 1, 2017
14. Мурадов, А.Н. Экономика знаний как формирующаяся экономическая система // Вектор науки ТГУ. Серия: Экономика и управление, – 2012. №2(9), – с. 46-50.
15. Мамедов Я.А. Современный уровень развития регионов Азербайджанской Республики. Материалы VIII Международной научно-практической конференции 11 май 2023 г., Россия, Махачкала. https://www.researchgate.net/publication/375075180_SOVREMENNYJ_UROVEN_RAZVITIA_REGIONOV_AZERBAJDZANSKOJ_RESPUBLIKI
16. Мамедов Я.А. Основы развития зеленой экономики в Азербайджане. Сборник научных статей IV Международной научно-практической интернет-конференции. Гомель Белорусский Торгово-Экономический Университет

- Потребительской Кооперации 2023. с.75-79. 31 марта 2023 г.
https://www.researchgate.net/publication/375075111_Osnovy_razvitiya_zelenoj_ekonomiki_v_Azerbajdzane
- 17.Образование: онлайн-вызовы традиционной системе. Центр исследования открытых образовательных ресурсов опубликовал данные о влиянии e-learning на современное образование. <https://newtonew.com/school/issledovanie-kak-onlajn-obrazovanie-menjaet-obrazovatelnuju-sistemu>.
 18. Шмелькова Л.В. Кадры для цифровой экономики: взгляд в будущее. Дополнительное профессиональное образование в стране и мире / № 8 (30) 2016
 19. Самарин И.В. О целесообразности иерархии в системе стратегического планирования и управления крупным предприятием // Инновации и инвестиции. 2014. № 8. С. 109-114.
 20. Сысоева Е.В. Управление формированием конкурентоспособности трудового потенциала организации на основе разработки ее кадровой стратегии с учетом изменений во внешней и внутренней среде//Инновации и инвестиции.2017.№1.С. 85-90.
 21. Петропавловская А.В. Кадровый потенциал инновационного развития экономики России // Нормирование и оплата труда в промышленности. 2017. № 9. С. 39-44
 22. Akif Musayev, Aygun Musayeva, Yashar Mammadov, Mirvari Gazanfarli. Azerbaijan Evaluation of the Tax Burden according to its Administrative and Fulfillment Components p. 3-22. "AUDIT" Scientific-Practical Journal. 2 (2020), Vol. 28. <https://audit-journal.az/files/articles/49.pdf>
 23. Aygun A. Musayeva, Yashar A. Mammadov, Shahzada G. Madatova Alislam I. Gasimov, Kamala N. Ahadova. Evaluation of the Tax Policy Efficiency Under Uncertainty. International Conference on Theory and Application of Soft Computing, Computing with Words and Perceptions Conference paper. First Online: 20 November 2019. Part of the Advances in Intelligent Systems and Computing book series. AISC, volume 1095. pp. 512-518. © Springer Nature Switzerland AG 2020. ICSCCW 2019. https://www.researchgate.net/publication/337400614_Evaluation_of_the_Tax_Policy_Efficiency_Under_Uncertainty#fullTextFileContent.
https://www.researchgate.net/publication/337400614_Evaluation_of_the_Tax_Policy_Efficiency_Under_Uncertainty
 24. Margaret Rouse. Digital economy. <http://searchcio.techtarget.com/definition/digital-economy>.
 25. Kupriyanovsky VP, Sukhomlin VA, Dobrynin AP, Raikov AN, Shkurov FV, Drozhzhinov VI, Fedorova NO, Nampot D.E. Skills in the digital economy and the challenges of the education system. International Journal of Open Information Technologies vol. 5, no. 1, 2017
 26. Sustainable Development of the Mortgage Market in Azerbaijan: Commercial Risks of Housing Construction, Social Vision, and State Influence. Fuad Ganbarov, Klaudia Smolağ, Rashad Muradov, Konul Aghayeva, Rumella Jafarova and Yashar Mammadov. <https://www.mdpi.com/2071-1050/12/12/5116>.

Daxil olub: 07.04.2025.

Çapa qəbul olunub: 21.04.2025.

Region və sahə iqtisadiyyatı
2025 (1). səh.75-86. 2025 (1). pp. 75-86. 2025 (1). сtp. 75-86.
DOI: <https://doi.org/10.59849/2519-8130.2025.1.75>

Bəxtiyar Vəli oğlu İsmayilov
i.e.n, dos.
LUXMARKET MMC, marketing uzrə direktor
E-mail:bismayilov77@gmail.com
UOT:338.47; JEL: P25; R41.

Azərbaycanın müasir nəqliyyat sisteminin təşkili və inkişafı

Xülasə

Müasir dövrdə nəqliyyat sistemi ölkənin iqtisadi inkişafının, sosial rifahının və dayanıqlı urbanizasiya strategiyasının əsas tərkib hissələrindən biridir. Azərbaycan coğrafi mövqeyinə görə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşir və bu, ölkənin nəqliyyat infrastrukturunun modernləşdirilməsini və səmərəli idarə olunmasını tələb edir. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən genişmiqyaslı islahatlar və investisiya layihələri Azərbaycanın logistika və tranzit mərkəzi kimi mövqeyini gücləndirməkdədir. Eyni zamanda, şəhər nəqliyyatında ağıllı texnologiyaların tətbiqi və ekoloji cəhətdən təmiz nəqliyyat həllərinin genişləndirilməsi, nəqliyyat sektorunun innovativ və dayanıqlı inkişafını zəruri edir. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanın müasir nəqliyyat sisteminin təşkili və inkişaf tendensiyaalarını təhlil etmək, mövcud problemləri və perspektivləri müəyyənəlməkdir. Burada nəqliyyat sektorunda həyata keçirilən dövlət siyasəti, rəqəmsal texnologiyaların integrasiyası, yol infrastrukturunun modernləşdirilməsi və yaşıl nəqliyyat konsepsiyası kimi məsələlərə diqqət yetirilir. Həmçinin beynəlxalq təcrübənin Azərbaycan üçün adaptasiya imkanları və ölkənin tranzit potensialının genişləndirilməsi perspektivləri nəzərdən keçirilir. Tədqiqatın aparılması üçün bu kimi metodlardan istifadə olunmuşdur: kompilyativ təhlil, statistik analiz, müqayisəli təhlil və keyfiyyət və ekspert yanaşması. Bu metodoloji yanaşma Azərbaycanın nəqliyyat sistemində mövcud olan inkişaf meyllərini obyektiv qiymətləndirməyə və gələcəkdə sektorda tətbiq oluna biləcək strateji həlləri təklif etməyə imkan verir. Tədqiqatın əsas elmi yeniliyi nəqliyyat sektorunun müasir inkişaf xüsusiyyətlərinə yeni yanaşmalar əsasında baxmaq, rəqəmsal nəqliyyatın inkişaf təcrübələrini - qlobal yanaşmalar və texnoloji innovasiyalar əsasında dəyərləndirməklə, ölkəmizin nəqliyyat sektorunun inkişafı ilə bağlı fikirlər irəli sürməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: nəqliyyat sektoru, rəqəmsal texnologiyalar, infrastruktur sistemi, logistika xidmətləri

Bakhtiyar Vali Ismayilov
c.e.s assoc. prof.
E-mail:bismayilov77@gmail.com
Organization and development of the modern transport system of Azerbaijan
Abstract

In the modern era, the transportation system is an essential component of a country's economic development, social well-being, and sustainable urbanization strategy. Due to its geographical location, Azerbaijan is situated at the crossroads of international transport corridors, necessitating the modernization and efficient management of the country's transport infrastructure. Large-scale reforms and investment projects implemented by the government strengthen Azerbaijan's position as a logistics and transit hub. At the same time, the introduction of smart technologies in urban transport and the expansion of environmentally friendly transport solutions make innovative and sustainable development in the transport sector inevitable. The main

objective of this study is to analyze the organization and development trends of Azerbaijan's modern transportation system, identifying existing problems and future prospects. The research examines state policies in the transport sector, the integration of digital technologies, road infrastructure modernization, and the concept of green transport. Additionally, the study explores the possibilities of adapting international experience to Azerbaijan and the potential expansion of the country's transit capacity. The study employs various methodologies, including compilative analysis, statistical analysis, comparative analysis, and qualitative and expert approaches. This methodological framework allows for an objective assessment of existing development trends in Azerbaijan's transportation system and the proposal of strategic solutions that can be implemented in the future. The scientific novelty of the research lies in adopting new approaches to studying the modern development characteristics of the transport sector, evaluating digital transport development experiences based on global trends and technological innovations, and putting forward ideas for the advancement of Azerbaijan's transport sector.

Keywords: transport sector, digital technologies, infrastructure system, logistics services.

Бахтияр Вели оглы Исмаилов

к.э.н., доц.

E-mail: bismayilov77@gmail.com

Организация и развитие современной транспортной системы Азербайджана

Резюме

В современную эпоху транспортная система является неотъемлемой частью экономического развития страны, социального благополучия и устойчивой урбанистической стратегии. Благодаря своему географическому положению, Азербайджан находится на пересечении международных транспортных коридоров, что требует модернизации и эффективного управления транспортной инфраструктурой страны. Масштабные реформы и инвестиционные проекты, реализуемые государством, укрепляют позицию Азербайджана как логистического и транзитного центра. Одновременно с этим внедрение интеллектуальных технологий в городской транспорт и расширение экологически чистых транспортных решений делают инновационное и устойчивое развитие транспортного сектора неизбежным. Основная цель данного исследования – анализ организации и тенденций развития современной транспортной системы Азербайджана, выявление существующих проблем и перспектив. В работе рассматриваются вопросы государственной политики в транспортном секторе, интеграции цифровых технологий, модернизации дорожной инфраструктуры и концепции "зеленого транспорта". Кроме того, анализируются возможности адаптации международного опыта для Азербайджана и перспективы расширения транзитного потенциала страны. В исследовании применены такие методы, как компилятивный анализ, статистический анализ, сравнительный анализ, а также качественный и экспертный подход. Такой методологический подход позволяет объективно оценить существующие тенденции развития транспортной системы Азербайджана и предложить стратегические решения, которые могут быть применены в будущем. Научная новизна исследования заключается в новом подходе к изучению современных особенностей развития транспортного сектора, оценке опыта развития цифрового транспорта на основе глобальных подходов и технологических инноваций, а также выдвижении предложений по развитию транспортного сектора Азербайджана.

Ключевые слова: транспортный сектор, цифровые технологии, инфраструктурная система, логистические услуги.

Giriş

Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, ticarət həcmələrinin müntəzəm artırılmasına imkan yaradır. Ölkənin logistika infrastrukturunu daimi olaraq inkişaf etdirildikcə, onun regional və beynəlxalq ticarətdəki rolu daha da artacaqdır. Azərbaycanın həm Şərq-Qərb, həm də Şimal-Cənub dəhlizləri üzərindəki əlverişli coğrafi mövqeyi, ölkəmizin həm tranzit ticarətindən, həm də idxal-ixrac əməliyyatlarından gəlir əldə etməsinə imkan verir. Hazırda yeni limanlar və dəmir yolları ilə bağlı bir sıra mühüm infrastruktur layihələri yekunlaşmaq üzrədir. Bu üstünlüklər və aktivlər nəzərə alınaraq, Azərbaycanın ərazisində intermodal və multimodal (müxtəlif nəqliyyat növlərini birləşdirən) logistika infrastrukturunun yaradılması, ticarət həcmünün artırılmasına, tranzit ticarətindən daha çox dəyər əldə edilməsinə və özəl sektorun iştirak səviyyəsinin artırılmasına yönəlmiş bir sıra təşəbbüslər həyata keçiriləcəkdir.

Nəqliyyat sektorunun müasir inkişaf xüsusiyyətləri

Müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrin dövlət siyasəti, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində rəqəmsal iqtisadiyyatın tətbiqinə yönəlir. Rəqəmsal iqtisadiyyat yalnız müstəqil bir sahə deyil, həm də biznes, ticarət, logistika və istehsal modellərinin keyfiyyətcə yeni bir mərhələyə yüksəlməsinə şərait yaradan bir təkan mənbəyidir. O, təhsil, səhiyyə, dövlət idarəçiliyi və insanlara olan münasibətləri də dəyişdirərək, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin inkişafı üçün yeni bir paradigma formalaşdırır. Nəqliyyat sahəsi, sosial sektor kimi müasir texnologiyaların istifadəsi ilə səmərəliliyini artırır və yüksək keyfiyyətli xidmətlərin təqdim olunmasına şərait yaradır. Bu zaman rəqəmsal iqtisadiyyat, istifadəçilərin tələblərinə sürətlə uyğunlaşabilən və iqtisadi hədəfləri optimallaşdıran hazır həllər sistemləri ilə təmsil olunur. Rəqəmsal iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərindən biri də böyük verilənlərin iqtisadi və sosial ehtiyaclarla birləşdirilməsidir. Bu da müştəri segmentlərini genişləndirir və qeyri-ixtisaslaşmış istifadəçilər üçün daha əlverişli interfeyslər təqdim edir [1; 2; 3].

Nəqliyyat və logistika sahəsində rəqəmsal transformasiya, böyük verilənlərin analizi, avtomatlaşdırılmış əməliyyatlar və müştəri yönümlü xidmətlər təqdim edərək, xidmət keyfiyyətini və effektivliyini artırmağa imkan verir. Rəqəmsal nəqliyyat və logistika sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün texniki və texnoloji bazanın inkişafı, müştəri xidmətlərinin yaxşılaşdırılması və xidmətin fərdiləşdirilməsi əsas prioritetlərdən biridir.

Rəqəmsal nəqliyyat və logistika sisteminin inkişafı, bir neçə səviyyəni əhatə edir. İlk növbədə, nəqliyyat vasitələri, texniki qurğular, əlaqə xətləri və əməliyyatların avtomatlaşdırılmasına dair texniki bazanın inkişafı vacibdir. Bununla yanaşı, müştəri xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması və platformalar arasında qarşılıqlı əlaqənin qurulması müvəffəqiyyətin əsas şərtidir. Rəqəmsal nəqliyyat və logistika, təkcə iri şəhərlərdə deyil, həmçinin regionlarda da iqtisadi fəallığı artırmaq üçün mükəmməl bir vasitədir [16]. Bu, ölkə iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərəcək, ticarət dövriyyəsini artıracaq və müştəri xidmətlərinin keyfiyyətini yüksəldəcəkdir. Bununla yanaşı, rəqəmsallaşma, nəqliyyat və logistika sahəsində daha çevik və sürətli xidmətlərin təqdim olunmasını təmin edəcəkdir. Rəqəmsallaşma prosesinin reallaşması bir sıra mühüm məsələləri gündəmə gətirir. Bunlar arasında xərclərin azaldılması, proseslərin avtomatlaşdırılması, məhsulun izlənməsi, logistika mərkəzlərinin avtomatlaşdırılması, rəqəmsal infrastrukturun yaradılması və müvafiq qanunvericilik dəyişiklikləri yer alır. Bu məsələlərin həlli üçün aşağıdakı funksiyalar həyata keçirilir [22]:

- Əməliyyatların avtomatlaşdırılması: Yükləmə, boşaltma, qablaşdırma və məhsul transferi kimi əməliyyatların avtomatlaşdırılması.
- Biznes proseslərinin integrasiyası: Anbar idarəçiliyi və maşınlar arasında qarşılıqlı əlaqənin təmin edilməsi.
- Məlumatların təhlili: Toplanmış məlumatların işlənməsi və tətbiqi proqram təminatları ilə əlaqələndirilməsi.

- Maşın öyrənmə: Müştəri ehtiyaclarını qabaqcadan proqnozlaşdırmaq üçün verilənlərin təhlili.

Azərbaycanın müasir nəqliyyat sisteminin inkişafı, rəqəmsal iqtisadiyyatın tətbiqi ilə əlaqədardır və bu sahədə həyata keçiriləcək infrastruktur layihələri ölkə iqtisadiyyatının daha da inkişafına təkan verəcəkdir. Yeni rəqəmsal həllər, həm dövlət, həm də özəl sektor üçün daha sürətli və effektiv nəqliyyat və logistika xidmətlərinin göstərilməsinə şərait yaradacaqdır.

Rəqəmsal nəqliyyatın inkişaf Təcrübələri: global yanaşmalar və texnoloji innovasiyalar

Rəqəmsal nəqliyyatın təşkili və inkişafı sahəsində müxtəlif ölkələrin əldə etdiyi təcrübələr özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. ABŞ, Almaniya, Türkiyə və digər ölkələr bu istiqamətdə innovativ yanaşmalar tətbiq edərək, nəqliyyat sistemlərinin səmərəliliyini və təhlükəsizliyini artırmağa çalışırlar. ABŞ, rəqəmsal nəqliyyat texnologiyalarının tətbiqi sahəsində qabaqcıl ölkələrdən biri kimi aşağıdakı sahələrdə diqqətəlayiq nailiyyətlər əldə edib [14; 16; 23]:

- Sürücüsüz Avtomobillər və Süni İntellekt: Tesla, Waymo və digər texnologiya şirkətləri avtomobil sənayesində sürücüsüz nəqliyyat vasitələrinin inkişafına yönəlmiş tədqiqat və layihələr həyata keçirirlər. Bu yanaşma, nəqliyyat təhlükəsizliyinin artırılması və sistemlərin effektivliyinin yüksəldilməsi məqsədi daşıyır.
- IoT (Internet of Things) və Böyük Məlumatların Analizi: Real vaxt rejimində trafik sıxlığı, sənişin hərəkətləri və nəqliyyat axınının idarə olunmasında IoT sensorları və böyük məlumatların analizi mühüm rol oynayır. Bu texnologiyalar qərar qəbul etmə proseslərini sürətləndirir və optimallaşdırır.
- Ağıllı Şəhər Layihələri: ABŞ-nin iri şəhərlərində tətbiq olunan “smart city” layihələri nəqliyyat infrastrukturunun rəqəmsallaşdırılması, ictimai nəqliyyat vasitələrinin optimallaşdırılması və ekoloji dayanıqlılığın təmin edilməsi kimi məqsədləri güdür.

Avtomobil sənayesində lider olan Almaniya, rəqəmsal nəqliyyatın təşkili və inkişafı sahəsində aşağıdakı innovativ həllərə üstünlük verir [12; 20]:

- Industrie 4.0 və Avtomatlaşdırma: Almaniya sənaye 4.0 konsepsiyası çərçivəsində rəqəmsal texnologiyaların integrasiyası istehsal proseslərində və logistika zəncirlərinin avtomatlaşdırılmasında geniş istifadə olunur. Bu yanaşma, nəqliyyat vasitələrinin istehsalında və təmiri proseslərində səmərəliliyi artırır.
- Ağıllı İnfrastruktur: Yüksək keyfiyyətli yol, dəmir yolu və yük daşımaları infrastrukturunun rəqəmsallaşdırılması ilə real vaxtlı trafik idarəetmə sistemləri və sensor texnologiyaları tətbiq olunur. Bu, sürücülərə və operatorlara dəqiq məlumatların çatdırılmasını təmin edir.
- Sürücüsüz Texnologiyalar: Almaniyanın qabaqcıl avtomobil istehsalçıları, sürücüsüz texnologiyaların inkişafı və müasir təhlükəsizlik sistemlərinin tətbiqi istiqamətində mühüm addımlar ataraq, nəqliyyatın etibarlılığını artırırlar.

Son illərdə rəqəmsal nəqliyyatın təşkili və inkişafında mühüm irəliləyişlər əldə edən Türkiyənin təcrübəsi aşağıdakı sahələrdə özünü göstərir [11]:

- Elektron Bilet və Ödəniş Sistemləri: Böyük şəhərlərdə tətbiq olunan elektron bilet və mobil ödəniş platformaları sənişin hərəkətinin asanlaşdırılması və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlib.
- Ağıllı Şəhər Layihələri: İstanbul, Ankara və digər iri şəhərlərdə mobil tətbiqlər, real vaxtlı məlumat sistemləri və trafik idarəetmə proqramları vasitəsilə yol hərəkətinin optimallaşdırılması həyata keçirilir.
- Logistika və Yük Nəqliyyatı: Türkiyənin strateji mövqeyi rəqəmsal platformaların logistik əməliyyatlarda tətbiqinə imkan yaradır. Bu yanaşma nəqliyyatın izlənilməsi, inventarın idarə olunması və planlaşdırma proseslərinin avtomatlaşdırılmasına töhfə verir.

Qlobal arenada rəqəmsal nəqliyyatın inkişafı sahəsində bir sıra ölkələr özünəməxsus yanaşmalar tətbiq edirlər [8; 18; 21]:

- Yaponiya və Cənubi Koreya: Bu ölkələr yüksək sürətli dəmir yolları, ağıllı nəqliyyat sistemləri və IoT texnologiyalarının tətbiqi ilə real vaxtlı məlumat axını və süni intellektin integrasiyasını həyata keçirir, beləliklə səmərəlilik və təhlükəsizlik təmin olunur.
- Singapur: Şəhər planlaması və müasir texnologiyaların birləşməsi sayəsində, elektron nəqliyyat xidmətləri, real vaxtlı trafik monitorinqi və ağıllı sensor şəbəkələri sənişinlərə yüksək keyfiyyətli xidmət göstərməyə imkan verir.
- İsveç: Avtomobil sənayesi və sürücüsüz texnologiyaların inkişafı ilə yanaşı, ekoloji dayanıqlığa yönəlmiş layihələr rəqəmsal nəqliyyatın təşkili üçün əhəmiyyətli nümunə təşkil edir.

Rəqəmsal nəqliyyatın təşkili və inkişafı, qlobal iqtisadiyyatın və ictimai həyatın prioritet sahələrindən biridir. ABŞ, Almaniya və Türkiyə kimi ölkələrin təcrübələri göstərir ki, texnoloji infrastrukturun gücləndirilməsi, süni intellekt və IoT kimi qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi, ağıllı şəhər layihələri və real vaxtlı məlumat idarəetməsi nəqliyyat sistemlərinin səmərəliliyini və təhlükəsizliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Eyni zamanda, Yaponiya, Cənubi Koreya, Singapur və İsveç kimi ölkələrin əldə etdiyi nailiyyətlər, qlobal tendensiyaların və texnoloji innovasiyaların rəqəmsal nəqliyyat sahəsinə integrasiyasının vacibliyini vurğulayır. Bu təcrübələr, gələcəkdə daha integrasiya olunmuş, etibarlı və davamlı nəqliyyat həllərinin yaradılması üçün zəmin yaradır və həm dövlət, həm də özəl sektor arasında sıx əməkdaşlığın vacibliyini ön plana çıxarır.

Dövlətlərin rəqəmsal nəqliyyatın inkişaf strategiyaları

Hazırkı dövrdə rəqəmsallaşma yalnız informasiya texnologiyalarını və süni intellekti deyil, həm də nəqliyyat sektorunu dərinlən dəyişdirir. Dövlətlər, infrastrukturun yenilənməsi və xidmətlərin optimallaşdırılması məqsədilə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinə xüsusi diqqət ayırır, bu da təhlükəsizlik, səmərəlilik və ekoloji dayanıqlığın təmin edilməsində mühüm rol oynayır [10]. Belə yanaşmalar həm milli, həm də regional səviyyədə iqtisadi artım və həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinə töhfə verir [13; 17].

- Müasir Texnoloji İnfrastrukturun Qurulması. Rəqəmsal nəqliyyatın səmərəli fəaliyyəti üçün müasir texnoloji infrastrukturun yaradılması vacibdir. Bu sahədə dövlətlər aşağıdakı addımları atırlar:
- Yüksək Sürətli Əlaqə Şəbəkələri və 5G: Real vaxtda məlumat ötürülməsi və email üçün genişmiqyaslı, sürətli internet infrastrukturunun qurulması prioritetdir.
- Sensorlar və IoT Texnologiyaları: Yol hərəkəti, dəmir yolları və hava limanlarında yerləşdirilən sensorlar vasitəsilə nəqliyyat vasitələrinin və infrastrukturun vəziyyəti davamlı izlənilir və toplanan məlumatlara əsasən optimallaşdırma işləri aparılır.
- Bulud Texnologiyalarına Əsaslanan İdarəetmə: Mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemləri, böyük məlumat axınıni toplayaraq onların təhlilini və idarə olunmasını asanlaşdırır.

Bu istiqamətdə dövlət büdcəsi, özəl sektor və beynəlxalq maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilən investisiyalar rəqəmsal infrastrukturun genişləndirilməsinə zəmin yaradır [9; 19].

- Hüquqi Çərçivənin və Normativlərin Yenidən Təşkili. Rəqəmsal nəqliyyatın etibarlı və davamlı işləməsi üçün müasir hüquqi baza və normativ tənzimləmələr tələb olunur. Dövlətlər bu istiqamətdə:
- Yeni Qanunvericilik Aktlarının Qəbul Edilməsi: Məlumatların mübadiləsi, şəxsi məlumatların qorunması, kiber təhlükəsizlik və avtomatlaşdırılmış sistemlərin idarə olunması kimi sahələri tənzimləyən qanunların hazırlanmasına önəm verirlər.
- Standartların İnkişafı və Tətbiqi: Beynəlxalq tələblərlə uyğun milli standartların yaradılması, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqində vahid yanaşmanın təmin olunmasına xidmət edir.

- Hüquqi-İqtisadi Əməkdaşlıq: Dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi, innovativ layihələrin reallaşdırılmasına şərait yaradır və investisiya risklərini azaldır.
- Ekoloji Dayanıqlıq və Davamlı İnkişaf. Rəqəmsal nəqliyyatın inkişaf strategiyalarında ekoloji aspektlər də önəmlidir. Dövlətlər bu sahədə:
- Yaşıl Texnologiyaların Tətbiqi: Elektrikli və hibrid nəqliyyat vasitələrinin, həmçinin avtonom sürüş sistemlərinin tətbiqi ilə ekoloji izlərin azaldılmasına yönəlik tədbirlər görürlər.
- Enerji Səmərəliliyinin Təmin Edilməsi: Süni intellekt və real vaxt məlumat sistemlərinin istifadəsi ilə yanacaq sərfiyyatı və karbon emissiyalarının azalması hədəflənir.
- İqlim Dəyişikliyi ilə Mübarizə: Qlobal iqlim razılaşmalarına uyğun addımlar atılaraq, ekoloji standartların yüksəldilməsi və davamlı nəqliyyat strategiyalarının formalaşdırılması dəstəklənir.

Bu yanaşmalar, həm ətraf mühitin qorunmasına, həm də iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılmasına töhfə verir.

➤ İctimai-Özəl Tərəfdaşlıq və İnnovasiya Ekosisteminin Qurulması

Rəqəmsal nəqliyyat sistemlərinin inkişafında dövlətin özəl sektorla əməkdaşlığı mühüm rol oynayır [5]:

- Pilot Layihələr və Təcrübə Mərkəzləri: Müxtəlif regionlarda aparılan sınaq layihələri yeni texnologiyaların effektivliyini yoxlamağa və onların geniş tətbiqini təşviq etməyə şərait yaradır.
- İnnovasiya Mərkəzləri və Texnoparklar: Dövlət tərəfindən dəstəklənən texnoloji inkubasiya mərkəzləri, startapların və texnoloji şirkətlərin inkişafına təkan verir.
- Maliyyə və Vergi Təşviqləri: Özəl sektorun rəqəmsal nəqliyyat layihələrinə cəlb edilməsi üçün vergi güzəştləri, subsidiyalar və digər maliyyə təşviq mexanizmləri tətbiq olunur.

Bu addımlar, yeni texnoloji həllərin sürətlə inkişafını və səmərəli tətbiqini təmin edərək rəqəmsal nəqliyyatın gələcək potensialını artırır. Beləliklə, dövlətlərin rəqəmsal nəqliyyat sistemlərinin təşkili və inkişafı istiqamətində apardıqları tədbirlər infrastrukturun yenilənməsi, hüquqi bazanın müasirləşdirilməsi, ekoloji davamlılığın təmin edilməsi və innovasiya ekosisteminin gücləndirilməsi kimi əsas istiqamətlərdə həyata keçirilir [6]. Bu strategiyalar həm milli, həm də global miqyasda iqtisadi artımın və sosial rifahın artırılmasına mühüm töhfə verir.

Azərbaycanda nəqliyyat sektorunun inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi

Azərbaycanda nəqliyyat sektoru iqtisadiyyatda strateji rol oynayan sahələrdən biri kimi formalaşmaqda davam edir. Son illər dövlət siyasəti bu sektorun modernləşdirilməsi və infrastrukturunun genişləndirilməsinə yönəlib. Aşağıdakı istiqamətlərdə əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə olunmuşdur [15]:

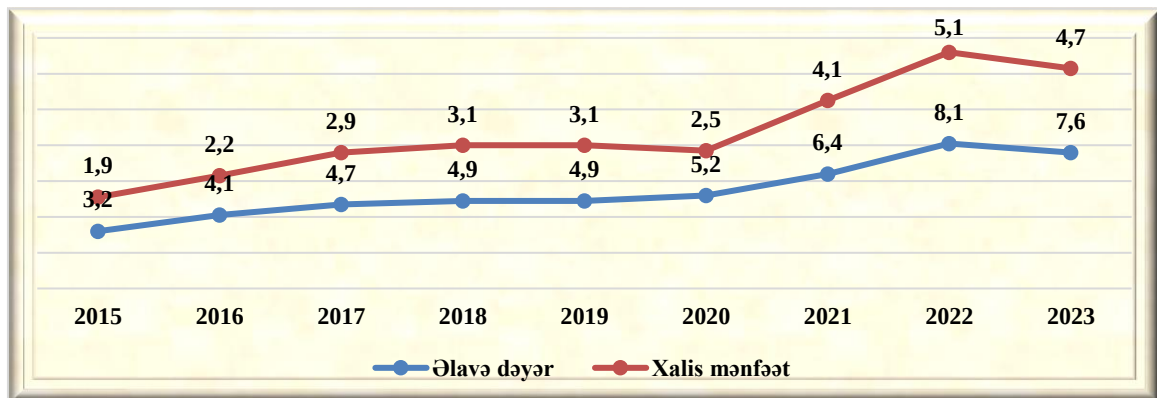
- Yol-nəqliyyat infrastruktur: Daxili və beynəlxalq yolların modernləşdirilməsi və yenidən qurulması, iqtisadiyyatın inteqrasiyası və mobilliyin artmasına təkan vermişdir.
- Dəmir yolu sektoru: Yük və sərnişin daşımalarının səmərəliliyini artırmaq üçün yeni texnologiyaların tətbiqi və infrastrukturun modernləşdirilməsi aparılmışdır.
- Hava nəqliyyatı: Hava limanlarının müasirləşdirilməsi, yeni beynəlxalq istiqamətlərin açılması və hava nəqliyyatının əlçatanlığının artması sektorun əhəmiyyətini daha da gücləndirmişdir.
- Dəniz nəqliyyatı: Bakı limanı və digər dəniz limanlarının infrastrukturunu təkmilləşdirilmiş, regionlararası ticarətə müsbət təsir göstərmişdir.
- İctimai nəqliyyat: Bakı və digər iri şəhərlərdə metro xətləri və avtobus parkları yenilənmiş, şəhər nəqliyyatının optimallaşdırılması istiqamətində addımlar atılmışdır.

2015-2023-cü illər arasında Azərbaycanda nəqliyyat sektorunun makro göstəriciləri ümumi artım meyli göstərmişdir. Bu illər ərzində sektorun yaratdığı əlavə dəyər 2,4 dəfə, xalis mənfəət

isə 2,5 dəfə artmışdır. Təqdim olunan qrafik göstərir ki, 2015-2023-cü illər ərzində Azərbaycanda nəqliyyat sektorunun makro göstəricilərində ümumi artım tendensiyası müşahidə olunub, lakin aralıq illərdə müəyyən dalğalanmalar da baş verib. Belə ki, 2015-ci ilə müqayisədə 2023-cü ildə bu sektorda yaradılan əlavə dəyərin həcmi 2,4 dəfə artmışdır. Bu sektorda əldə olunan xalis mənfəətin həcmi isə həmin dövr ərzində 2,5 dəfə yüksəlməsi ilə müşahidə olunub [4; 5; 6].

Qrafik 1.

**Azərbaycanda nəqliyyat sektorunun əsas makro göstəricilərin inkişaf dinamikası
(milyard manat)**

Mənbə: Qrafik [7] mənbəyi əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

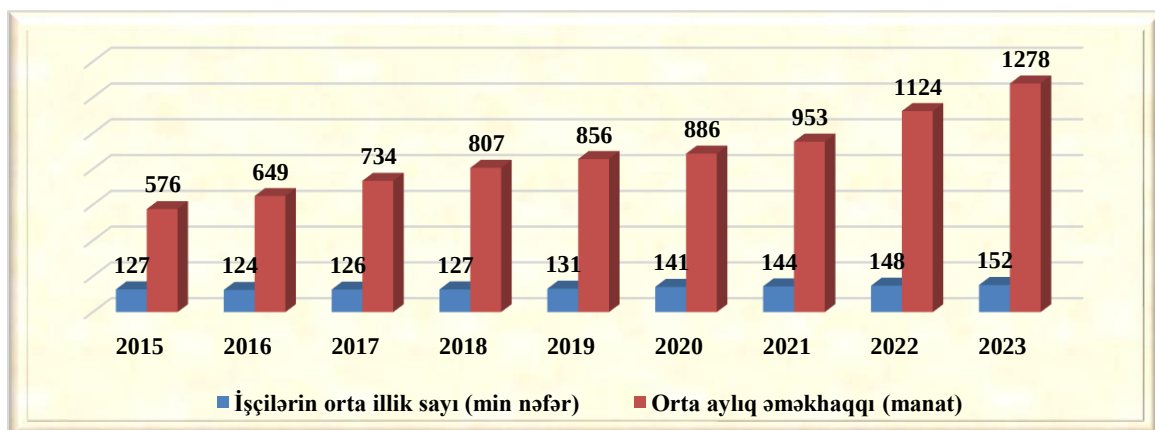
Nəqliyyat sektorunda baş verən belə artımı şərtləndirən başlıca amillər bunlardır:

- İnfrastrukturun genişləndirilməsi: Yollar, dəmir yolları və hava limanlarının modernləşdirilməsi.
- Hökumətin strategiyaları: Strateji proqramlar, investisiya təşviqləri və subvensiyalar.
- Regional və beynəlxalq ticarətin artması: Beynəlxalq logistik kanallarının gücləndirilməsi.
- Texnoloji və rəqəmsal dəyişikliklər: Sürətləndirilmiş avtomatlaşdırma prosesləri.
- Pandemiya sonrası iqtisadi bərpa: COVID-19 pandemiyasından sonra sektorda reabilitasiya tədbirlərinin aparılması.

Təqdim edilən qrafik göstərir ki, müqayisə olunan dövr ərzində nəqliyyat sektorunda çalışan işçilərin sayında 20%-lik artım qeydə alınmışdır. Həmçinin bu dövrdə orta aylıq əməkhaqqının həcmi 2,2 dəfə artmışdır [7].

Qrafik 2.

Nəqliyyat sektorunda əmək bazarı göstəricilərinin dəyişmə tendensiyaları

Mənbə: Qrafik [7] mənbəyi əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Azərbaycanda nəqliyyat sektorunda əmək bazarının göstəricilərində (işçilərin sayı və əməkhaqqı) müşahidə olunan dəyişikliklərin başlıca səbəbləri aşağıdakı amillərlə izah oluna bilər:

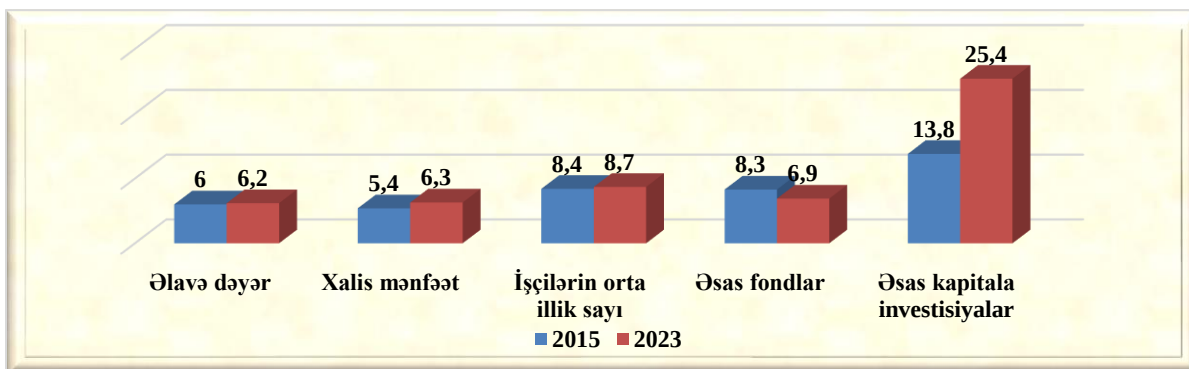
1. *Sektorun genişlənməsi və inkişafı*: Nəqliyyat infrastrukturuna edilən yatırımların artması, ölkənin regional və beynəlxalq ticarətdəki mövqeyinin güclənməsi sektorun inkişafına təkan vermişdir. Bu proses yeni iş yerlərinin yaradılmasına və işçi sayının artmasına səbəb olmuşdur.
2. *Texnoloji inkişaf və rəqəmsallaşma*: Nəqliyyat sektorunda yeni texnologiyaların tətbiqi və rəqəmsallaşma prosesləri əmək məhsuldarlığını və səmərəliliyini artıraraq, daha yüksək ixtisaslı kadrların tələbini yüksəltmişdir. Bu isə orta aylıq əməkhaqqının artmasına təsir göstərmişdir.
3. *Dövlət siyasəti və investisiya dəstəyi*: Hökumətin nəqliyyat sektoruna yönəlik islahat və investisiya proqramları iş yerlərinin artmasına, əmək şəraitinin yaxşılaşmasına və nəticə etibarı ilə əməkhaqqının yüksəlməsinə şərait yaratmışdır.
4. *Ümumi iqtisadi inkişaf və inflyasiya*: Ümumi iqtisadi artım və inflyasiya faktorları əməkhaqqı göstəricilərinin yüksəlməsinə təsir edən əsas amillərdəndir. Bu proses işçilərin alım gücünün qorunmasını təmin etməklə yanaşı, sektorun rəqabət qabiliyyətini də artırmışdır.
5. *Pandemiya dövrü və sonrası bərpa tədbirləri*: COVID-19 pandemiyasının yaratdığı çətinliklərə baxmayaraq, post-pandemiya dövründə həyata keçirilən iqtisadi bərpa tədbirləri sektorun dinamizmini artırmışdır. Bu isə yeni iş yerlərinin yaradılmasına və əməkhaqqının artmasına müsbət təsir göstərmişdir.

Bu faktorların birgə təsiri nəticəsində, 2015-2023-cü illər ərzində nəqliyyat sektorunda işçilərin orta illik sayında nisbətən sabit, lakin davamlı artım müşahidə olunmuşdur. Bununla yanaşı, əməkhaqqı göstəricilərində daha sürətli və əhəmiyyətli yüksəliş qeydə alınmışdır. Bu tendensiya sektorun müasir tələblərə uyğunlaşdığını və yüksək ixtisaslı kadrların cəlb edildiyini nümayiş etdirir. Təqdim olunan göstəricilərə əsasən, 2015-ci illə müqayisədə 2023-cü ildə ölkə iqtisadiyyatında nəqliyyat sektorunun göstəricilərində müəyyən dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur. Bu dövr ərzində ölkədə yaradılan əlavə dəyərdə nəqliyyat sektorunun payı 0,2% artmışdır ki, bu da sektorun ümumi iqtisadi proseslərdə iştirakının bir qədər gücləndiyini göstərir. Eyni zamanda, həmin dövrdə sektorun iqtisadiyyatda olan payı aşağıdakı istiqamətlər üzrə nəzərəcarpacaq artım nümayiş etdirmişdir [7]:

- Xalis mənfəət üzrə – 9% artım,
- İşçilərin orta illik sayı üzrə – 0,3% artım,
- Əsas kapitala yönəldilən investisiyalar üzrə – 11,6% artım.
- Müvafiq dövrdə yalnız əsas fondların həcmi 1,4% azalmışdır.

Qrafik 3.

Azərbaycan iqtisadiyyatında nəqliyyatın xüsusi çəkisi (%)

Mənbə: Qrafik [7] mənbəyi əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Ölkənin nəqliyyat sektorunda müşahidə olunan bu dəyişikliklər aşağıdakı əsas baxışları irəli sürməyə imkan verir:

1. *Nəqliyyat sektorunun gəlirliliyi artmışdır:* Xalis mənfəətin artması nəqliyyat sahəsində sərf olunan resursların daha səmərəli istifadə olunduğunu və gəlir gətirən fəaliyyətlərin intensivləşdiyini göstərir.
2. *İşçi heyətinin sayı cüzi artmışdır:* Bu artım sektorun əmək bazarındakı mövqeyinin nisbətən gücləndiyini və yeni iş yerlərinin yaradıldığını ifadə edir.
3. *Əsas kapitalla yönəldilən investisiyalarda əhəmiyyətli artım müşahidə olunur:* Bu tendensiya sektorda infrastrukturun modernləşdirilməsi və genişləndirilməsi məqsədilə həyata keçirilən investisiya siyasətini əks etdirir.
4. *Əsas fondların iqtisadiyyata nisbəti azalmışdır:* Bu azalma, mövcud aktivlərin köhnəlməsi və ya digər iqtisadi sahələrdə investisiya artımının nəqliyyat sektoru ilə müqayisədə daha sürətli baş verməsi ilə əlaqədar ola bilər.

Son on ildə nəqliyyat sektorunun iqtisadiyyatda xüsusi çəkisi bəzi istiqamətlər üzrə artmışdır. Xüsusilə, əlavə dəyər, xalis mənfəət, işçi sayı və əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar sahəsində nəzərəcarpan yüksəliş müşahidə olunur. Əsas kapitalla investisiyalardakı əhəmiyyətli artım, sektorun gələcəkdə daha rəqabətqabiliyyətli olması və müasir infrastrukturla təchiz edilməsi istiqamətində mühüm addımlar atıldığını göstərir [3; 5; 7]. Digər tərəfdən, əsas fondların nisbətindəki azalma ehtimal ki, aktivlərin yenilənməsi və digər sektorların sürətli inkişafı ilə əlaqədardır. Ümumilikdə, Azərbaycan iqtisadiyyatında nəqliyyat sektorunun xüsusi çəkisi inkişaf meyli göstərir və sektorun perspektivləri ümidverici dəyişikliklərlə müşayiət olunur.

Azərbaycanda Nəqliyyat Sektorunun Problemləri

Azərbaycanda nəqliyyat sektoru ölkə iqtisadiyyatının inkişafında və regional integrasiyada strateji rol oynayır. Lakin bu sahənin tam potensialının reallaşdırılması üçün bir sıra struktural, idarəetmə və texnoloji maneələrin aradan qaldırılması vacibdir [3; 8]. Nəqliyyat sektorunun inkişafını ləngidən əsas problemləri aşağıdakı istiqamətlər üzrə təsnif etmək mümkündür:

↳ İnfrastruktur Problemləri

- Yol və dəmir yolu şəbəkəsinin köhnəlməsi – Mövcud infrastruktur bəzi hallarda yüksək trafik axınına və müasir texnoloji tələblərə uyğun gəlmir.
- Liman və hava nəqliyyatı imkanlarının məhdudluğu – Mövcud texniki avadanlıqlar və xidmətlər beynəlxalq standartlara tam cavab vermir.

↳ Maliyyə və İnvestisiya Çətinlikləri

- İnvestisiya çatışmazlığı – İnfrastruktur layihələrinin və yeni texnologiyaların maliyyələşdirilməsi üçün kifayət qədər yerli və xarici investisiya cəlb olunmur.
- Büdcə prioritetlərinin dəyişməsi – Nəqliyyat sektorunun inkişafına yönəldilən maliyyə vəsaitləri digər sahələrlə rəqabət aparır.

↳ İdarəetmə və Planlaşdırma Çətinlikləri

- Bürokratik maneələr – Qanunvericilikdəki qeyri-müəyyənliklər və administrativ prosedurlar layihələrin icrasını ləngidə bilər.
- Əlaqələndirmənin zəifliyi – Dövlət qurumları, özəl sektor və beynəlxalq təşkilatlar arasında səmərəli koordinasiya mexanizmlərinin olmaması müşahidə edilir.

↳ Texnoloji və Rəqəmsallaşma Problemləri

- Modernizasiya proseslərinin ləng getməsi – Rəqəmsal həllərin və yeni texnologiyaların tətbiqi kifayət qədər sürətlə həyata keçirilmir.
- Təhlükəsizlik və informasiya sistemlərinin zəifliyi – Rəqəmsal təhlükəsizlik və müasir məlumat sistemlərinin integrasiyası çətinliklərlə müşayiət olunur.

Nəqliyyat sektorundakı çətinliklərin əsas səbəbləri aşağıdakı amillərlə izah edilə bilər:

- İnfrastrukturun köhnəlməsi – Sovet dövründən qalan bəzi obyektlər müasir standartlara cavab vermir.
- İqtisadi transformasiya – İnkişaf və qloballaşma fonunda keçid dövründə infrastrukturun yenilənməsi və modernləşdirilməsi yetərincə sürətlə həyata keçirilməmişdir.
- Maliyyə resurslarının məhdudluğu – Özəl sektorun iştirakının az olması və yerli investisiya axınının zəifliyi innovativ layihələrin reallaşdırılmasını məhdudlaşdırır.
- Büdcə planlamasında qeyri-stabil prioritetlər – Dövlət maliyyəsinin müxtəlif sektorlar arasında bölüşdürülməsi nəticəsində nəqliyyatın modernləşdirilməsinə ayrılan vəsait kifayət etmir.
- Normativ çərçivənin uyğunsuzluğu – Hüquqi maneələr və mürəkkəb prosedurlar innovasiyaların tətbiqini əngəlləyir.
- Koordinasiya mexanizmlərinin zəifliyi – Dövlət və özəl sektor arasında sinxronizasiya mexanizmlərinin olmaması layihələrin icrasına mənfi təsir göstərir.
- Rəqəmsal texnologiyaların ləng tətbiqi – Avtonom nəqliyyat sistemləri və digər müasir texnoloji həllərin integrasiyasında gecikmələr müşahidə edilir.
- Təhlükəsizlik standartlarının aşağı səviyyədə olması – Nəqliyyat infrastrukturunun idarə edilməsində müasir təhlükəsizlik tədbirlərinin tam tətbiqi mümkün olmur.

Nəticə

Azərbaycanda nəqliyyat sektorunun inkişafı qarşısında duran problemlər kompleks xarakter daşıyır və onların həlli yerli və beynəlxalq təcrübələrin integrasiyasını tələb edir. İnfrastrukturun modernləşdirilməsi, maliyyə resurslarının artırılması, idarəetmə mexanizmlərinin optimallaşdırılması və texnoloji yeniliklərin tətbiqi ölkənin regional və global integrasiyasını gücləndirəcək. Bu istiqamətdə dövlət, özəl sektor və beynəlxalq təşkilatlar arasında sıx əməkdaşlıq vacibdir. Həyata keçiriləcək islahatlar təkcə nəqliyyat sektorunun deyil, bütövlükdə ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının davamlılığı üçün əhəmiyyətli olacaqdır.

İstifadə olunan mənbələr

1. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Bakı, 2012. https://president.az/files/future_az.pdf.
2. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Bakı, 2016. https://azertag.az/store/files/untitled%20folder/_STRATEJI%20YOL%20XERITESI_.pdf.
3. Azərbaycan Respublikasında Logistika və Ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi / E-qanun.az. – Bakı, 6 dekabr, 2016. <https://eqanun.az/framework/57128>
4. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illər sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. / E-qanun.az. – Bakı, 29 yanvar, 2019. <https://eqanun.az/framework/41320>
5. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası / E-qanun.az. – Bakı, 22 iyul, 2022. <https://eqanun.az/framework/50013>
6. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər / President.az. – Bakı, 2 fevral, 2021. <https://president.az/az/articles/view/50474>
7. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin məlumatları. Bakı, 2025. <https://www.stat.gov.az/source/transport/>
8. Əsədov, A.M. Azərbaycan Respublikasında yeni nəqliyyat sisteminin formalaşması və davamlı inkişafı: elmi-nəzəri əsasları və perspektivləri / A.Əsədov. Bakı: Avropa, 2014, Avropa, 338 s.
9. Vəliyev S. İqtisadiyyatın inkişafında nəqliyyatın rolu. / Nuhcixan.az. – Naxçıvan, 13 aprel 2021. <https://nuhcixan.az/news/iqtisadiyyat/45098-iqtisadiyyatın-inkisafindaneqliyyatın-rolu>

10. Мамедов Я.А. Современный уровень развития регионов Азербайджанской Республики. Материалы VIII Международной научно-практической конференции (11 май 2023 г., Россия, Махачкала).
https://www.researchgate.net/publication/375075180_SOVREMENNYJ_UROVEN_RAZVITIA_REGIONOV_AZERBAJDZANSKOJ_RESPUBLIKI
11. Мамедов Я.А. Основы развития зеленой экономики в Азербайджане. Сборник научных статей IV Международной научно-практической интернет-конференции. Гомель Белорусский Торгово-Экономический Университет Потребительской Кооперации 2023.с.75-79. 31 марта 2023 г.
https://www.researchgate.net/publication/375075111_Osnovy_razvitia_zelenoj_ekonomiki_v_Azerbajdzane
12. Персианов В.А. Информатизация управления и автоматизированного решения проектно-плановых Задач на транспорте: монография / В.А. Персианов, А.В. Курбатова, А.Г. Липатов. – М.: Общество с ограниченной ответственностью «ТРАНСЛИТ», 2017. – С. 176.
13. Степанов А.А. Концептуальные основы транспортно-экспедиционного и логистического обслуживания бизнеса и населения / А.А. Степанов, В.С. Горин // Вестник Университета (Государственный университет управления). – 2011. – № 26. – С. 282–288.
14. Степанов А.А. Клиентоориентированный подход к цифровой экономике: «цифровой» транспорт и логистика / А.А. Степанов, А.О. Меренков // Вестник транспорта. – 2017. – № 10. – С. 18-21.
15. Akif Musayev, Aygun Musayeva, Yashar Mammadov, Mirvari Gazanfarli. Azerbaijan Evaluation of the Tax Burden according to its Administrative and Fulfillment Components p. 3-22. “AUDIT” Scientific-Practical Journal. 2 (2020), Vol. 28.
<https://audit-journal.az/files/articles/49.pdf>
16. Aygun A. Musayeva, Yashar A. Mammadov, Shahzada G. Madatova Alislam I. Gasimov, Kamala N. Ahadova. Evaluation of the Tax Policy Efficiency Under Uncertainty. International Conference on Theory and Application of Soft Computing, Computing with Words and Perceptions Conference paper. First Online: 20 November 2019. Part of the Advances in Intelligent Systems and Computing book series. AISC, volume 1095. pp. 512-518. © Springer Nature Switzerland AG 2020. ICSCCW 2019.
https://www.researchgate.net/publication/337400614_Evaluation_of_the_Tax_Policy_Efficiency_Under_Uncertainty#fullTextFileContent
https://www.researchgate.net/publication/337400614_Evaluation_of_the_Tax_Policy_Efficiency_Under_Uncertainty
16. H.Luo, Y.Yang, B.Tong, F.Wu, and B. Fan, “Traffic sign recognition using a multi-task convolutional neural net- work,” IEEE Transactions on Intelligent Transportation Systems, vol. 19, no. 4, pp. 1100–1111, 2018.
17. L.Kunze, N.Hawes, T.Duckett, M.Hanheide, and T.Krajnik, “Artificial intelligence for long-term robot au- tonomy: a survey,” IEEE Robotics and Automation Letters, vol. 3, no. 4, pp. 4023–4030, 2018.
18. M.Grazia Speranza, “Trends in transportation and logistics,” European Journal of Operational Research, vol. 264, no. 3, pp. 830–836, 2018.
19. M.Clements and K. M. Kockelman, “Economic effects of automated vehicles,” Transportation Research Record: Jour- nal of the Transportation Research Board, vol. 2606, no. 1, pp. 106–114, 2017.
20. M.Cunneen, M.Mullins, and F.Murphy, “Autonomous vehicles and embedded artificial intelligence: the challenges of framing machine driving decisions,” Applied Artificial

Intelligence, vol. 33, no. 8, pp. 706–731, 2019.

21. S.Soomro, M.H.Miraz, A.Prasanth, and M.Abdullah, “Artificial intelligence enabled IoT: traffic congestion re- duction in smart cities,” in Proceedings of the Smart Cities Symposium 2018, Bahrain, April 2018.
22. Sustainable Development of the Mortgage Market in Azerbaijan: Commercial Risks of Housing Construction, Social Vision, and State Influence. Fuad Ganbarov, Klaudia Smolağ, Rashad Muradov, Konul Aghayeva, Rumella Jafarova and Yashar Mammadov. <https://www.mdpi.com/2071-1050/12/12/5116>.
23. Tesla, “Tesla’s Fully Self Driving Timeline. Tesla Forums,” 2018, [https://teslamotorsclub.com/tmc/tags/full-self- driving/](https://teslamotorsclub.com/tmc/tags/full-self-driving/).

Daxil olub: 12.05.2025.

Çapa qəbul olunub: 26.05.2025.

Region və sahə iqtisadiyyatı
2025 (1). səh.87-97. 2025 (1). pp. 87-97. 2025 (1). стр. 87-97.
DOI: <https://doi.org/10.59849/2519-8130.2025.1.87>

Nicat Rəşad oğlu Muradov
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
UOT:31;33;338.; JEL: A11; A13; A19; F63; I31; I38.
İqtisadiyyat İnstitutu, doktorant
Azərbaycan Respublikası sənayesində iş qüvvəsindən istifadə edilməsi: əsas dəyişikliklər,
yeni meyillər və problemlər
Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Respublikasının sənayesində iş qüvvəsindən istifadə edilmə səviyyəsi və bu sahədə olan problemlərin tədqiqi ilə bağlıdır. Məqalədə keçən əsrin 70-80-ci illərindən başlayaraq hazırdakı ölkəmizin sənayesində iş qüvvəsindən istifadə edilməsində baş vermiş dəyişikliklər, sənayedə, o cümlədən onun mühüm sahələrində mizlə çalışan işçilərin sayında, sahə və ərazi məşğulluğunda, sənaye sahələrində məşğul olanların cins tərkibində baş vermiş dəyişikliklər və onlara təsir edən amillər təhlil edilib, qiymətləndirilir. Tədqiqatın aparılmasında sistemli, retrospektiv və müqayisəli təhlil, ekspert qiymətləndirilməsi və digər metodlardan istifadə olunur. Aparılan araşdırmada ölkə və xarici rəsmi mənbələrin məlumatlarından, tədqiqatçıların tədqiqatlarından istifadə edilib. Tədqiqatın orijinallığı ondan ibarətdir ki, burada sırf milli sənaye müəssisələrində iş qüvvəsindən istifadənin spesifik xüsusiyyətləri əsas araşdırma predmetinə çevrilir və bu sahədə baş verən dəyişikliklər sistemli şəkildə dəyərləndirilir. Tədqiqat elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, aparılan araşdırmalar nəticəsində mövcud iş qüvvəsindən səmərəli istifadə ilə bağlı təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: əhali, iş qüvvəsi, məşğulluğun sahə, ərazi quruluşu, mizlə çalışanların cins tərkibi, investisiya, kapital quruluşu, ixtisaslı iş qüvvəsi.

Ниджат Рашад оглы Мурадов
Министерство Науки и Образования Азербайджанской Республики
аспирант Института Экономики
Использование рабочей силы в промышленности Азербайджанской Республики:
основные изменения, новые тенденции и проблемы
Резюме

Цель исследования заключается в изучении уровня использования рабочей силы в промышленности Азербайджанской Республики и существующих в этой сфере проблем. В статье проанализированы и оценены изменения, произошедшие с 70–80-х годов прошлого века до наших дней в использовании рабочей силы в промышленности страны, включая численность наемных работников в важнейших отраслях промышленности, отраслевую и территориальную структуру занятости, гендерный состав занятых в промышленности, а также факторы, влияющие на эти изменения. В исследовании применяются системный, ретроспективный и сравнительный анализ, экспертная оценка и другие методы. Используются данные официальных отечественных и зарубежных источников, а также исследования ученых. Оригинальность работы заключается в том, что в ней акцент сделан на специфические особенности использования рабочей силы именно в национальных промышленных предприятиях, а происходящие в этой области изменения рассматриваются в системной форме. Научная новизна исследования заключается в выдвижении предложений по эффективному использованию существующей рабочей силы на основе проведенного анализа.

Ключевые слова: население, рабочая сила, отраслевая и территориальная структура занятости, гендерный состав наемных работников, инвестиции, структура капитала, квалифицированная рабочая сила.

Nijat Rashad oğlu Muradov

Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan

PhD Student, Institute of Economics

Utilization of Labor Force in the Industry of the Republic of Azerbaijan: Major Changes, New Trends, and Challenges

Abstract

The aim of the research is to examine the level of labor force utilization in the industry of the Republic of Azerbaijan and identify the existing challenges in this area. The article analyzes and evaluates the transformations that have occurred since the 1970s–1980s up to the present in the employment of labor force in the country's industrial sector. These include changes in the number of wage workers in key industrial sectors, the sectoral and regional employment structure, and the gender composition of those employed in industry, as well as the factors influencing these changes. The study applies systematic, retrospective, and comparative analysis methods, expert assessments, and others. It is based on data from national and international official sources and the findings of researchers. The originality of the research lies in its focus on the specific characteristics of labor utilization in national industrial enterprises and the systematic assessment of the observed transformations. The scientific novelty of the research is reflected in the proposed recommendations for the efficient use of the existing labor force.

Keywords: population, labor force, sectoral and regional employment structure, gender composition of wage workers, investment, capital structure, skilled labor.

Giriş

Sənaye Azərbaycan Respublika iqtisadiyyatının ən mühüm və aparıcı maddi istehsal sahəsidir. Hazırda ölkə iqtisadiyyatında maddə çalışanların cəmi 7,8 faiz məşğul olsa da respublikamızda istehsal olunmuş Ümumi Daxili Məhsulun 40,5 faizdən çoxu onun payına düşür. Bu isə o deməkdir ki, ölkəmizin sənaye sahəsində çalışan işçilərin əməyindən səmərəli istifadə edilməsinin respublikamızın qarşısında duran sosial-iqtisadi vəzifələrin yerinə yetirilməsi, əhalinin həyat səviyyəsinin və həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi və vətənimizin milli təhlükəsizlik səviyyəsinin möhkəmləndirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir [1;2]. Bu baxımdan respublika sənayesinin yüksək ixtisaslı iş qüvvəsi ilə təmin edilməsi, onların əməyinin düzgün təşkil edilməsi və onlardan səmərəli istifadəsinə dövlət qayğısının bundan sonra da artırılmasına böyük ehtiyac var və bu sahədə tədqiqatların genişləndirilməsini tələb edir.

Azərbaycan Respublika sənayesində iş qüvvəsindən istifadəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Sənaye - Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının aparıcı maddi istehsal sahələrindən biridir. Burada maddə çalışanların sayı və onun sənaye sahələri arasında bölünməsi sabir kəmiyyət olmayıb həmin sahələrinin inkişaf etdirilib ölkə ərazisində yerləşdirilməsi vəziyyətindən asılı olaraq daim dəyişib təkmilləşir. Məsələn burasındadır ki, Azərbaycan Respublikası uzun illər ərzində keçmiş SSRİ-nin tərkibində olduğu illərdə burada sənayenin inkişafı da başqa maddi istehsal sahələrində olduğu kimi respublikamızın milli maraqlarına deyil; keçmiş ittifaqın maraqlarına xidmət etmiş və onun inkişafı birtərəfli qaydada, daha doğrusu neft sənayesi və onunla bağlı olan sahələrin inkişafına üstünlük verilməklə həyata keçirilmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində, xüsusilə də sənayeləşdirmə dövründə respublikamızda xaricə ixrac edilən neftindən əldə olunan vəsait yeni texnika və texnologiyaların alınmasına deyil, keçmiş SSRİ-nin sənayeləşdirməsi layihələrinin həyata keçirilməsinə yönəldilirdi [4]. Başqa sözlə desək yüksək

gəlir verən neft sənayemizdən əldə olunan iri həcmli mənfəətin istifadəçisinin əsas sərəncam verəni Azərbaycan hökuməti deyil, keçmiş SSRİ hökuməti idi. Bir sözlə Azərbaycan xalqı isə öz sərvətinin nəticəsindən qarşılaşdığı sosial-iqtisadi problemlərinin həlli məqsədləri üçün istədiyi səviyyədə istifadə etmək səlahiyyətlərinə malik deyildir. Yəni, Keçmiş SSRİ-nin tərkibində olduğu illərdə başqa Sovet respublikasında olduğu kimi Azərbaycan Respublikası öz iqtisadiyyatının inkişafını müstəqil halda istiqamətləndirmək səlahiyyətlərindən məhrum idi. Buna görə də Azərbaycan hökuməti, hətta, respublikanın malik olduğu sərvətləri əsasında öz milli iqtisadiyyatını səmərəli və dolğun inkişaf etdirmək mənafeələrinə uyğun surətdə həyata keçirmək, zəruri sahələri yaratmaq üçün təşəbbüs göstərmək imkanları xeyli məhdudlaşdırılmışdır. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq keçən əsrin 50-60-cı illərində respublikamızın sənayenin inkişafı, onun sahə və ərazi quruluşunun təkmilləşdirilməsi sahəsində xeyli müsbət baş vermiş, və illərlə respublikamızın sənaye sahəsinin inkişafında mühüm rol oynamış Sumqayıt boruyığı, alminum və sintetik-kalçuk zavodları; Gəncə aliminium zavodu; Daşkəsən filiz saflaşma kombinatı, Mingəçevir su-elektirik stansiyası və. s iri sənaye müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir. Bütün bunların əsasında isə həmin illərdə respublikamızda ağır sənayenin, energetika, kimya və kənd-kimya, neft emalı, qara və əlvan metallurgiya, cihazqayırma və elektrotexnika, kimya sənaye sahələrinin geniş surətdə inkişaf etdirilməsinin əsası qoyulmuşdur [6]. Ancaq bununla belə qeyd edilən dövrdə əldə olunmuş bu nəaliyyətlərin əhəmiyyətini azaltmadan onu da qeyd etmək lazımdır ki, keçən əsrin 60-cı illərinin axırında respublikanın başqa sahələrində olduğu kimi sənaye sahəsinin inkişafında da bir sıra çatışmazlıqlar və mənfi meyillər yaranmağa başlamışdır. Belə ki, 1960-cı ildə respublikamızda adambaşına düşən məcmu ictimai məhsul istehsalının həcmi orta ittifaq səviyyəsinin 75,8; milli gəlir istehsalının 74; sənaye məhsulu istehsalının 75,8; kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalının 68,7; hər nəfər fəhlə və qulluqçunun orta aylıq əmək haqqının məbləğinin 95,5; əhalinin hər nəfərinə düşən ictimai istehsal fondlarının həcmi 75,6; faizini təşkil etmişlər. Bu göstəricilərin həcmi daha da pisləşərək 1970-cı ildə müvafiq surətdə 53,3; 51,0; 56,3; 47,7; 89,3 və 70,2 faiz təşkil etmişdir [9]. Bütün bunlar isə onu deməyə əsas verir ki, keçən əsrin 60-cı illərinin axırlarında bütünlükdə respublika iqtisadiyyatı, o cümlədən onun aparıcı sahəsi olan sənaye sahəsi durğunluq dövrünə və uzun müddətli geriləmə mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bütün bunlar isə ölkə iqtisadiyyatının, o cümlədən də sənayenin inkişaf surətini və səmərəliliyinin yüksəldilməsi, onun sahə və ərazi quruluşunun respublikamızın imkanları və mənafeyi nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsini tələb edirdi. Bütün bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi isə 1969-cu ilin iyul ayında Azərbaycanın rəhbərliyinə gətirilmiş Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin üzərinə düşdü. Ulu öndərin cəsarəti və həyata keçirdiyi elmi əsaslara söykənən iqtisadi siyasəti sayəsində ilk dəfə olaraq respublikamızın hərtərəfli və uzunmüddətli inkişaf strategiyası işlənib hazırlandı və həyata keçirildi. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin ilk dəfə Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə (1969-1982-ci illər) respublikamızda fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı 142,6 faiz artaraq 735-dən 1048-ə; həmin müəssisələrdə istehsal olunmuş məhsulların həcmi (işlərin və xidmətlərin dəyəri) təqribən 3 dəfə (296,7 faiz) artaraq faktiki qiymətlərlə 407,0 milyon manatdan 1207,7 milyon manata çatmışdır [12, s.77]. Bu illər ərzində respublikamızda sənayenin ən müxtəlif sahələrinin, ilk növbədə isə maşınqayırma, kimya və neft kimya, əlvan metallurgiya, neft və qaz hasil edən, neft emal edən sənaye, energetika, qara metallurgiya və dağ-mədən sənaye sahələrinin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmiş və nəticədə sənayenin strukturu təkmilləşdirilmiş, iri cihazqayırma, radiotexnika, elektrotexnika, dəzgahqayırma və avtomobil sənayesi müəssisələri yaradılmış; və bütün bunların nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında, o cümlədən sənayelə məşğul olanların sayı əhəmiyyətli, dərəcədə artmış, işçilərin ixtisas səviyyəsi, peşə-ixtisas tərkibi dəyişir təkmilləşdirilmişdir. Qeyd edilən dövrdə respublikamızda 218 iri zavod, fabriklər, istehsal sahələri yaradılmışdır. Nəticədə, 1971-1985-ci illərdə, respublikanın sənaye məhsulunun həcmi 2,9 dəfə, o cümlədən maşınqayırma

komplekslərində 5,9 dəfə, kimya və neft kimyası sahəsində 3,1 dəfə, yeyinti sənayesində 4,0 dəfədən çox artmışdır. Sənayenin quruluşunda maşınqayırma kompleksinin xüsusi çəkisi 1970-ci ildəki 12,1 faizdən 1985-ci ildə 16,4 faizə; kimya və neft-kimya, meşə-ağac emalı sənaye kompleksinin xüsusi çəkisi 7,6 faizdən 9,7 faizə; yeyinti sənaye kompleksinin xüsusi çəkisi 18,7 faizdən 28,9 faizə çatmışdır [12, s.91]. Mütərəqqi sənaye sahələrinin ümumi məhsul istehsalında isə xüsusi çəkisi 1980-ci ildə, 1970-ci ildəki 19,3 faizdən 24,4 faizə, 1985-ci ildə isə 26,8 faizə çatmışdır. Bütün bunların nəticəsində 1969-1982-ci illərdə respublika sənayesində çalışmış işçilərin sayı 138,9 faiz artaraq 303,3 min nəfərdən 421 min nəfərə gəlib çatmışdır. Onun ayrı-ayrı sahələrində isə bu göstəricilərdə baş vermiş dəyişikliklər aşağıdakı 1-ci cədvəldə öz əksini tapmışdır. Həmin cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi 1969-1982-ci illərdə yanacaq sənayesi istisna edilməklə sənayenin ayrı-ayrı sahələrində çalışmış işçilərin sayı 125,5 faizlə (meşə, ağac emalı və selüloz kağız sənayesi) 2,3 dəfə (şüşə və çini saxsı sənayesi) arasında artaraq çoxalmışdır. Bu illər ərzində ən yüksək artım səviyyəsi şüşə və çini-saxsı sənaye sahəsi (2,3 dəfə); elektroenergetika (179,9 faiz) maşınqayırma və metal emalı (175,1 faiz); əlvan metallurgiya (160 faiz); unüytmə-yarma və qarışıq yem sənayesində (150 faiz); ən aşağı artım səviyyəsi isə qara metallurgiya (106,2 faiz) meşə-ağac emalı və selüloz-kağız (125,5 faiz); kimya və neft-kimya sənayesində (135,5 faiz) qeydə alınmışdır.

Cədvəl 1.

Azərbaycan Respublikası sənayesində çalışan işçilərin sayının dinamikası (min nəfər)

	1969	1975	1980	1982	1969-1982-ci illərdə %-lə
Bütün sənaye	303,2	342,0	400,1	421,0	138,9
Elektroenergetika	9,7	13,5	16,1	17,4	179,4
Yanacaq sənaye	37,7	30,7	27,1	25,9	68,4
Qara metallurgiya	9,7	9,1	10,7	10,3	106,2
Əlvan metallurgiya	5,5	5,4	8,3	8,8	160,0
Kimya və neft-kimya	22,0	24,8	29,4	29,9	135,9
Maşınqayırma və metal emalı	67,9	81,7	109,0	118,9	175,0
Meşə, ağac emalı və selüloz kağız sənayesi	10,6	13,2	13,0	13,3	125,5
Tikinti materialları sənayesi	18,6	20,7	23,6	25,2	135,5
Şüşə və çini saxsı sənayesi	2,4	4,3	4,4	5,5	2,3 ***
Yüngül sənaye	77,3	88,2	99,7	102,7	132,9
Yeyinti sənayesi	30,6	38,0	43,2	45,8	148,7
Unüytmə-yarma və qarışıq yem sənayesi	1,8	1,9	2,2	2,7	150,0
Digər sənaye sahələri	9,2	10,5	13,2	14,7	159,8

Mənbə: Cədvəl [12, s. 91] mənbəyinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Ancaq Ulu öndər Heydər Əliyevin 1982-ci ilin axırında irəli çəkilərək Moskva şəhərinə SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin Birinci müavini və Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü vəzifələrinə aparıldıqdan sonra, xüsusilə də 1988-1993-cü illərdə Azərbaycana rəhbərlik etmiş səriştəsiz adamların fəaliyyətsizliyi üzündən 70-80-ci illərdə ölkəmizdə yaradılmış böyük iqtisadi potensial xeyli zəifləmişdir. Eyni zamanda 1991-ci ildə SSRİ-nin sükutu ilə əlaqədar olaraq respublikamızın öz müstəqilliyinə qovuşduğu illərin əvvəllərində vahid iqtisadi məkanın (vahid valyuta, bank, ticarət-iqtisadi əlaqələr və maliyyə-büdcə sisteminin) dağılması və bununla bilavasitə bağlı olan təsərrüfat subyektləri arasındakı iqtisadi-ticarət, maliyyə və texnoloji əlaqələrin qısa zaman kəsiyində ləğv edilməsi nəticəsində onilliklər ərzində vahid iqtisadi məkanda fəaliyyət göstərən müəssisələr satış və maliyyə bazarlarını itirmək məcburiyyətində qaldı. Müəssisələrin istehsal etdikləri məhsullar keyfiyyət və qiymət göstəricilərinə görə daxili bazardakı idxal malları ilə

rəqabət apara bilmədilər. Respublikamızın əksəriyyət zavod və fabrikləri fəaliyyətlərini dayandırmaq məcburiyyətində qaldı. Bu da öz növbəsində iş qüvvəsindən istifadə edilməsi sahəsində bir sıra çətinliklərin yaranmasına səbəb oldu. 1991-1993-cü illərdə Azərbaycan “Ölüm ya olum” qarşısında qaldı. 1993-cü ilin 15 iyununda xalqımızın təkidi ilə Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin yenidən respublikamızın rəhbərliyinə gətirildikdən sonra Azərbaycanın başının üstünü almış təhlükə aradan qaldırıldı və xalqımız təhlükədən xilas oldu. 1994-cü ilin may ayının 12-də Azərbaycanla-Ermənistan arasında atəşkəs imzalandı və ölkəmizdə ictimai-siyasi sabitlik yaradıldı. 1994-cü il sentyabr ayının 20-də isə məşhur “Əsrin müqaviləsi” imzalandı və “12” noyabr 1995-ci il tarixdə Ümumxalq səsvermə (referendum) yolu ilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul edildi və 1996-cı ildən etibarən respublika iqtisadiyyatı dinamik inkişaf etməyə qədəm qoydu. Bunu ondan görmək olar ki, müstəqilliyimizin ilk dövründə (1991-1995-ci illər) respublikamızda əsas kapitalla 1783,1 milyard manatlıq (faktiki qiymətlərlə); 1996-2000-ci illərdə isə bundan 27,7 faiz çox, yəni 22767,4 milyard manat həcmində investisiya qoyulmuş və bu investisiyanın birinci dövründə 1023,2 milyard manatı və ya 57,8 faizi, ikinci dövrdə isə 15847,3 milyard manatı və ya 69,6 faizi sənayə sahəsinə yönəldilmişdir.

Cədvəl 2.

Azərbaycan Respublikasında sənaye istehsalına yönəldilmiş kapital qoyuluşun quruluşu

Sənaye sahələri	1991-1995-ci illər		1996-2000-ci illər		1991-2000-ci illərdə %
	Milyard manat	Yekuna nisbətən faizlə	Milyard manat	Yekuna nisbətən faizlə	
Bütün sənaye	1023,2	100,0	15847,8	100,0	15,5 dəfə
Elektroenergetika	19,3	1,9	1322,3	8,3	68,5 dəfə
Neft və qaz sənayesi	932,6	91,9	13180,0	83,2	14,1 dəfə
Qara və əlvan metallurgiya	2,4	0,2	41,7	0,3	17,4 dəfə
Kimya və neft-kimya	15,3	1,5	83,5	0,5	5,4 dəfə
Məşinqayırma sənayesi	6,8	0,7	73,0	0,5	10,7 dəfə
Tikinti materialları	9,0	0,9	145,4	0,9	16,2 dəfə
Yüngül sənaye	1,9	0,2	9,1	0,0	4,8 dəfə
Yeyinti sənayesi	4,0	0,4	671,2	4,2	16,8 dəfə
Sənayenin digər sahələri	32,8	3,2	321,3	2,1	9,8 dəfə

Mənbə: Cədvəl [5] mənbəyinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Sənaye sahəsinə yönəldilmiş bu vəsaitlərin onun ayrı-ayrı sahələri arasında bölünməsi vəziyyətində baş vermiş dəyişiklikləri araşdırmalardan da aydın görmək olar. Belə ki, 1996-2000-ci illərdə 1991-1995-ci ilə nisbətən bütünlükdə sənaye sahəsində yönəldilmiş investisiyanın məbləği 15,5 dəfə, o cümlədən elektrotexnika sənayesində 68,5 dəfə, neft və qaz sənayesində 14,1 dəfə; qara və əlvan metallurgiyada 17,4 dəfə, kimya və neft kimya sənayesi 5,4 dəfə; məşinqayırma sənayesində 10,7 dəfə; tikinti materialları sənayesində 16,2 dəfə; yüngül sənayesində 4,8 dəfə; yeyinti sənayesində 16,8 dəfə; sənayenin digər sahələrində isə 9,8 dəfə artmışdır. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq tədqiq edilən dövrdə respublika sənayesində müddə ilə çalışan işçilərin sayı xeyli azalmış və bu göstərici onun ayrı-ayrı sahələrində müxtəlif olmuşdur. 1991-1995-ci illərdə bütünlükdə götürüldükdə sənayedə çalışanların sayı 23 faiz azalaraq 395,5 min nəfərdən 304,3 min nəfəri, 1995-2000-ci illərdə isə 34,2 faiz azalaraq 304,3 min nəfərdən 200,2 min nəfərə düşmüşdür. Ayrı-ayrılıqda götürüldükdə isə mədənçıxarma sənayesində məşğul olanların sayı birinci dövrdə 157,4 faiz çoxalaraq 18,3 min nəfərdən 28,8 min nəfərə, ikinci dövrdə isə nisbətən az, yəni 117,0 faiz artaraq 28,8 min nəfərdən 33,7 min nəfərə qalxmışdır. Bu

göstəricilər müvafiq surətdə elektirik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində birinci dövrdə 122,8 faiz artaraq 20,2 min nəfərdən 24 min nəfərə; ikinci dövrdə isə 107,3 faiz artaraq 24,8 min nəfərdən 26,1 min nəfərə; çatmışdırsa; su təsərrüfatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində birinci dövrdə 31,5 faiz azalaraq 8,9 min nəfərdən 6,1 min nəfərə düşmüş; ikinci dövrdə isə 134,4 faiz artaraq 6,1 min nəfərdən 8,2 min nəfərə çatmışdır.

Cədvəl 3.

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə sənayedə muzdlı çalışan işçilərinin sayının dinamikası (min nəfər)

İllər	1991	1995	2000	1991-1995-ci illərdə %-lə	1995-2000-ci illərdə %-lə
Sənaye sahələri					
Bütün sənaye	395,5	304,3	200,2	77,0	65,8
Mədənçıxarma sənayesi	18,3	28,8	33,7	157,4	117,0
Emal sənayesi	348,1	244,6	131,7	64,2	53,8
Qida məhsullarının istehsalı	54,2	40,0	14,0	73,8	35
İçki istehsalı	-	6,5	3,6	-	55,4
Tütün məhsullarının istehsalı	-	2,5	1,4	-	56,0
Toxuculuq sənayesi	50,5	42,8	17,3	84,0	40,8
Geyim istehsalı	34,5	13,5	7,2	39,1	53,3
Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı	9,0	4,0	1,8	44,4	45,0
Ağac emalı və ağacdən məmulatlar istehsalı	10,2	4,2	1,6	41,2	38,1
Kağız və karton istehsalı	0,9	0,6	0,2	66,7	33,3
Poliqrafiya məmulatlarının istehsalı	3,4	2,0	2,3	66,7	115,0
Neft məhsullarının istehsalı	4,7	6,6	6,7	14,0	101,5
Kimya sənayesi	7,7	7,1	13,1	92,2	184,5
Əczaçılıq məhsullarının istehsalı	1,5	1,4	0,4	93,3	28,6
Rezin və plastik kütlə məhsullarının istehsalı	16,6	13,7	5,2	82,5	38,0
Tikinti məhsullarının istehsalı	25,2	16,8	9,8	66,7	58,3
Metallurgiya sənayesi	18,7	14,8	6,8	79,1	46,0
Hazır metal məhsullarının istehsalı	28,5	15,5	3,0	54,4	19,4
Kompüter və digər elektrik avadanlıqlarının istehsalı	4,9	3,0	4,6	61,2	153,3
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	10,4	1,2	9,5	11,5	791,7
Maşın və avadanlıqların istehsalı	57,8	33,6	11,6	58,1	34,5
Avtomobil və qoşquların istehsalı	-	-	0,8	-	-
Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	-	-	3,8	-	-
Emal sənayesinin digər sahələri	9,4	9,2	7,2	97,9	78,3
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı	20,2	24,8	26,6	122,8	107,3
Su təsərrüfatı	8,9	6,1	8,2	68,5	134,4

Mənbə: Cədvəl [5] mənbəyinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Emal sənayesinə gəldikdə isə burada çalışanların sayı bütünlükdə emal sənayesində hər iki dövrdə azalmış; ancaq ikinci dövrdə birinci dövrdə olduğuna nisbətən bu azalma daha sürətlənmişdir. Yəni əgər həmin sahədə çalışanların sayı birinci dövrdə 35,8 faiz azalaraq 348,1 min nəfərdən 244,6 min nəfərə düşmüşdürsə ikinci dövrdə 46,2 faiz azalaraq 244,6 min nəfərdən 131,7 min nəfərə düşmüşdür. Ancaq burada diqqətimizi çəkən məqam ondan ibarətdir ki, emal sənayesinin bir neçə sahəsi istisna olunmaqla bütün başqa sahələrində yuxarıda qeyd edilmiş azalmaların sürəti bir qədər fərqli olmaqla eyni xarakter daşmışdır. Emal sənayesinin təkə

komputer və digər elektrik avadanlıqlarının istehsalı sahəsində müsbət dəyişiklik baş vermişdir ki, bu da ikinci dövrə aiddir. Beləki, qeyd edilən sahədə çalışanların sayı 1991-1995-ci illərdə 38,8 faiz azalaraq 4,9 min nəfərdən 3 min nəfərə düşmüş; 1995-2000-ci illərdə isə 1,5 dəfədən çox (153,3 faiz) artaraq 3 min nəfərdən 4,6 min nəfərə çatmışdır. Sənaye sahəsində çalışanların sahə quruluşunda baş vermiş dəyişikliklərə gəldikdə isə bunu aşağıdakı 4-cü cədvəlin məlumatlarından aydın görmək olar.

Cədvəl 4.

**Ölkə sənayesində muzzla çalışanların sənayesinin ayrı-ayrı sahələri arasında bölünməsi
(yekuna nisbətən %-lə)**

İllər	1991	1995	2000	1991-1995-ci illərdə %-lə	1995-2000-ci illərdə %-lə
Sənaye sahələri					
Bütün sənaye	100	100	100	-	-
Mədənçıxarma sənayesi	4,6	9,5	16,8	+4,9	+7,3
Emal sənayesi	88,0	80,4	65,8	-0,4	-22,2
Elektrik enerjisi: qaz və buxar istehsalı	5,1	8,1	13,3	+3	+5,2
Su təsərrüfatı	2,3	2	4,1	-0,3	+2,1

Mənbə: Cədvəl [5] mənbəyinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Ölkə sənayesində 1991-ci ildə muzzla çalışanların 4,6 faizi mədənçıxarma sənayesində; 88 faizi emal sənayesində; 5,1 faizi elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı; 2,3 faizi isə su təsərrüfatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsinin payına düşmüşdürsə; 1995-ci ildə bu göstərici dəyişərək müvafiq surətdə 9,5; 80,4; 8,1 və 2 faiz; 2000-ci ildə isə 16,8; 65,8; 13,3 və 4,1 faiz təşkil etmişdir. Başqa sözlə desək emal sənayesində muzzla çalışanların xüsusi çəkisi birinci dövrdə 0,4; ikinci dövrdə 22,2 faiz bənd azalaraq hər iki dövrdə azaldığı halda mədənçıxarma sənayesində çalışanların xüsusi çəkisi birinci dövrdə 4,9; ikinci dövrdə 7,3 faiz bənd; elektrik enerjisi; qaz və buxar istehsalı; bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində müvafiq surətdə 3,0 və 5,2 faiz bənd artmış; su təsərrüfatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində isə birinci dövrdə 0,3 faiz bənd azalmış, ikinci dövrdə isə 2,1 faiz bənd artaraq dəyişmişdir. Bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatında, o cümlədən də sənaye sahəsində yeni iş yerlərinin açılması siyasəti 2000-ci ildən sonra da davam etdirilmişdir. Bu prosesi 15 oktyabr 2003-cü ildə İlham Əliyevin ölkə prezidenti seçildikdən sonra daha da sürətlə həyata keçirilmişdir. İlham Əliyev cənabları 2003-cü ilin prezident seçkiləri ərəfəsində seçicilərinin qarşısında çıxış edərkən qeyd etmişdir ki, prezident seçilsə 5 il ərzində ölkədə 500 min yeni iş yerləri açılmasına nail olacaqdır. O, öz vədinə artıqlaması ilə əməl edərək 2003-cü ilin dördüncü rübü ilə 2008-ci ilin dördüncü rübü ərzində 766,3 min yeni iş yaradılmasına nail oldu, yəni vədindən əlavə 266,3 min və ya 1,5 dəfədən çox (153,2 faiz) yeni iş yeri yaradılmasına nail oldu.

Bütünlükdə götürüldükdə isə 2003-2023-cü illərdə ölkəmizdə 1990,6 min yeni iş yaradılmışdır ki, onun da 154,5 mini və ya cəmi 7,7 faizi sənaye sahəsinin payına düşmüşdür. Sənaye sahəsində yaradılmış həmin yeni iş yerlərinin 9,5 mini və ya 6,3 faizi mədənçıxarma sənayesinin, 70,0 mini və ya 45,3 faizi emal sənayesinin 55,2 mini və ya 35,7 faizi elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizi sahəsinin 19,5 mini və ya 12,6 faizi isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsinin payına düşmüşdür. Bu dəyişikliklər ölkə sənayesində işləyənlərin dinamikası və sahə quruluşunun dəyişməsinə əsaslı təsir göstərmişdir [5]. Bu dəyişiklikləri aşağıdakı 6-cı cədvəldə öz əksini tapmış rəsmi statistik məlumatlardan aydın görmək olar.

Cədvəl 5.

Azərbaycan Respublikası emal sənayesində muzdlı çalışanların onun ayrı-ayrı sahələri arasında bölünməsi (yekuna nisbətən %-lə)

	1991	1995	2000
Emal sənayesi sahələri			
Emal sənayesində cəmi	100	100	100
Qida məhsullarının istehsalı	13,7	13,1	7,0
İçki istehsalı	-	2,1	1,8
Tütün məhsullarının istehsalı	-	0,8	0,7
Toxuculuq sənayesi	12,8	13,9	8,6
Geyim istehsalı	8,7	4,4	3,6
Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı	2,3	1,3	0,9
Ağac emalı və ağacdən məmulatların istehsalı	2,6	1,4	0,8
Kağız və karton istehsalı	0,2	0,2	0,1
Poliqrafiya məmulatlarının istehsalı	0,9	0,7	1
Neft məhsullarının istehsalı	1,2	2,2	3,3
Kimya sənayesi	1,9	2,3	6,5
Əczaçılıq məhsullarının istehsalı	0,4	0,3	0,2
Rezin və plastik kütlə məhsullarının istehsalı	4,2	4,5	2,6
Tikinti məhsullarının istehsalı	6,4	5,5	5,0
Metallurgiya sənayesi	4,7	4,9	3,5
Hazır metal məhsullarının istehsalı	7,2	5,1	1,5
Kompüter və digər elektrik avadanlıqlarının istehsalı	1,2	1,0	2,3
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	2,6	2,4	4,7
Maşın və avadanlıqların istehsalı	14,6	11,0	5,8
Avtomobil və qoşquların istehsalı	-	-	0,4
Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	-	-	1,2
Emal sənayesinin digər sahələrinin istehsalı	2,4	3,1	3,6

Mənbə: Cədvəl [5] mənbəyinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu cədvəlin məlumatlarından görünür ki, 2005-2023-cü illəri əhatə edən dövrdə ölkə sənayesində muzdlı çalışanların sayı 114,2 faiz artaraq 193,2 min nəfərdən 220,6 min nəfərə, o cümlədən emal sənayesində 127,3 faiz artaraq 101,6 min nəfərdən 129,3 min nəfərə; içki istehsalı sahəsində 165,1 faiz artaraq 4,3 min nəfərdən 7,1 min nəfərə; geyim istehsalı sahəsində 121,3 faiz artaraq 2,8 min nəfərdən 3,4 min nəfərə; kağız və karton istehsalında 6,3 dəfə artaraq 0,3 min nəfərdən 1,9 min nəfərə; əczaçılıq məhsullarının istehsalında 1,5 dəfə artaraq 0,2 min nəfərdən 0,3 min nəfərə; rezin və plasmas məmulatları istehsalı sahəsində 3,6 dəfə artaraq 1,8 min nəfərdən 3,6 min nəfərə; tikinti materialları istehsalında 1,8 dəfədən çox (181,1 dəfə) artaraq 6,6 min nəfərdən 12,0 min nəfərə; avtomobil və qoşquların istehsalında 2,7 dəfə (266,7 faiz) artaraq 0,3 min nəfərdən 0,8 min nəfərə; mebellərin istehsalı sahəsində 4,4 dəfə artaraq 1,8 min nəfərdən 7,9 min nəfərə; maşın və avadanlıqların istehsalı sahəsində 1,6 dəfə artaraq 4,6 min nəfərdən 7,4 min nəfərə; elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində 107 faiz

artaraq 27 min nəfərdən 29,1 min nəfərə; su istehsalı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində isə 1,9 dəfədən çox (193%) artaraq 24 min nəfərdən 35 min nəfərə çatmışdır.

Mədənçixarma, toxuculuq, dəri, dəridən məlumatların hazırlanması, kağız və karton istehsalı, rezin və plasmas məlumatlarının istehsalı, metallurgiya sənayesi, komputer və digər elektrik avadanlıqlarının istehsalı, maşın və avadanlıqların istehsalı, mebellərin istehsalı kimi mühüm sahələrdə isə muzdlı çalışanların sayı bu və ya digər dərəcədə azalmışdır ki, bu da həmin sahələrin inkişafında baş vermiş geriləmələrlə bağlı olmuşdur. Bu yuxarıda qeyd edilən mənfi-müsbət dəyişikliklər sənayedə və onun mühüm sahələrində muzdlı çalışan işçilərin cins tərkibində və quruluşunda müvafiq dəyişikliklərin baş verməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu dəyişikliklər aşağıdakı 7-ci cədvəldə öz əksini tapmışdır. Həmin cədvəlin məlumatlarından aydın olur ki, müqayisə edilən dövrdə (2005-2023-cü illər) ölkə sənayesində muzdlı çalışanların sayı 115,1 faiz artaraq 196,6 min nəfərdən 226,3 min nəfərə, o cümlədən emal sənayesində 123,7 faiz artaraq 104,5 min nəfərdən 129,3 min nəfərə; elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və istehsalı sahəsində 104,3 faiz artaraq 27,9 min nəfərdən 29,1 min nəfərə; su istehsalı tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində 140,6 faiz artaraq 23,9 min nəfərdən 33,5 min nəfərə çatmasına rəğmən mədənçixarma sənayesində 16,4 faiz azalaraq 40,3 min nəfərdən 33,7 min nəfərə düşmüşdür. Sənaye istehsalı sahəsində muzdlı çalışmış qadınların sayı isə bütünlükdə götürüldükdə 1,7 faiz azalaraq 53,5 min nəfərə düşməsinə rəğmən emal sənayesində 104,6 faiz artaraq 32,3 min nəfərdən 33,8 min nəfərə; su istehsalı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində 127,2 faiz artaraq 9,2 min nəfərdən 34,8 min nəfərə çatmış; mədənçixarma və elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində isə müvafiq surətdə 43,7 və 36,7 faiz azalmışdır. Eyni zamanda mədənçixarma sənayesində muzdlı çalışanların sayı ilə yanaşı bütün çalışanlarında sayı 16,4 faiz bənd azalaraq 40,3 min nəfərdən 33,3 min nəfərə düşmüşdür. Nəticədə sənayedə çalışmış muzdlı işçilər arasında qadınların xüsusi çəkisi 9,3 faiz bənd azalaraq 32,0 faizdən 22,7 faizə; o cümlədən mədənçixarma sahəsində 5,7 faiz bənd azalaraq 17,6 faizdən 11,3 faizə; emal sənayesində 4,8 faiz bənd azalaraq 30,9 faizdən 26,1 faizə; elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində 7,0 faiz bənd azalaraq 17,6 faizdən 10,6 faizə; su istehsalı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində isə 3,7 faiz bənd azalaraq 38,5 faizdən 34,8 faizə düşmüşdür.

Bu dəyişikliklər ölkə sənayesində muzdlı çalışanların, o cümlədən muzdlı çalışan qadınların məşğulluğunun sahə quruluşunun dəyişməsinə də səbəb olmuşdur. Sənaye sahəsində muzdlı çalışanların cins tərkibi üzrə sahə məşğulluq quruluşunda baş vermiş dəyişikliklər rəsmi mənbələrdə də diqqəti cəlb edir. Belə ki, 2005-ci ildə ölkə sənayesində muzdlı çalışanların 20,5 faizi, o cümlədən qadınların 13,3 faizi mədənçixarma sənayesində; müvafiq surətdə 53,2 və 60,1 faizi emal sənayesində; 14,2 və 9,2 faizi elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı; 12,1 və 17,1 faizi isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində məşğul olmuşdularsa, 2023-cü ildə cəmi muzdlı çalışanların 14,7, o cümlədən qadınların 7,6 faizi mədənçixarma sənayesində; müvafiq surətdə 57,1 və 64,3 faizi emal sənayesində; 12,9 və 5,9 faizi elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı; 15,3 və 22,2 faizi isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində məşğul olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, 2023-cü ildə 2005-ci illə müqayisədə ölkə sənayesində muzdlı çalışanların, o cümlədən qadınların daha az hissəsi (müvafiq surətdə 5,8 və 5,7 faiz bənd mədənçixarma və elektrik enerjisi); qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı (müvafiq surətdə 1,9 və 3,3 faiz bənd) sahəsində; nisbətən çox hissəsi isə emal sənayesi (müvafiq surətdə 3,9 və 4,2 faiz bənd və su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahələrində məşğul olmuşlar. Bu dəyişikliklər bir çox səbəblərlə, o cümlədən həmin sahələrin inkişaf xüsusiyyətləri və ölkə ərazisində yerləşdirilməsi vəziyyəti; həmin sahələrdə kişi və qadın əməyinin tətbiqinə olan tələb və sairə bağlı olmuşdur.

Aparadığımız tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, hazırda sənaye sahəsində muzzla çalışan işçilərin ölkə iqtisadiyyatında muzzla çalışanların arasındakı xüsusi mövcud olan potensialdan çox aşağıdır və sənayedə çalışan işçilərin də sayı azdır və illər üzrə qeyri-sabit xarakter daşıyır [10; 13]. Sənaye sahələrində iş qüvvəsindən səmərəli istifadə edilməsi üçün illərlə davam edən əlverişsiz əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində təsirli tədbirlər görülmür; bütünlükdə ölkə miqyasında yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması və yeni iş yerlərinin açılması məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər qeyri-qənaətbəxşdir [7; 8]. Buna görə də ölkə sənayesinin, xüsusilə də emal sənayesi sahələrinin ərazi quruluşunun təkmilləşdirilməsi, regionlarda mövcud iş qüvvəsindən daha səmərəli istifadə edilməsi üçün kompleks tədbirlər sisteminin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Mövcud iş qüvvəsindən səmərəli istifadə edilməsi, sənaye müəssisələrinin sahə və ərazi quruluşunun təkmilləşdirilməsinə qədər yeni sənaye müəssisələrinin yaradılmasına mövcud imkanlar daxilində yanaşılmalıdır.

Nəticə

Ölkəmizin iqtisadi rayonlarının əksəriyyətində eləcə də onların daxilində mövcud olan ərazilərdə, yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması üçün mövcud olan potensialdan səmərəli istifadə edilməsi üçün tədbirlər görülməsinə də ehtiyac vardır. Bizim fikrimizcə emal sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrin canlandırılması, yeni müəssisələrin yaradılması üçün stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirilməlidir. Hesab edirik ki stimullaşdırıcı tədbirlər kimi aşağıdakılar tətbiq edilə bilər.

- Emal sənayesi sahələrində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq strukturlarının ödəməli olduğu vergilərin və onların dərəcələrinin sahələr üzrə differensiyalaşdırılması, müəyyən dövr (məsələn 3 il) üçün onlara vergi güzəştlərinin müəyyən edilməsi.
- Fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrində mövcud iş yerlərinin qorunub saxlanması və yeni iş yerlərinin yaradılmasına yönəldilmiş maliyyə-kredit, investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi, regionların potensial imkanları nəzərə alınmaqla iş qüvvəsinin səmərəli bölüşdürülməsi (yerləşdirilməsi) sxeminin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi.
- Ölkəmizdə maşınqayırmaq sənayesinin perspektivləri nəzərə alınaraq metallurgiya sənayesi müəssisələrinin bərpa edilməsi və sürətli inkişafının təmin edilməsi.
- Əhalinin məişət texnikalarına olan və artan tələbatının ödənilməsi məqsədi ilə müvafiq müəssisələrin yenidən qurulması, onların şəbəkəsinin genişləndirilməsi üçün bu sahədə ixtisaslaşdırılmış qabaqcıl xarici firmaların müştərək müəssisələrin yaradılması.
- Yerli xüsusiyyətlər, xammal bazası və təşəkkül tapmış ənənələr nəzərə alınmaqla bütün regional mərkəzlərində qida məhsulları və digər xalq istehsalı malları istehsal edən müəssisələrin yaradılması.

İstifadə olunan mənbələr

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Bakı, 2016. https://azertag.az/store/files/untitled%20folder/_STRATEJI%20YOL%20XERITESI_.pdf.
2. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illər sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. / E-qanun.az. Bakı, 2019. <https://e-qanun.az/framework/41320>
3. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. Bakı, 2022. <https://eqanun.az/framework/50013>
4. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər / President.az. Bakı, 2021. <https://president.az/az/articles/view/50474>
5. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin məlumatları. Bakı, 2025. <https://www.stat.gov.az>.
6. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Xaricdə yaşayan azərbaycanlılar üçün. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2003. s.122-123.

7. Məmmədov, R. "Azərbaycan regionlarında miqrasiya və onun sosial təsirləri". Qanun Nəşriyyatı. Bakı, 2020.
8. Muradov Şahbaz. Azərbaycan Respublikasının demoqrafik inkişafı: tarixi dəyişikliklər, yeni meyllər, problemlər. Bakı, 2020. "Elm və bilik" nəşriyyatı.
9. Muradov Şahbaz. Ulu öndər Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasının təntənəsi. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2019, s.25.
10. "Xalq" qəzeti. "23" aprel 2009-cu il. Bakı, <https://xalqgazeti.az/az>
11. United Nations Population Division (UNPD). World Population Prospects: The 2022 Revision. <https://population.un.org>
12. Xalqa həsr olunan illər. Bakı, "Səda" nəşriyyatı, 2003, s. 77.
13. European Commission (2020). "Demographic Scenarios for the EU." Publications Office of the European Union.
14. Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2020). "Economic Development." (13th Edition) Pearson Education.

Daxil olub: 04.06.2025.

Çapa qəbul olunub: 17.06.2025.